

Міністерство освіти і науки України
Державний заклад «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

Міністерство освіти і науки України
Державний заклад «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЄВЦЕНКО РОМАН ІГОРОВИЧ

УДК 323.22/.28:[328.184:165.611](043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ЛОБІЗМУ В ПРОЦЕСАХ
ВРЕГУЛЮВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТІВ**

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії
в галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки»
за спеціальністю 052 «Політологія»

Дисертація містить результати власних досліджень
Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на
відповідне джерело

_____ (Р. І. Євченко)

Науковий керівник (консультант) – Наумкіна Світлана Михайлівна, доктор
політичних наук, професор,
Професор кафедри політичних наук і права Державного закладу
«Південноукраїнський національний педагогічний університет імені
К.Д. Ушинського»

Одеса – 2024

АНОТАЦІЯ

Євченко Р. І. Інституалізація лобізму в процесах врегулювання політичних конфліктів. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 052 – Політологія. – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, 2023.

Представлена дисертація присвячена виявленню сутності процесу інституціоналізації лобізму як конвенційної системи практик представництва груп інтересів та врегулювання політичних конфліктів.

Виходячи з того, що лобізм є історичним явищем, складовою комунікаційних процесів в соціально-політичних системах в дисертації досліджено феномен лобізму в динаміці в умовах акторно-мережових змін політичної системи, трансформації якої обумовили еволюцію лобізму від неконвенційної тіньової практики узгодження інтересів до ефективної конвенційної практики представництва інтересів зацікавлених груп.

Конвенційоналізація лобізму проявляється в процесі інституціоналізації та професіоналізації в умовах демократичного транзиту як елемент процедурної демократії в плюралістичному суспільстві.

Формування самостійної наукової теорії лобізму дозволяє обґрунтовувати лобізм як складний багатофункціональний інститут політичної системи, який в сучасній умовах здатний забезпечувати механізм та інструменти впливу зацікавлених груп на прийняття рішень владними структурами.

Робота спрямована на аналіз змін у сфері лобізму, включаючи розширення його медіативних та посередницьких функцій, зміцнення комунікативних зв'язків між різними суспільними групами, державними інституціями, приватним сектором, громадськістю та міжнародними організаціями. Важливою складовою дисертації є дослідження процесів

інституціоналізації та професіоналізації лобістських структур, їх впливу на політичне представництво та контроль. Значну увагу приділено аналізу новітніх практик інституціонального закріплення статусу лобізму, зокрема в аспектах прозорості та відповідальності лобістів, а також запобіганню корупції та зловживань.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у встановленні діалектичного зв'язку між процесами демократичного транзиту, інституційної кризи та розширенням функцій лобізму, які детерміновані практиками «раціональної дії груп»; у визначенні, що інтерпретація процесу лобіювання в умовах демократичного транзиту та інституційної кризи отримала раціонального обґрунтування в межах аксіологічної парадигми. Показано, що традиційні оцінки лобізму в межах шкали «ефективність-результативність» доповнені критеріями «рівності» та «справедливості», що дозволяє тлумачити лобізм як інститут демократичного представництва та врегулювання конфліктів за умов дотримання стандартів інституціоналізації та регламентації; у встановленні процесу реконцептуалізації ролі держави в процесі закріплення та регулювання лобістських практик. Зазначено, що амбівалентність державного інтересу щодо лобістських практик проявляється в: запереченні нерегламентованих практик лобіювання як тіньових та низькорепутаційних та, одночасно, підтримки процесу інституціоналізації лобізму з метою використання його медіативного демократичного потенціалу, практичного досвіду впорядкування плюралізму, який дозволяє підвищити адаптивність політичної системи. В роботі визначено зміни в інтерпретації лобізму в умовах інституціональних трансформацій. Якщо первісні практики інституціоналізації лобізму передбачали створення структур лобіювання з метою ефективною взаємодії з інститутами держави, то неоінституційні практики передбачають інкорпорацію лобістських структур в формалізовану систему публічних інститутів влади та управління.

В роботі представлено аналіз концептуально-теоретичних підходів стосовно тлумачення поняття «лобізм», що демонструє розвиток самого

явища, зміну уявлень про його змістовну сутність. Показано, що сучасний лобізм набуває визначень: «соціальної технології», «комунікації із громадськістю», «засобу боротьби з корупцією», «інструменту інституціоналізації конфлікту груп», «форми публічних відносин», «явища політичного життя» та в інших.

Визначені основні етапи становлення лобізму. Зазначено, що наприкінці ХХ століття почався глобальний процес переосмислення значення лобізму та підвищення його репутації внаслідок структурних-функціональних змін політичної системи: розширення числа політичних акторів за рахунок політизації соціально-економічних інтересів груп; консьюмерізації адміністративних послуг в умовах запровадження стандартів «сервісної» держави; впровадження «демократичного» контролю з боку недержавних суб'єктів; демократичного транзиту та інституційної кризи, коли вакуум демократії провокує пошук ефективних форм представництва. Якщо ранні практики інституціоналізації лобізму передбачали створення структур лобіювання з метою ефективною взаємодії з інститутами держави, то неінституційні практики передбачають інкорпорацію лобістських структур в формалізовану систему публічних інститутів влади та управління.

Показано, що процеси демократичного транзиту та викликанім ним «інституційний склероз» та дисфункціональність соціально-політичної системи спровокували зростання раціональної дії груп, професіоналізацію лобістських практик, розширенням функцій лобізму, що продемонструвало діалектичний зв'язок між транзитивними процесами та інституціоналізацію лобізму.

Інтерпретація процесу лобіювання в умовах демократичного транзиту та інституційної кризи отримала раціонального обґрунтування в межах аксіологічної парадигми та дискурсу стосовно демократичної цінності лобізму: організації представництва груп з різним ресурсним потенціалом; репрезентації точок зору в політичному процесі для збалансування політичної системи; сприяння збалансованому врахуванню інтересів груп населення; забезпечення конкуренції і різноманітності поглядів, що сприяє розробці

обґрунтованих та ефективних рішень; вирішення конфліктів шляхом забезпечення відкритості, прозорості та відповідальності в управлінні.

В роботі доведено, що процеси інституціоналізації та професіоналізації лобізму обумовили зміну в традиційних оцінках лобізму, які вибудовувалися в межах шкали «ефективність-результативність» за умов тіньових лобістських послуг, на визнання лобізму та доповнення оцінки його ефективності критеріями «рівності» та «справедливості», за умов дотримання стандартів інституціоналізації та регламентації.

Розвиток політичного лобізму представлено в межах амбівалентної логіки політичного процесу, що проявляється в існуванні двох *моделей організації лобізму*: елітарної корпоративної моделі з концентрацією впливу в руках невеликої групи осіб або організацій, які використовують ресурси для просування інтересів, та егалітарної плюралістичної моделі, що підтримує ідею рівного доступу різних інтересів до процесу лобіювання з акцентом на відкритість політичного процесу. Зазначено на особливостях сформованих практик регулювання лобістської діяльності в кожній з цих моделей. Акцентовано увагу, що баланс між елітарною та егалітарною моделями організації лобізму є ключовим фактором в розвитку демократичного процесу.

Окремими питанням розглядається реконцептуалізація ролі держави в процесах політичного визнання лобізму та лобістських практик, що пов'язано з пошуком ефективних процедур узгодження інтересів та вирішення конфліктів. Показано, що процес визнання лобізму спрямовано на обмеження впливу «глибинної держави» як результату гібридного злиття бюрократії з фінансовою та примисловою елітою.

В роботі показано, що визнання ефективності медіативних функцій лобізму в процесі узгодження конфліктів інтересів підтримано процесами стандартизації регулювання лобістських практик з боку таких міжнародних організацій як Організація Економічного Співробітництва та Розвитку (ОЄСР); Рада Європи; ЄС; Група держав по боротьбі з корупцією (GRECO); Руха «Transparency International».

Показана варіативність національних практики регулювання лобістської діяльності в межах традиційних моделей та новітніх стандартів, які закріплюються законодавчими та нормативними актами, кодексами поведінки, етичними правилами, практичними платформами для лобіювання.

Стандартизація та професіоналізація в сфері лобіювання супроводжується новітніми методиками порівняння систем регулювання та контролю, що проявляється в створенні індексів (Офейма, Ньюмарка, Крепаза та Чарі, Холмана та Люнебурга, Рот, індекс прозорості лобізму Transparency International, Corruption Perceptions Index та інші) для вимірювання надійності регулювання лобізму.

В роботі зазначено, що держави, які вперше запроваджують регламентацію лобіювання мають завдання створення такого механізму, який би створював умови для самоорганізації інститутів громадянського суспільства, активізував політичний процес за рахунок реалізації інтересів «зацікавлених груп», але розвивався б під контролем держави. Показано, що в Україні реалізація міжнародних стандартів розпочалася у другому десятилітті XXI століття і тісно пов'язана з прагненням системного вирішення внутрішніх конфліктів груп інтересів, реалізацією антикорупційної стратегії, яка впроваджується в межах євроінтеграційного курсу.

Практичне значення одержаних результатів визначається їх науковою новизною та полягає у можливості їх застосування в практичній роботі державних органів, місцевих органів самоврядування та неурядових структур для дослідницьких, освітніх та прикладних цілей. Практичне значення дослідження має широкі перспективи застосування. Воно відкриває нові горизонти для розуміння ролі лобізму як засобу політичного впливу і врегулювання конфліктів на різних рівнях влади. Результати дослідження можуть бути використані державними органами, місцевими органами самоврядування, а також неурядовими структурами для підвищення ефективності політичного процесу. Застосування результатів дослідження може допомогти політичним акторам формувати збалансовані та ефективні

стратегії для вирішення конфліктів, підвищити прозорість і відкритість політичного процесу. В освітній сфері результати дослідження можуть бути інтегровані у навчальні програми з політології, соціології, права та управління державою. На основі дослідження можуть бути розроблені спеціальні курси: «Лобізм у політичних процесах», «Практики взаємодії з органами публічної влади та управління». Дослідження вносить важливий вклад у розвиток політичних наук та може стати основою для подальших наукових розвідок у цій галузі.

Ключові слова: лобізм, лобіювання, зацікавлені групи, інтерес, представництво, політичний конфлікт, політичні процеси, політичний простір, політична комунікація, політичні партії, політична влада, еліта, політичний режим, держава, законність, публічний дискурс.

ABSTRACT

Yevtsenko R. I. Institutionalisation of Lobbying in the Processes of Political Conflict Resolution. Qualification scientific work on the rights of the manuscript. Thesis for the degree of Doctor of Philosophy in the speciality 052 - Political Science - "State Institution 'South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushynsky", Odesa, 2024.

This Thesis is devoted to revealing the essence of the process of institutionalizing lobbying as a conventional system of practices for representing interest groups and regulating political conflicts.

Proceeding from the fact that lobbying is a historical phenomenon, a component of communication processes in socio-political systems, the thesis examines the phenomenon of lobbying in the dynamics of actor-network changes in the political system, the transformations of which have led to the evolution of

lobbying from an unconventional shadow practice of reconciling interests to an effective conventional practice of representing the interests of interest groups.

The conventionalisation of lobbying is manifested in the process of institutionalisation and professionalisation in the context of democratic transit as an element of procedural democracy in a pluralistic society.

The formation of an independent scientific theory of lobbying allows us to substantiate lobbying as a complex multifunctional institution of the political system, which in modern conditions is able to provide a mechanism and tools for the influence of interested groups on decision-making by government agencies.

The Thesis is aimed at analysing changes in the field of lobbying, including the expansion of its mediating and intermediary functions, strengthening communication links between various social groups, government institutions, the private sector, the public and international organisations. An important component of the thesis is the study of the processes of institutionalisation and professionalisation of lobbying structures, their impact on political representation and control. Considerable attention is paid to the analysis of the latest practices of institutionalising the status of lobbying, in particular in terms of transparency and accountability of lobbyists, as well as prevention of corruption and abuse.

The scientific novelty of the results obtained is to establish a dialectical relationship between the processes of democratic transit, institutional crisis and the expansion of lobbying functions, which are determined by the practices of "rational group action"; to determine that the interpretation of the lobbying process in the context of democratic transit and institutional crisis has received rational justification within the axiological paradigm. It is shown that the traditional assessment of lobbying within the "efficiency-effectiveness" scale is supplemented by the criteria of "equality" and "justice", which allows interpreting lobbying as an institution of democratic representation and conflict resolution subject to the standards of institutionalisation and regulation; in establishing the process of reconceptualisation of the role of the State in the process of consolidation and regulation of lobbying practices. It is noted that the ambivalence of the state interest

in lobbying practices is manifested in: denial of unregulated lobbying practices as shadowy and low-reputation and, at the same time, support for the process of institutionalisation of lobbying in order to use its mediating democratic potential, practical experience of pluralism management, which allows increasing the adaptability of the political system. The paper identifies changes in the interpretation of lobbying in the context of institutional transformations. If the initial practices of lobbying institutionalization involved the creation of lobbying structures for the purpose of effective interaction with state institutions, neo-institutional practices involve the incorporation of lobbying structures into the formalized system of public institutions of power and governance.

The Thesis presents an analysis of conceptual and theoretical approaches to the interpretation of the concept of "lobbying", which demonstrates the development of the phenomenon itself, changing ideas about its substantive essence. It is shown that modern lobbying is acquiring definitions: "social technology", "communication with the public", "means of combating corruption", "instrument of institutionalization of group conflict", "form of public relations", "phenomenon of political life" and others.

The main stages of lobbying formation are defined. It is noted that at the end of the twentieth century, a global process of rethinking the meaning of lobbying and enhancing its reputation began as a result of structural and functional changes in the political system: expansion of the number of political actors due to politicization of socio-economic interests of groups; consumerization of administrative services in the context of introduction of the standards of a "service" state; introduction of "democratic" control by non-state actors; democratic transit and institutional crisis, when the vacuum of democracy provokes the search for effective. While early practices of lobbying institutionalization involved the creation of lobbying structures for effective interaction with state institutions, neo-institutional practices involve the incorporation of lobbying structures into the formalized system of public institutions of power and governance.

It is shown that the processes of democratic transit and the resulting "institutional sclerosis" and dysfunctionality of the socio-political system provoked the growth of rational action of groups, professionalization of lobbying practices, and expansion of lobbying functions, which demonstrated the dialectical relationship between transitional processes and institutionalization of lobbying.

The interpretation of the lobbying process in the context of democratic transition and institutional crisis was rationally justified within the axiological paradigm and discourse on the democratic value of lobbying: organization of representation of groups with different resource potential; representation of points of view in the political process to balance the political system; promotion of a balanced consideration of the interests of population groups; ensuring competition and diversity of views, which contributes to the development of sound and effective solutions; resolution of conflicts.

The research proves that the processes of institutionalization and professionalization of lobbying have led to a change in the traditional assessment of lobbying, which was built within the "efficiency-effectiveness" scale in the context of shadow lobbying services, to the recognition of lobbying and supplementation of the assessment of its effectiveness with the criteria of "equality" and "fairness", subject to compliance with the standards of institutionalization and regulation.

The development of political lobbying is presented within the framework of the ambivalent logic of the political process, which is manifested in the existence of two models of lobbying: an elite corporate model with concentration of influence in the hands of a small group of individuals or organizations that use resources to promote their interests, and an egalitarian pluralistic model that supports the idea of equal access of different interests to the lobbying process with an emphasis on the openness of the political process. The author emphasizes the peculiarities of the established practices of regulating lobbying activities in each of these models. The author emphasizes that the balance between elitist and egalitarian models of lobbying is a key factor in the development of the democratic process.

A specific issue is the reconceptualization of the role of the state in the processes of political recognition of lobbying and lobbying practices, which is associated with the search for effective procedures for reconciling interests and resolving conflicts. It is shown that the process of recognition of lobbying is aimed at limiting the influence of the "deep state" as a result of the hybrid merger of bureaucracy with the financial and business elite.

The research shows that the recognition of the effectiveness of lobbying's mediating functions in the process of reconciling conflicts of interest is supported by the processes of standardization of lobbying practices regulation by such international organizations as the Organization for Economic Co-operation and Development (OECD); Council of Europe; EU; Group of States against Corruption (GRECO); and Transparency International.

The research shows the variability of national practices of regulating lobbying activities within the framework of traditional models and the latest standards, which are enshrined in laws and regulations, codes of conduct, ethical rules, and practical lobbying platforms.

Standardization and professionalization in lobbying is accompanied by the latest methods of comparing regulatory and control systems, which is manifested in the creation of indices (International Lobbying Transparency Index, Corruption Perceptions Index, etc.) to measure the reliability of lobbying regulation.

The Thesis notes that the states which introduce lobbying regulation for the first time have the task of creating a mechanism which would create conditions for self-organization of civil society institutions, intensify the political process by realizing the interests of "interest groups", but would develop under the control of the state. It is shown that in Ukraine, the implementation of international standards began in the second decade of the twenty-first century and is closely linked to the desire to systematically resolve internal conflicts of interest groups, and to the implementation of the anti-corruption strategy implemented within the framework of the European integration course.

The practical significance of the results obtained is determined by their scientific novelty and lies in the possibility of their application in the practical work of state bodies, local governments and non-governmental structures for research, educational and applied purposes. The practical significance of the study has broad application prospects. It opens up new horizons for understanding the role of lobbying as a means of political influence and conflict resolution at various levels of government. The results of the study can be used by government agencies, local governments, and non-governmental organizations to improve the efficiency of the political process. The application of the research findings can help political actors formulate balanced and effective strategies for conflict resolution, increase transparency and openness of the political process. In the educational sphere, the results of the study can be integrated into the curricula of political science, sociology, law and public administration. Special courses can be developed based on the research: "Lobbying in Political Processes", "Practices of Interaction with Public Authorities and Administration". The study makes an important contribution to the development of political science and can serve as a basis for further research in this area.

Keywords: *lobbying, lobbying, interest groups, interest, representation, political conflict, political processes, political space, political communication, political parties, political power, elite, political regime, state, legality, public discourse.*

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Наукові праці,

в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Євченко Р. І. Інституалізований лобізм, як конвенціональна практика політичної участі. *Політичне життя*. 2022. № 4. С. 31 – 37. DOI 10.31558/2519-2949.2022.4.4
2. Євченко Р. І. Феномен лобізму: інтерпретація природи і моделі організації діяльності. *Міжнародні та політичні дослідження*. 2022. № 35. С. 157 – 169. DOI: <http://dx.doi.org/10.18524/2707-5206.2022.35.263730>
3. Євченко Р. І. Інституціоналізація лобізму як політика забезпечення представництва інтересів в Європейському Союзі. *Політікус*. 2023. № 2. С. 28–38. DOI: <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2023-2.4>
4. Євченко Р. І. Лобізм в Україні: регулювати не можна заборонити. *Політікус*. 2024. № 1. С.15-20. DOI: <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2023-6.3>

Наукові праці,

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Євченко Р. І., Наумкіна С.М. Інструменталізація лобізму в діяльності інститутів громадського суспільства. *Людина має право: соціально-гуманітарний дискурс у контексті реформаційних процесів в Україні: матеріали круглого столу*, 18 лист. 2021 р. / Одеса: ОДУВС, 2021. С. 106 – 110.
6. Євченко Р., Манасарян А. Теорія зацікавлених груп в політичному аналізі лобізму. *VIII Методологічні читання – Розвиток політичної науки в Україні: сучасні методологічні тренди та практичні виміри (пам'яті професора Валерія Миколайовича Денисенка): Матеріали восьмої Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Львів, 10 грудня 2021 р.) / За наук. ред. д. політ. н. Г.В.Шипунова; відп. за вип. А.М. Сабара, Г.В. Іленьків. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2021. С.75 – 77.
7. Євченко Р. І. Феномен лобізму в процесах врегулювання політичних конфліктів. *Трансформація українського суспільства в цифрову еру : матеріали*

Всеукраїнського круглого столу (м. Одеса, 25 берзня 2022 р.) / відп. ред. Ю. І. Шмаленко ; каф-ра соціології НУ "ОЮА". Одеса, 2022. С. 45 – 50.

8. Євченко Р. І. Лобізм: сучасні тенденції сприйняття, визнання та інституціоналізації / Міжнародне співтовариство та Україна в сучасних глобальних цивілізаційних процесах: актуальні економічні, політико-правові, безпекові та соціально-гуманітарні аспекти: матеріали доповідей. Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 18-19 квітня 2023 року) / за заг. ред.: М.М. Палінчак, М.М. Король, В.В. Химинець. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2023. 500 с. С. 377–383.

9. Євченко Р. І. Регулювання лобізму в країнах Східної Європи: кейси Польщі, Литви, Латвії / *Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Сучасні політичні процеси: глобальні та національні виміри»*. *Сучасні політичні процеси: глобальний та національний виміри=Modern political processes: global and national dimensions* : матеріали III Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Одеса, 30 листопада 2023 р.) / за заг. ред. С. В. Ківалова. – Одеса, 2023. С. 151–158.

URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/> ([дата звернення: 24.01.2024](#))

10. Лобіювання в Україні: перехід від неформальних практик до законодавчої регуляції. *Політичні трансформації сучасного суспільства. Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції*. 22 лютого 2024, м. Полтава. Полтава: ПДАУ, 2024. С. 321–329 (370 с.

ЗМІСТ

ВСТУП	16
РОЗДІЛ 1. Лобізм в політичних процесах: теоретико-методологічні засади дослідження	24
1.1. Політичний лобізм: концептуалізація та інтерпретація в політичній науці	24
1.2. Методологічні основи дослідження лобізму в практиках в практиках стабілізації політичної системи	52
Висновки до розділу	85
РОЗДІЛ 2. Лобізм та лобіювання в контексті демократичного транзиту: феноменологія, стандартизація та регулятивні практики	87
2.1. Лобізм як макрополітичне явище: феноменологізація в умовах демократичного транзиту	87
2.2. Лобіювання: становлення стандартів та практик регулювання в умовах конфліктів демократичного представництва	113
Висновки до розділу	150
РОЗДІЛ 3. Інституціоналізація лобізму в процесах врегулювання політичних конфліктів	152
3.1. Регуляторний режим лобістських практик в країнах Вестмінстерської системи	152
3.2. Європейська модель регулювання лобіювання як режим помірної та низької надійності	176
Висновки до розділу	218
ВИСНОВКИ	221
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	228
ДОДАТКИ	282

ВСТУП

Сучасний політичний ландшафт охоплений постійними трансформаціями та конфліктами через ускладнення контексту суспільних відносин в умовах глобалізації, що загострює питання представництва та захисту інтересів.

Визнання лобізму як інструменту представництва інтересів зацікавлених груп та вирішення конфліктів інтересів обумовлює трансформацію демократії від громадянського представництва до представництва інтересів груп.

«Інтерес» як ключова категорія «політичного» детермінує функціональне значення лобізму. Тому дослідження політичного процесу як процесу узгодження інтересів зацікавлених груп набуває практичної актуалізації.

Потенціал лобістських практик обумовлений декількома процесами, предусім: розширенням медіативних та посередницьких функцій лобізму, забезпеченням комунікації між різними зацікавленими сторонами, включаючи державні інститути, приватний сектор, громадськість та міжнародні організації; набуттям лобістськими структурами можливостей політичного представництва та контролю завдяки інституціоналізації та професіоналізації; переосмислення цінності лобізму як механізму демократичного представництва та контролю, знаходження збалансованих рішень, які враховують інтереси різних груп та сприяють соціальній стабільності.

Лобізм виступає не тільки як феномен суспільного життя, але і як політико-правовий інститут держави. Новітні практики інституціонального закріплення статусу лобізму з боку держави орієнтовані на забезпечення прозорості та відповідальності лобістів, запобігання корупції та зловживань, а з боку професійних лобістських структур – на забезпечення належного представництва інтересів та плюралістичної демократії, впливу на державну політику з метою запобігання монополізації.

Впровадження нових методів соціального управління, заснованих на взаємодії влади та суспільства, ефективному вирішенні конфліктів інтересів є одним із актуальних завдань в сфері регламентації лобіювання. Традиційні моделі корпоративного лобіювання та лобістського плюралізму оновлюються

внаслідок глокальних процесів та встановлення: стандартів демократичного представництва; стандартів інституційного оформлення та конвенціоналізації лобістських практик; етичних стандартів лобіювання.

Актуальним завданням для країн Східної Європи, в тому числі для України є створення такого механізму регулювання лобізму, який розвивався б під контролем держави, але при цьому створював необхідні умови для самоорганізації інститутів громадянського суспільства – як «суперник демократії»; дозволив би реалізувати принцип свободи недержавних структур – активізувати політичний процес за рахунок реалізації інтересів «зацікавлених груп»; був здатний мобілізувати конвенційну опозицію та виступити противагою бюрократії; створив би можливість представництва інтересів меншин як форму плюралізму.

Актуальність теми проявляється в збереженні широти політичної дискусії стосовно визначення змістовної сутності «лобізму» та функціонального значення лобіювання.

Зв'язок із науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в рамках науково-дослідницької теми кафедри політичних наук і права Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» «Сучасні виклики соціально-політичного розвитку: політико-правові та соціально-економічні виміри» (номер державної реєстрації 0120U00021).

Метою дослідження є виявлення сутності процесу інституціоналізації лобізму як конвенційної системи практик представництва груп інтересів та врегулювання політичних конфліктів.

Досягнення мети зумовило необхідність розв'язання таких дослідницьких **завдань**:

- систематизувати та узагальнити концептуально-теоретичні підходи стосовно тлумачення понять «лобізм» та «лобіювання»;
- визначити практики політично-правового закріплення понять «лобізм» та «лобіювання» в процесі інституціоналізації;

- дослідити процес формування теорії «політичного лобізму» як «теорії раціональної дії»;
- з'ясувати наслідки процесу інституалізації лобізму з точки зору встановлення егалітаризму, ефективності практик реалізації інтересу груп, ліквідації корупції;
- розглянути трансформацію методологічних підходів щодо дослідження лобізму та лобіювання в контексті розвитку політичного дискурсу та застосування аксіологічної парадигми;
- визначити зміну логіки інтерпретації процесу лобіювання, що обумовила визнання феномену «лобізму» та його потенціалу в умовах демократичного транзиту та інституційної кризи;
- дослідити ефективність традиційних та новітніх практик регулювання лобізму;
- оцінити потенціал лобізму як механізму демократичного представництва та контролю;
- дослідити причини розгортання функцій лобізму та наслідки його професіоналізації. Визначити роль держави у впровадженні стандартів інституціоналізації лобізму;
- дослідити стан розвитку інституціоналізації лобізму використовуючи метод «кейс-стаді»;
- розглянути ефективність практик політико-правового регулювання лобізму в контексті інституційного та неінституційного підходів;
- обґрунтувати стратегічні пріоритети становлення інституту лобізму в Україні в умовах євроінтеграції;
- виокремити основні тенденції розвитку міжнародного співробітництва територіальних громад України.

Об'єктом дослідження є процес інституціоналізації лобізму в умовах плюралістичної демократії.

Предметом дослідження є лобіювання як механізм представництва та врегулювання конфліктів інтересів в політиці.

Методологічна основа дослідження ґрунтується на системному підході, який передбачає поєднання загальнонаукових (аналіз та синтез, дедукції, індукції, узагальнення, порівняння) та спеціальних (метод соціального конструювання, моделювання, кейс-стаді метод та ін.) методів дослідження. Ключовими методами аналізу є структурно-функціональний та інституційний, які дозволяють розглядати явище лобізму та процес лобіювання в системі забезпечення стабільності та збалансованого розвитку політичного процесу. Інституційний підхід спирається на політико-правовий та порівняльний аналіз, що дозволяє досліджувати динаміку інституціоналізації лобізму та моделі регламентації лобіювання, які віддзеркалюють форми та глибину взаємодії зацікавлених ресурсних груп та держави. Структура політичного простору та форми взаємодії акторів досліджуються також за допомогою акторно-мережевого та структурно-інституційного аналізу. Широкого використання набуває діяльнісний підхід, який дозволяє акцентувати увагу на практичних аспектах реалізації цивілізованого лобізму, а також на дослідженні лобізму як форми політичної діяльності та соціальної практики. Елементом системного аналізу є аксіологічна парадигма дискурсу щодо демократичної цінності лобізму як організації представництва груп та вирішення конфліктів інтересів. Процес політичного визнання суспільної цінності лобізму як медіативної практики вирішення конфліктів призвів до трансформації сприйняття лобістської діяльності від низькорепутаційної до високопрофесійної, де поняття «лобізм» отримало нову змістовну якість через інтерпретацію його як «інструменту інституціоналізації конфлікту груп», «форми публічних відносин», «засобу боротьби з корупцією», «форми комунації з громадськістю», «технології управління». Трансформації інтерпретації якості процесу лобіювання, що призвели до формування феномену «лобізму», досліджуються завдяки феноменологічному підходу.

Наукова новизна одержаних результатів визначається метою та завданнями дослідження та полягає в наступному:

Уперше:

- встановлено діалектичний зв'язок між процесами демократичного транзиту, інституційної кризи та розширенням функцій лобізму, які детерміновані практиками «раціональної дії груп»;
- визначено, що інтерпретація процесу лобіювання в умовах демократичного транзиту та інституційної кризи отримала раціонального обґрунтування в межах аксіологічної парадигми. Традиційні оцінки лобізму в межах шкали «ефективність-результативність» доповнені критеріями «рівності» та «справедливості», що дозволяє тлумачити лобізм як інститут демократичного представництва та врегулювання конфліктів за умов дотримання стандартів інституціоналізації та регламентації;
- встановлено процес реконцептуалізації ролі держави в процесі закріплення та регулювання лобістських практик. Амбівалентність державного інтересу щодо лобістських практик проявляється в: запереченні нерегламентованих практик лобіювання як тіньових та низькорепутаційних та, одночасно, підтримки процесу інституціоналізації лобізму з метою використання його медіативного демократичного потенціалу, практичного досвіду впорядкування плюралізму, який дозволяє підвищити адаптивність політичної системи;
- визначено зміни в інтерпретації лобізму в умовах інституціональних трансформацій. Якщо первісні практики інституціоналізації лобізму передбачали створення структур лобіювання з метою ефективною взаємодії з інститутами держави, то неоінституційні практики передбачають інкорпорацію лобістських структур в формалізовану систему публічних інститутів влади та управління.

Уточнено та доповнено:

- концептуально-теоретичні підходи стосовно тлумачення понять «лобізм» та «лобіювання», які, відповідно, представлені як багатоскладове явище комунікації, представництва та узгодження, та мультифункціональний процес, що включає реалізацію інтересу;

- чинники професіоналізації лобістської діяльності внаслідок розвитку економіки, попиту на посередницькі функції, зменшення ролі ідеологічно забарвлених громадських структур (партій) та впровадження стандартів інституціоналізації лобізму;
- інтерпретації теорії політичного лобізму, яка амбівалентно розвивається в межах елітаризму та егалітаризму, що на практиці, відповідно, проявляється в існуванні корпоративної та плюралістичної моделей регулювання лобіювання;
- дослідження ефективності традиційних та новітніх практик регулювання лобізму, що розвиваються від латентних низькорепутаційних форм реалізації інтересу через формування механізмів професійної інформаційної сигналізації (переконання) до форм законодавчої співпраці через законодавче субсидування;

Набуло подальшого розвитку:

- особливості процесу формування теорії «політичного лобізму» як «теорії раціональної дії» через новітні тлумачення теорій «політичного інтересу», «політичного плюралізму», «загальної теорії груп», «плюралістичної теорії розвитку впливових груп», «теорії зацікавлених груп», «теорії суспільного вибору» та інших;
- еволюцію практики політико-правового регулювання лобіювання через дослідження регіональних та національних моделей та сучасних стандартів інституціоналізації лобізму;
- специфіку закріплення понять «лобізм» та «лобіювання» в процесі інституціоналізації, що віддзеркалює еволюцію традиційних моделей політико-правового регулювання, що сформувалися в унікальних соціально-політичних умовах;
- класифікацію лобізму та форми лобіювання з урахуванням специфіки зацікавлених груп та їх взаємодії з органами публічної влади та управління;
- відповідність потенціалу лобізму, як механізму пошуку компромісу між групами з різними ресурсними можливостями, вимогам демократичного представництва в умовах «інституційного склерозу»;

- процес розробки політико-правового регулювання практик лобізму в країнах з різним досвідом визнання цінності лобіювання із застосуванням методу «кейс-стаді»;
- стратегічні пріоритети становлення інституту лобізму в Україні в умовах євроінтеграції;

Практичне значення одержаних результатів визначається їх науковою новизною та полягає у можливості їх застосування в практичній роботі державних органів, місцевих органів самоврядування та неурядових структур для дослідницьких, освітніх та прикладних цілей. Практичне значення дослідження має широкі перспективи застосування. Воно відкриває нові горизонти для розуміння ролі лобізму як засобу політичного впливу і врегулювання конфліктів на різних рівнях влади. Результати дослідження можуть бути використані державними органами, місцевими органами самоврядування, а також неурядовими структурами для підвищення ефективності політичного процесу. Застосування результатів дослідження може допомогти політичним акторам формувати збалансовані та ефективні стратегії для вирішення конфліктів, підвищити прозорість і відкритість політичного процесу. В освітній сфері результати дослідження можуть бути інтегровані у навчальні програми з політології, соціології, права та управління державою. На основі дослідження можуть бути розроблені спеціальні курси: «Лобізм у політичних процесах», «Практики взаємодії з органами публічної влади та управління». Дослідження вносить важливий вклад у розвиток політичних наук та може стати основою для подальших наукових розвідок у цій галузі.

Апробація результатів дослідження Результати та висновки дисертаційного дослідження обговорювались на засіданнях кафедри міжнародної політики, на науково-методичних семінарах і наукових конференціях Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». Результати дослідження оприлюднювались на регіональних, всеукраїнських і міжнародних науково-

практичних конференціях і семінарах, серед яких: Всеукраїнський круглий стіл на тему «Людина має право: соціально-гуманітарний дискурс у контексті реформаційних процесів в Україні» (18 листопада 2021 р., м. Одеса, ОДУВС); Восьма Всеукраїнська науково-практична конференція «Методологічні читання «Розвиток політичної науки в Україні: сучасні методологічні тренди та практичні виміри (пам'яті професора Валерія Миколайовича Денисенка)» (10 грудня 2021 р., м. Львів, Львівський національний університет імені Івана Франка); Всеукраїнський круглий стіл «Трансформація українського суспільства в цифрову еру» (25 березня 2022 р., м. Одеса, НУ «ОЮА»); Міжнародна науково-практична конференція «Міжнародне співтовариство та Україна в сучасних глобальних цивілізаційних процесах: актуальні економічні, політико-правові, безпекові та соціально-гуманітарні аспекти» (18-19 квітня 2023 р., м. Ужгород, УжНУ); III Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Сучасні політичні процеси: глобальні та національні виміри». Сучасні політичні процеси: глобальний та національний виміри=Modern political processes: global and national dimensions (30 листопада 2023 р., м. Одеса, НУ «ОЮА»); **Лобіювання в Україні: перехід від неформальних практик до законодавчої регуляції (тези 20.01.2024)**

Публікації. Основні ідеї, положення та висновки дисертації викладені автором у **10** публікаціях, 4 з яких надруковані у вітчизняних фахових наукових виданнях із політичних наук, **6** як тези виступів на науково-практичних конференціях. Структура дисертації складається зі вступу, 3х розділів, що включають підрозділи, висновків, списку використаної літератури та додатків. Основний текст дисертації складає 211 сторінки. Список використаної літератури становить 622 найменування

РОЗДІЛ I

ЛОБІЗМ В ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Політичний лобізм: концептуалізація та інтерпретація в політичній науці

З другої половини ХХ століття в умовах демократизації політичного процесу, який ставав відкритішим та прозорішим, інституційних форм в політиці набули лобізм як цілісне явище та, безпосередньо, лобістські практики, обтяжені загрозами репутаційних ризиків для їх користувачів.

Як вказує лобіст із американської компанії АТ&Т Стів Біллет, слова якого наводять К. МакГрат та Р. Кесслер, «тридцять років тому популярна наклейка на бампері в США містила текст: «не кажіть моїй мамі, що я лобіст. Вона вважає, що я граю на піаніно в публічному домі» [465, с. 68; 394, с. 98 – 99; 284]. З тих часів публічне визнання набуло розуміння того, що лобіювання – це вміння продавати посередницькі послуги в політиці, яке забезпечується корпоративними структурами – інститутами лобіювання, які функціонують як інститути зі зв'язків із громадськістю та адвокатури. Ці організації стають об'єктом аналізу дослідників, які аналізують ефекти «оберткових дверей» (відносин між урядами і лобістами) в політиці: проблему діяльності лобістів, які відіграють вирішальну роль у політичному процесі, проблему узаконення цієї діяльності, особливості переваг роботи «в кулуарах», які надають інтересам, які вони представляють, надмірний вплив.

За час досліджень лобістської діяльності сформувались два конкуруючих погляди на лобіювання: 1) захисники лобізму підкреслюють цінність досвіду та інформованості лобістів як експертів, які маючи досвід роботи в уряді, ідеально підходять для посередницької дії між урядом та групою інтересів, що мінімізує організаційні витрати та дозволяє політикам та урядовцям приймати зважені рішення; 2) критичний погляд на лобіювання, підкреслює, що справа не стільки в експертизі політики, скільки в лобіюванні

як ненормативному еквіваленті субсидій на надання інформації. Відтак, групи стають почутими виключно тому, що вони наймають тих, у кого є зв'язки та інсайдерські знання, а не кращі ідеї. Критики вказують, що інституціоналізація лобізму, як альтернативна форма представництва по відношенню до системи демократичного представництва, обезцінює весь демократичний процес.

Дійсно, критики лобізму сприймають лобіювання та лобістів з недовірою. За словами К. Ліпсена та С. Лешера, які досліджували «вашингтонський лобізм» та «втрачені інтереси»: «у свідомості багатьох американців бути лобістом є синонімом прославленого звідника» [429, р. 3]. С. Тренто зазначає, що: «коли у 1950-х роках американці думали про лобістів, вони створювали образ людини, яка купує слабого конгресмена. Синонімом лобізму був хабар в обмін на голос» [598, р. 64]. К. МакГрат та Р. Кесслер вказують: «і справді, такі практики відомі [465, с. 68; 394, с. 98–99].

На думку дослідників, негативні конотації містяться у визначеннях лобізму як конспірологічної тактики, «тотального механізму реалізації таємної влади особливих груп» (бізнес-груп, кримінальних-груп, монополістичних структур, міжнародних організацій, династій). Тут лобізм розглядається як індикатор закритості та корумпованості політичної системи, де існування особливих інтересів демонструють дистанцію між владою та групами населення, чий інтереси позбавлені спеціальної адвокації, і де корумпована влада приймає рішення на захист партикулярних інтересів.

Позитивні конотації у визначеннях лобізму популяризовані недавно і підкреслюють природність лобіювання, а лобізм як такий, що в демократичній системі є інституціоналізованим та врегульованим, а в менш демократизованій системі є невизнаним але таким, що існує латентно. В рамках демократичного дискурсу лобізм визначається як унікальний за ефективністю механізм представництва інтересів, що сприяє інклюзивності політичної системи.

Автори вказують, що поняття «лобізм» використовується як до непрофесійної, так і до професійної діяльності. У першому випадку поняття «лобізм» (в англ. *advocacy*) визначає процес захисту, просуванню інтересів

через будь-які структури [59]. Тут під лобізмом розуміється і діяльність суб'єктів влади, що спрямована на отримання спеціальних владних преференцій (тому прибічники широкого підходу говорять про лобізм Президента, про лобізм уряду). При визнанні лобізму професійною діяльністю визначення поняття лобізму вужче, і відповідає англійському «lobby», коли йдеться про спосіб впливу представників недержавних організацій на державні органи та органи самоврядування з метою домогтися прийняття (або неприйняття) рішень на користь груп інтересів. За такого підходу лобістами не вважаються представники органів державної влади, які мають право за законом приймати рішення, яке лобіюється. Лобістом визнається також фізична особа, яка не перебуває на службі в органі, де вона лобіює рішення.

Лобізм як інтегральний елемент демократичної системи, представлений в роботах В. Нестеровича [103, с. 652] та Д. Лаврьонова [77, с. 22-24]. Вони визначають, що позитивними функціями лобізму, як елементу громадянського суспільства, є можливість через особливі важелі здійснювати вплив на владні структури, аби ті не були ізольованими від потреб народу, який є джерелом влади. Монополізація впливу на державні органи будь-якою групою позбавляє лобізм функцій демократичного представництва суспільних інтересів та робить його механізмом задоволення вимог корпоративних груп.

Неоднозначності в оцінках феномену лоббізму підкреслює визначення за Політологічним словником, де вказано, що «лобістська діяльність спрямована на здійснення впливу на органи влади з метою прийняття ними рішень на користь певних осіб або груп тиску. Вплив здійснюється як публічними заходами, так і формуванням громадської думки, підкупом, що здійснює вплив, але корупційною дією. Лобізм виникає там, де є органи, які здатні ухвалювати рішення і це означає, що навколо цих органів можуть бути ті, хто зацікавлений вплинути на прийняття рішення... Непублічна діяльність лобістів не означає, що явища не існує» [118, с. 444].

Намагаючись узагальнити оціночні позиції стосовно лобізму, дослідники зазначають, що існують дві основні теорії лобізму – *теорія*

лобістського плюралізму (плюралістичний тип представництва) та *теорія лобістського корпоративізму* (корпоративістський тип представництва) [77, с. 39]. Згідно з теорією *лобістського плюралізму*, процес лобіювання – це вплив конкуруючих груп інтересів на державні органи з метою донесення до влади своїх пропозицій з приводу регулювання життя суспільства. І хоча кожна з груп впливу має на меті сприяти власним інтересам, проте держава гарантує рівні можливості для груп та приймає рішення, виходячи з аналізу запропонованих варіантів. Вказані групи інтересів складаються спонтанно; є багаточисельними та конкурують між собою; не об'єднані в ієрархічну систему; незалежні від держави; жодна з груп не має монополії в певній сфері інтересів; досягнення мети є результатом їх конкурентної боротьби. Лобізм визначається як притаманний відкритому суспільству процес захисту інтересів, що відбувається шляхом конкурентного впливу на владні структури з боку зацікавлених груп, жодна з яких не має монопольного становища. Більшість дослідників схиляється до такого ідеалістичного розуміння лобізму як суспільно-політичного явища, а саме – плюралістичного типу представництва інтересів. Представники «теорії груп», А. Бентлі та Д. Труман єдні в думці, що роль груп інтересів зводиться до професіоналізації та інституціоналізації комунікаційних відносин між політичними інститутами та інститутами громадянського суспільства [216, с. 58]. А впливовість груп інтересів залежить від їх здатності забезпечувати прийняття узгоджених рішень на всіх рівнях суспільства, від національного до локального [601, с. 78].

Натомість ключовими рисами *лобістського корпоративізму* є те, що, по-перше, корпоративістські організації монопольні за суттю, оскільки джерелом їх стану є держава. Держава укладає з групою угоду, отримуючи, в обмін на надані пільги, лояльність та гарантію підтримки державних рішень. По-друге, корпоративістські організації є носіями як функцій управління, так і функцій представництва. По-третє, в теорії *лобістського корпоративізму* держава розглядається в якості головного інструменту виявлення інтересів та об'єднання навколо них важливих суспільних груп. Держава надає ідеологічно

надійній групі монополію у представництві [77, с. 39]. Цю теорію обґрунтовували С. Роккан, Ф. Шмітер, Г. Лембрух. В 1974 р. Ф. Шмітер зазначав: «Неокопративізм є системою представництва інтересів, складові частини якої організовані в примусові, неконкурентні, ієрархічно впорядковані, функціонально різноманітні порядки, офіційно визнані державою, яка надає їм монопольне право на представництво в обмін на контроль за підбором і артикуляцією вимог та зобов'язань» [553, с. 99].

Про прихований тип лобістського копоративізму в Україні, розмірковує О. Длугопольський, вказуючи, що для країни є типовою ситуація, коли лобіст поєднує в одній особі і замовника, і виконавця [277, с. 45]. Лобісти можуть діяти і в інтересах клієнта – фізичної або юридичної особи, яка винаймає лобіста. У багатьох випадках група інтересів, вирішивши здійснити вплив на органи державної влади, доручає зробити це лобістам – особам чи організаціям, що спеціалізуються на вказаній діяльності. В цьому випадку група впливу стає клієнтом, а суб'єктом лобістських відносин буде лобіст.

Автори звертають увагу, що в моделі копоративного лобізму держава сама відбирає та надає ідеологічно надійній групі монопольне право бути представником інтересів. Конкуренція знищується або імітується. Отже, якщо плюралістичний тип представництва інтересів передбачає конкурентний вплив на владні структури знизу, то копоративістський тип лобіювання – це ієрархічно побудована глибинною державою неконкурентна система монопольних груп. Лобізм копоративістського зразка, притаманний авторитарним політичним режимом, в яких тільки лояльні групи мають можливість ефективно співпрацювати з владними структурами» [78, с. 360].

В дихотомії теорій «лобістського копоративізму» та «лобістського плюралізму» спостерігається традиційний конфлікт навколо проблем демократії та рівності. Це конфлікт ідеологічного характеру: деякі автори вважають лобізм – типовим породженням політичних еліт правих ідеологій, для яких інституціоналізація лобізму є засобом закріплення елітаризму (Ф. Шміттер та Г. Лембрух) [553], інші автори (Д. Горовіц і Я. Лаксі) [373],

навпаки, вважають, що лобізм є продуктом політичних лівих, для яких інституціоналізація є засобом встановлення егалітаризму та ліквідації латентного характеру політичних домовленостей.

Навіть після фактичного визнання існування лобізму в країнах західної демократії, він продовжує розглядатися як антидемократичне явище. Так, у Швеції відсутня регламентація лобістської діяльності. За словами Ейка Дауна професора Стокгольмського університету, це викликано тим, що шведи пов'язують лобізм з міжособистісною взаємодією [399].

Критичну позицію щодо лобізму, як системи представництва альтернативної до народного представництва, представлено в працях Д. Остін-Сміта та Дж. Райта «Контрактивне лобіювання» (1994, 1996) [201; 203], Д. Горовіца і Я. Лаксі «Новий Левіафан: як ліва грошова машина формує американську політику та загрожує майбутньому Америки» (2012) [373].

З 40-х рр. ХХ ст. відбувся зсув на користь визнання лобізму як «конкурентної та плюралістичної форми представництва інтересів», а також на користь визнання професійного значення лобістської діяльності, хоча і досі існує думка, що лобістом не становляться, а народжуються [481; 333]. Лобіювання є впливовою діяльністю в політичній системі. Б. Луміс та М. Стрампф вказують, що обґрунтовані оцінки лобістської діяльності в США дорівнюють 100 тис. осіб при 8 млрд. доларів щорічних витрат на цю діяльність [451, с. 10]. За оцінками К. МакГрата, якщо в 1963 р. існувало 1000 зареєстрованих в США лобістів, то на початку ХХІ ст. діють понад 10,5 тис. груп тільки зареєстрованих лобістів), що демонструє фрагментацію інтересів та зсуви в політичному балансі [463]. К. МакГрат вказує, що і у Великій Британії є кілька тисяч лобістів, а в Брюсселі – 15 тис. [311; 465, с. 68].

Лобіювання є упередженою діяльністю, вказують Г. Андрес та П. Гернсон, адже виникли не тільки закони, що регулюють поведінку лобістів, але навіть університетські курси з лобіювання та захисту інтересів. «Двері, що обертаються, гойдаються все швидше, а політичні партії слабшають по мірі того, як групи інтересів стають домінуючими» [195, с. 4–5]. В той же час

тактика, зміст діяльності залишаються типовими для «діячів вулиці «К» (розміщення лобістські компанії Вашингтону): прямий адвокатський захист, коаліції, кампанії, показові доказові виступи в Конгресі, надання експертної інформації. Лобіювання залежить від доступу та інформації, а не від тиску. Лобісти змагаються за доступ до політиків та чиновників на основі політичного досвіду та розуміння, яке вони можуть надати їм. Незважаючи на величезну кількість зайнятих в цій діяльності, зберігається невідповідність обсягу професіоналів та публічного сприйняття їх діяльності [465, с. 68]. Про трансформацію сприйняття лобістської діяльності від низькорепутаційної до високопрофесійної, йдеться в дослідженнях К. Флешера в 2002 р. та А. Саміша та Т. Боба в 1971 р. У А. Саміша та Т. Боба лобіст визначався як «...гібрид Фальстафа та Макіавеллі, схрещений з вугром» [547, р. 16], а К. Флешер називає лобіста «ефективним спеціалістом з ділової діяльності, характеристиками якого є «володіння навичками та знаннями, здібностями детектива, дипломата, лікаря, педагога, підприємця, журналіста, диригента оркестру, репортера і продавця, серед іншого» [320, с. 380].

Увага науковців до особистісних якостей лобістів також є свідченням репутаційного зсуву в цій сфері, що може тлумачитися як соціальне визнання. Досліджуючи процес професіоналізації лобізму В. Стенбері в 1988 р. зазначив: «лобісти будуть більш ефективними, якщо будуть подобатися тим, на кого вони прагнуть вплинути» [561, с. 322]. А на думку К. МакГрат діяльність лобістів вимагає вміння: слухати, оскільки «слід правильно розшифровувати повідомлення; аргументувати, оскільки «точний вибір слів є важливим в адвокації»; підтримувати контакти, оскільки «політичний вплив – це контакти, інформованість»; бути гнучким і відкритим, спостережливим, співчутливим, чесним, надійним, ввічливим та здатним досягти «м'якого продажу» при збереженні гідності, репутації, і ухиляючись від конфліктів» [465, с. 70–72].

Професіоналізація лобізму обумовила зміни в гендерній структурі лобізму, про що зазначають К. МакГрат, Д. Бенуа, Г. Брум та Б.-Л. Ша [465; 270, с. 32–33; 215;]. К. МакГрат Д зазначає, що «частка жінок та геїв на посадах

PR і в лобістській діяльності зростає з 25% у 1968 р. до 66% до 1998 р.» [465, с. 72]. Про перетворення лобізму у жіночу професію пишуть Г. Вуттон та Р. Педлер [616, с.192–193; 512, с. 4]. В той же час, за визначенням Дж. Гранта та К. Молоні особливістю хорошого лобіста є не стать чи гендер, а ореол: ефективний лобіст – добродісна і моральна людина [389, с. 5].

Зростання кількості досліджень, що орієнтовані на визначення професійних якостей лобістів вказує на попит на посередницькі функції лобістів з боку груп. Як зазначають К. Молоні та Дж. Джордан в статті «Чому компанії наймають лобістів», наймання лобістів – це прояв важливості політичних результатів для бізнесу. Лобіювання є фактом життя великих компаній... наймання лобістів є зрілим рішенням... зосередитися на кращому використанні ресурсів» [389, с. 256]. К. Молоні та Дж. Джордан наводять думку В. Гранта та Дж. Сарджент «Бізнес і політика в Британії» (1987), які цитують керівника відділу зв'язків з урядом у нафтовій промисловості: «політика енергетики та нафти втягують нас у стосунки з урядом... Багато з того, що я роблю, є результатом політики, яку нав'язує нам законодавство, яке втягує нас у відносини, які ми не могли б встановити іншими засобами» [389, с. 256; 336, с. 100]. Автори наголошують, що професіоналізацію лобізму обумовлює розвиток економіки: «По-перше, компанії вже є лобістами, перш ніж найняти лобістський ресурс. По-друге, вони використовують лобістів різними способами, починаючи від надання адміністративної підтримки до участі у виробленні політики. По-третє, немає загального набору операційних обставин, які б пояснювали всі випадки наймання, великі компанії наймають лобістський ресурс у будь-який час, це є додатковою діяльністю компаній, які мають багато способів впливу на рішення» [389, с. 256].

Американський дослідник Е. Ноунес в праці «Тотальне лобіювання. Чого хочуть лобісти і як вони намагаються це отримати» (2006) визначає лобізм неоднозначним явищем, оскільки: 1. Лобіювання відбувається на трьох рівнях влади (державному, місцевому та національному); 2. Лобіювання відбувається в трьох гілках влади; 3. Лобіювання приймає різноманітні форми.

Лобісти використовують широкий набір методів: особисті зустрічі з місцевими законодавцями, надання свідчень на слуханнях у міській раді, або «низове лобіювання»; надання свідчень в законодавчих комітетах, допомога в розробці законопроектів і грошові внески кандидатам; надання свідчень на слуханнях у виконавчих органах, подання письмових звітів посадовцям агентств та інших органів виконавчої влади, експертна допомога або громадська участь у розробці правил та положень, особисті зустрічі з персоналом виконавчих структур; особисті зустрічі із законодавцями та персоналом вищих державних органів влади, вкладання грошей в кампанії законодавців, надання свідчень перед законодавчими комітетами та участь у мобілізації мас; 4. Лобіюванням займається велика кількість організацій (комерційні фірми, девелоперські компанії; некомерційні групи; групи громадян; торгові асоціації, інше); 5. Лобіювання практикується в усіх сферах (соціальному забезпеченні, медичній допомозі, податкуванні бізнесу, охороні здоров'я, реформі судових процесів, тощо). «Лобісти взагалі не працюють над проблемами, – вказує Е. Ноунес, – вони просять дозволу в місцевих органах влади для клієнтів та намагаються переконати урядовців в певних рішеннях»; 6. Лобіювання іноді дає результати, а іноді ні» [481, с. 3–4].

Об'єктом дослідження є не стільки професіоналізація лобістської діяльності, скільки попит на таку діяльність. Дослідження груп, природа та особливості інтересів має історію в межах соціальної антропології, соціології, права, політології, про що свідчать праці Б. Маліновського, А. Редкліфа-Брауна, Е. Дюркгейма, Ф. Тьонніса, М. Вебера, Р. Мертона, Т. Парсонса, К. Маркса, М. Гайдеггера, Д. Кола, та інших) [259; 360].

Дискурс стосовно суб'єктності груп та їх значення в реалізації інтересів залишається актуальним як міждисциплінарний і розвивається в межах загальної теорії групи, внесок у формування якої здійснили розробники теорії групи як «корпоративної особистості» (О. фон Гірке, Ф. Мейтленд, Е. Фройнд, Дж. Поль-Бонкур) [357]; розробники теорії «політичного плюралізму» (О. Лінсдей [428], Дж. Деві [275], Дж. Коммонс [260]).

Починаючи з ХХ ст. феномен лобізму досліджений з позиції розвитку інституціоналізації груп інтересів та ролі законодавців в цьому процесі в працях А. Бентлі [216], П. Герінга [363], Е. Латема [414], Д. Трумена [600], Л. Мілбрайта [471], А. Гольцмана [369], К. Шлозман та Дж. Тірні [550], а також – С. Ейнсворта [184, 183], Д. Остін-Сміта та Дж. Райта [201; 204; 618], М. Олсона [504, 505]; Ф. Баумгартена, Дж. Беррі, М. Хойнацкі, Д. Кімбола, Б. Ліч [209; 213], К. Гольдштейна [334], Дж. Беррі [221], Я. Поттерса та Фр. Ван Віндена [518], Р. Сміта [559], Х. Зіглера [619, 620], Д. Тіченора і Р. Гарріса [589; 357], Р. Престхуса [519], Я. Поттерса та Р. Слуфа [517], М. Хіндмана [364]. За словами Томаса Холіока: «раз на десятиліття... виникає книга з вивчення групи інтересів, яка стає останнім словом у теорії та емпіричних дослідженнях. В 1960-і був Лестер Мілбрайт, Керол Грінвальд у 1970-х, Кей Леман Шлозман і Тірні в 1980-х, Джон Хайнц і його колеги у 1990-х рр., а зараз Баумгартнер, Беррі, Хойнацкі, Кімбол і Ліч» [370].

В контексті історії досліджень лобізму як форми представництва групових інтересів ідеї Лестера Мілбрайта в 60-ті рр. ХХ ст. були новаторськими. Книга «Лобісти Вашингтону» в 1963 р. [471] стала першим дослідженням, в якому містився аналіз того як працює лобіювання і які соціальні вигоди воно приносить. Л. Мілбрайт представив модель лобіювання як комунікаційний процес але книга отримала суперечливі оцінки.

Критичну позицію висловили Х. Ейлау [310], А. Сіглер та Б. Луміс [450], В. Грей та Д. Лоурі [337]. Схвальні оцінки надали Р. Александр [186], Р. Солсбері, П. Джонсон, Дж. Хайнц, Е. Лауманат [546, с. 176], А. Розенталь [543, с. 17], Д. Тіченор та Р. Харріс [590], Дж. Уілсон [614]. Мілбрайт представив результати опитувань 101 з 614 зареєстрованих в 1956 р. лобістів, а також опитування 13 лобістів, тобто 18,6 % досліджуваної сукупності, що дало можливість для деталізованих висновків. Зі 101 лобіста, у якого він узяв інтерв'ю, 89 пройшли особистісний тест зі 100 пунктів. Риси, які лобісти відзначали у себе: домінантність, самосприйняття, самоконтроль, інтелектуальна працездатність, повага та

терпимість до фрустрації [520]. Аналіз Л. Мілбрайта, за оцінками лобістів, надає автентичне визначення лобістської діяльності тих часів [463].

З часу написання праці Л. Мілбрайта змінився масштаб лобістської індустрії, засоби комунікації лобістів, зросли вимоги до збору коштів для політиків, підвищився тиск на самих лобістів. Зростання фрагментації та тиску груп інтересів, які прийшли на заміну ідеологічно консолідованим масовим партіями стало наслідком соціальної трансформації та інституціоналізації лобізму, про що зазначили в 1986 році автори праці «Організовані інтереси та американська демократія» Кей Л. Шлозман та Джон Тірні [550]. Вони представила результати 5-річного дослідження, коли були опрацьовані інтерв'ю 175 «організованих інтересів» – представників громадських груп, професійних асоціацій, трудових союзів та корпорацій. Автори зробили аналіз груп, які брали участь у функціонуванні системи тиску 1980-х років, це дозволило зробити висновок, що лобістська активність груп зросла, але ці групи завжди були частиною політичного ландшафту. Частина організацій, що представляють групи, залишилась постійною, за винятком профспілок, популярність яких зменшилась, і корпорацій, частка яких зросла. Автори вказали на: зміну груп за типом (від домінування громадських груп до екологічних та споживацьких); групова тактика залишилась зосередженою на Конгресі та залежності від традиційних стратегій.

Емпіричні дослідження К. Шлозмана [551] і Р. Солсбері [545] в 80-х роках ХХ ст. відзначили домінування корпоративного лобізму в лобістському співтоваристві США і у Вашингтоні (33,5% та 45,7% відповідно) [353, с. 839]. Висновок про те, що корпорації почали домінувати над іншими зацікавленими групами в національному і міжнародному масштабах було підтверджено у М. Бомбардіні та Ф. Треббі [229], Л. Друтмана [280], М. Мадейри [457], Е. Айзенберга та М. Ханеграффа [185].

В 90-ті роки впливи лобізму на політичні зміни проаналізовані в роботах Ф. Баумгартнера, Д. Беррі, М. Хойнацкі, Д. Кімбола, Б. Ліча [213; 209]. Ця група дослідників в 2009 р. представила монографію «Лобіювання та зміни в

політиці: хто виграє, хто програє і чому?» в якій зазначалось що лобісти отримують владу не лише за рахунок готівки, а завдяки володінню інформацією, якої потребують законодавці, завойовуючи союзників у виконавчій владі і серед членів парламенту, а також використовуючи мережі низових організацій. І більшість із цих важелів впливу не можуть бути усунені. Політика коригується поступово, тому що законодавці не в змозі подолати вплив приватних інтересів. Саме це припущення мало бути підтверджено емпірично. Автори склали список із 98 питань, за допомогою якого опитали ще 315 респондентів. Результатом стали висновки навколо 4-х спостережень: 1) лобіювання – це зусилля, спрямовані на зміну статус-кво, що «статистично не співвідноситься з попередніми рівнями влади чи мобілізації» [213, с. 20]; 2) лобіювання має багатовимірні ефекти в політиці. Наслідки впливу групи поширюють на інші групи; 3) У результаті організуються коаліції, щоб змінити або захистити статус-кво» [213, с. 22]. Завданням лобіювання є змусити інших зацікавитися вашою проблемою. Окремі розділи описують наслідки партійності та виборів, через аргументи груп інтересів, тактики, які застосовують прихильники, і способи, за допомогою яких учасники намагаються сформулювати проблеми, над якими працюють. Дослідження містить ідеї: 1) двопартійність важче підтримувати, оскільки вирішення питання передбачає коаліцію, а це свідчить про те, що надії на видиму двопартійну законотворчість марні; 2) ресурси не є вирішальними факторами у визначенні зміни політики і вони постулюють щось на зразок гіпотези ефективного ринку [213, с. 240]; 3) будь-які зміни в політиці відобразатиме виклик статус-кво; 4) зміни в політиці мають тенденцію бути не пов'язаним зі зростанням, оскільки переривчаста «модель рівноваги» або «модель тертя» краще описує темпи та масштаби змін [213, с. 34]; 5) через упередженість статус-кво існуючих установ і коаліцій груп інтересів, намагання змінити політику зазнають невдачі; 6) лише тоді, коли умови змінюються, може виникнути імпульс створювати тиск для проведення коригувань в політиці.

В 2000 р. в статті «Де громадськість у державній політиці?» Б. Ліч та Ф. Баумгартнер зазначили, що через аналіз вашингтонської системи лобізму можливо досліджувати участі громадськості в політичній системі. У другій половині ХХ-го ст. у громадському порядку денному з'явилися нові питання, що призвело до збільшення витрат на висування проблем у публічну площину, та обмежило можливості груп виносити питання на обговорення [420].

В 1960–70-х рр. зросло різноманіття груп у соціально-політичній системі. Автори зазначають, що це не обов'язково призводить до збільшення плюралістичного балансу, який залежить від ресурсності групи та її здатності здійснювати вплив. Тема латентного тиску займає ключове місце в цьому періоду, про це праці А. Мааса [455] і Л. Фрімана [323]. Значну частину дискурсу щодо лобізму формує проблематика розрізнення соціальних груп за їх впливом на політичний процес, за типом залучення до лобістських практик (Дж. Віктор [605], А. Блейк [226]). Деякі аналітики віддають перевагу терміну «організовані інтереси» порівняно із терміном «групи інтересів» (К. Шлозман та Дж. Тірні [550]). В той же час, за В. Стельмахом [149] класичним визначенням лобізму є формулювання Д. Трумена: «Групи інтересів – це групи, які керуються інтересами і поглядами, з метою здійснення впливу на інші групи. Групи, які користуються для досягнення цілей допомогою урядових організацій, є політичними групами інтересів» [600, с. 31]. Організовані інтереси часто мають формальні чи неформальні зв'язки з партіями чи громадськими рухами. Однак, на відміну від політичних партій, вони не висувають кандидатів для участі у виборах з метою отримання влади. Вони відрізняються і від соціальних рухів більшою формалізацією організації.

В контексті аналізу процесів інституціоналізації лобізму значимими є дослідження, які аналізують діяльність груп організованих інтересів в контексті національних особливостей розвитку політичних систем та традиції. В. Нестерович звертає увагу на вплив: політичних традицій та культури; систем формування інтересів та колективного набору організованих інтересів, що діють у політиці; глибину політично значимих соціальних розколів;

кількості груп та їх організації; частки громадян, які є членами групи; рівень політизації групових відносин; кількості, сили та ідеологічної самобутності партій; характер та кількість політичних розколів, що охоплюються політикою організованих інтересів [102]. На думку В. Нестеровича у сталих демократіях (наприклад, у скандинавських країнах, де більшість працівників входять до будь-якої спілки або професійної асоціації), членство набагато вище, ніж в Італії чи Греції. Крім того, системи груп інтересів різняться за ступенем агрегації або фрагментації представництва інтересів у функціональному чи географічному відношенні, а також за ступенем монополії на організацію певної групи населення. Наприклад, на відміну від централізованих систем груп інтересів в Австрії та Швеції, у Нідерландах бізнес-асоціації організовані відповідно до релігійних відмінностей, або в Бельгії, де бізнес-асоціації розділені за регіональною ознакою, але робітники поділені на соціалістичні, ліберальні та католицькі федерації [102]. Існують відмінності з погляду відносної сили організацій, що представляють різні інтереси, адже важко уявити собі демократію з активною груповою політикою, в якій інтереси виробників не представлені. Навпаки, за винятком пенсіонерів, інтереси тих, хто отримує вигоду від політики держави загального добробуту, наприклад студентів чи одержувачів державної допомоги, рідко отримують захист з боку груп інтересів, хоча їх інтереси можуть представлятися політичними партіями.

В контексті існування культурних традицій розвитку громадянського суспільства, соціального структурування та представництва груп та їх інтересів значимими стають компаративістські дослідження, які орієнтовані на визначення історичних та політико-правових особливостей розвитку лобіювання, визначення особливостей моделей лобіювання та процесів інституціоналізації. Порівняльний аналіз розвитку лобістських практик та створення «лобістської індустрії», моделей інституціоналізації лобізму представлено в працях: В. Джонсона [386], О. Віннічук [17], Р. Керш [393], Д. Лавренова [78], Д. Лубінця [82], К. МакГрата та П. Гарріса [466;463], В. Нестеровича [102], Х. Ромметведта, Г. Тесена, П. М. Крістіансена та

С. А. Норгаарда [542], А. Петровича [115], Н. Стріжачкової [151], В. Сумської [154;155], Дж. Стрікленд та Дж. Кроссон [568; 569]; Ю. Узун [167]; Р. Чари, Дж. Хоган та Г. Мерфі [246], Ф. Шлезінгер, Д. Міллер та У. Дінан [549], тощо.

Досвід регулювання лобістської діяльності та традиційні практики лобізму в країнах Європи та ЄС були досліджені в працях: С. Мазі та Дж. Ричардсон [439], Д. Науріна [475], Р. Айзінга [293]. Д. Коена та А. Кацайтіса [255], П. Боуена [230], І. Де Брюйкера [272], А. Дюра, П. Бернхагена та Д. Маршалла [281; 282], К. Кромбеца [269]. Лобізм в ЄС та в Раді Європи досліджували Т. Богині [7], М. Газізова [23], А. Паршикова [60], Т. Перги [113], Д. Лубінець [86], М. Ханеграфф та А. Полетті [353]. Більшість авторів визначають зростання корпоративного лобізму в цих структурах.

Законодавче регулювання лобіювання у країнах Європи досліджено в працях С. Ейнсфорта [182], А. Євгенєвої [49], Р. Ван Шенделена [603], В. Нестеровича [102]. В дискусії про демократичний статус і легітимність ЄС лобізм є ключовою темою. Тут регулювання лобізму представляється як основа демократичної політичної культури, що орієнтована на принципи прозорості, чесності, інклюзивності, чуйності до громадськості, що має цивілізувати поведінку еліт. Об'єктом є «ефект вихідного результату» – зосередження на управлінні *для* народу, а не на управлінні народом. Порівняння систем регулювання лобізму обумовило класифікацію моделей регулювання через впровадження поняття «надійності», яка варіюється в межах: «високої», «середньої» «низької», і визначається запропонованими методиками розрахунку індексів (індекси Офейм, Ньюмарка, Крепаза та Чарі, індекс Холмана та Люнебурга, індекс Рот, індекс прозорості лобізму Transparency International, Corruption Perceptions Index та ін.), проаналізованих в дослідженні Ю. В. Узун [167] (див.: Додаток 12).

Важливе значення мають case-study – експертні дослідження, які орієнтовані на визначення специфіки національної ситуації навколо лобізму та практик регулювання. Такі дослідження здійснені А. Горецькою [35], А. Трофименком [165], Д. Лубінцем [89; 85; 88], К. МакГратом та П. Гаррісом

[466], Т. Яровим [180], Ф. Шлезінгером, Д. Міллером та У. Дінаном [549], Х. Ромметведтом, Г. Тесеном, П. Крістіансенем та С. Норгаардом [542], Ф. Фарнелем [314]; П. Кучмою [76], Т. Яровим [179]. Особливості лобістських практик в Україні комплексно представлена в навчальних посібниках та монографіях В. Самохвалова [144], В. Багацького та Р. Мацкевича [1], Д. Базілевич, В. Нестерович та В. Федоренко [62], Р. Кобця та С. Панциря [135], а також в дисертаційних роботах Д. Лубінець [84], Е. Гросфельд [37], Р. Мацкевич [95], А. Стельмах [149].

В працях І. Ворчакової [20; 21], Н. Гнатенко [28], А. Зернової [61], О. Карпенка [64], І. Сибіги [147], А. Трофименка [164], В. Федоренка [170; 171; 172], В. Філіповського [173] – досліджено легітимацію інституту лобізму. Законодавче регулювання лобістських практик в Україні стали об'єктом уваги в дослідженнях Т. Богині [8], М. Бризіцького [11], В. Гнатенка [29], В. Головка [34], В. Гоцулюка [36], А. Євгенєвої [49], О. Кривицького [71], Д. Лубінця [83], К. Одарченко [109], О. Одінцової [110], О. Шведа [176].

Практики лобістської діяльності в Україні досліджували О. Безпроза [5], В. Биковець [6], О. Бурбело [12], Ю. Ганжуров [25], Е. Горсфельд [37], О. Держалюк [44], О. Карпенко [63], І. Кіянка [65], О. Кутишенко [74], О. Куценко [75], М. Недюха та М. Федорін [99], А. Піонтковська [116], І. Похило, О. Буряченко та С. Годний [119], Р. Радейко [136], М. Росенко [141], В. Сумська [152], В. Табакера [157], С. Телешун [158].

Громадський або так званий «низовий» лобізм, тиск груп інтересів на прийняття політичних рішень в Україні досліджували А. Карташов, С. Герасимчук, М. Городок [22], А. Денисюк [43], О. Коляса [66], І. Немчинова [100], І. Рейтерович [140], В. Сергєєва [146], та інші.

Світові та європейські практики в контексті визначення корисного досвіду для застосування в Україні представлено в працях С. Вітвіцький, Р. Южека [18], М. Газізова [23], Л. Герасіна [27], М. Лопатої [80], В. Матвієнко та С. Сокур [94], В. Нестеровича [103], О. Пасхавера та Л. Верховодової [112], О. Самойленка [143], Є. Топалова та Н. Кветкіна [161].

Зростання кількості досліджень лобізму як соціально-політичного явища, з одного боку, демонструє розвиток самого явища, а з іншого – трансформацію поняття про це явище. Сучасні концептуально-теоретичні підходи стосовно тлумачення поняття «лобізм» свідчать про зміну його змістовної сутності. Лобізм досліджують в значенні «соціальної технології», «комунікації із громадськістю», «засобу боротьби з корупцією», «інструменту інституціоналізації конфлікту груп», «форми публічних відносин», «явища політичного життя» та в інших. Тлумачення лобізму як соціально-політичної практики досліджуються в працях А. Богині [9], Д. Виговського [13], В. Гдичинського [26], С. Годного [32], Е. Горсвельд [37], Л. Граціано [338], Д. Лубінця [87], В. Нестеровича [104;105], М. Рачинської [138], В. Сумської [156], А. Трофименка [162], О. Трофімцевої [166], В. Штерна [177] та інших.

Відтак, лобізм розглядається по-різному, як: 1) явище, що має «світловий» та «тіньовий» сенс. Термін «лобізм» набуває негативного звучання, в чомусь що нагадує ефект від слів «протекціонізм», «покупка голосів», йдеться про нелегальний тиск на представників влади, за допомогою яких ухвалюються управлінські рішення в інтересах груп або осіб (М. Недюха, М. Федорін) [99]. «Світловий» же сенс характеризує лобізм як життєво необхідне явище, як елемент демократичного процесу, як форма законного впливу груп тиску на управлінські рішення державних органів з метою задоволення інтересів соціальних структур (М. Росенко) [141]; 2) термін, що позначає систему агентств або організованих груп при законодавчих органах, що чинять тиск на чиновників з метою ухвалення рішень на користь організацій, що ними представляються (М. Недюха, М. Федорін) [99]; 3) лобізм в системі державної безпеки є формою представництва груп, яка спрямована на мінімізацію загроз, вплив на прийняття/скасування державно-управлінських рішень (А. Стельмах) [149, с. 3–4]; 4) складова політичної системи і елемент громадянського суспільства, частина зв'язків організацій з групами громадськості (Д. Лавренов) [77, с. 22]; 5) діяльність організацій, що впливають на органи державної влади з метою сприяння власним інтересам,

однак ці організації, на відміну від партій, не можуть взяти відповідальність за владу в країні (С. Файнер) [318, с. 12]; 6) це механізм підготовки та прийняття рішень, вид зовнішньополітичної комунікації, упорядкований законом спосіб впливу, система аргументації, елемент демократії (І. Мусієнко) [97, с. 281]; 7) інструмент для груп, щоб схилити процес прийняття рішення на свою користь, надати інформацію, необхідну виборцям, коли вони вирішують, за кого голосують, і законодавцям, коли вони вирішують, як діяти відповідно до конкретного закону (К. Голдштейн) [334, с. 30]; 8) це неортодоксальні дії груп інтересів, спрямовані на досягнення результатів від уряду (Р. Ван Шенделен) [603]; 9) вузьке поняття, що має на увазі тиск з великою кількістю сумнівних методів. Представництво може включати лобіювання, але включає й інші форми обслуговування клієнта (Р. Нельсон, Д. Гайнц, Е. Лауманн) [476, р. 196]; 10) це функція та легітимація (К. Йоос) [388].

В умовах існування різнотлумачень поняття про феномен лобізму, для визначення сутності лобіювання як процесу, навіть якщо він залишається неформальним і законодавчо не регламентується, потрібно визначити: 1) природу лобізму як системного явища, яке пов'язано з особливостями реалізації політичної влади та участі; 2) структуру лобізму як практики, що має як формальний, так і неформальний, латентний характер; визначити вплив суб'єктів лобістської діяльності, до яких відносяться професіонали зі зв'язків із громадськістю та PR-фірми, що спеціалізуються на контактах з органами влади; юридичні консультанти; приватні та державні фінансові організації; торгові та бізнес-асоціації; колишні політики, адміністратори, журналісти, які діють на індивідуальній основі; GR-відділи підприємств; некомерційні та благодійні організації; профспілки та організовані групи наймачів.

Міжнародний досвід лобіювання та роль діспор в міжнародному лобіюванні інтересів представлено в працях Т. Амбросіо [192], К. Голдштейна [334], Д. Голдберга [332], К. Кілі [396], Дж. Міршаймера та С. Волта [468]. Серед українських науковців ці питання досліджено в роботах С. Коч [69], Т. Кузьо та О. Дейчаківський [409], М. Лендвел [79], І. Мусієнко

[97], Є. Тихомирова [159; 160], Г. Щигельська [178]. Є. Тихомирова зазначає, що «міжнародна лобістська діяльність є взаємодією юридичних чи фізичних осіб зі структурами державної влади та інституціями управління, що складаються на глобальному рівні, задля впливу на розробку та прийняття ними рішень у своїх інтересах чи інтересах клієнтів. Завданнями лобізму в міжнародному середовищі є: налагодження комунікацій з національними структурами та міжнародними інституціями, їх інформування; забезпечення представництва інтересів держави чи організації на рівнях державної влади або глобального управління; вплив на законодавство, що зачіпає інтереси сегментів світової спільноти; забезпечення розуміння законодавцями їх проблем. Складовою міжнародного лобіювання є представництво інтересів країн у регіональних і міжнародних організаціях та союзах» [159, с. 147].

В той же час, Дж. Міршаймер та С. Волт, досліджуючи вплив проізраїльського лоббі в США, вказують, що лобіювання є діяльністю, що спрямована на надання політичної та фінансової підтримки, яку Ізраїль отримує від США і ця підтримка впливає на зовнішню політику таким чином, що може завдавати шкоди і США, і Ізраїлю. Обґрунтування надання такої підтримки часто не засноване ані на інтересах національної безпеки, ані на моральних міркуваннях, натомість ця підтримка – результат іноді ірраціональної активності «ізраїльське лобі» [468].

Громадський активізм та практики демократичної участі не так давно почали відносити до лобізму. Ряд авторів вважають лобізм формою кулуарного спілкування, підкреслюючи, що громадський активізм в процесах політичного тиску є додатковою формою, до якої лобісти звертаються в особливих ситуаціях з метою примушення до комунікації в політичних системах під тиском масовізації вимоги. Питання громадського лобізму розглядають: О. Войнич [19], Б. Ліч [420], Ф. Баумгартнер, Т. Ла Пір, М. Хойнацкі, Д. Кімбол [213], Дж. Беррі [221], Д. Метьюза [459], В. Сумської [153], С. Телешуна [158], О. Чувардинського [174].

Розвиток груп інтересів в умовах плюралізму, конфлікти в лобіюванні громадських та приватних інтересів, поведінку організованих груп в процесі політичного тиску на суб'єктів прийняття рішень та пошуку компромісу, ефекти лобіювання досліджували Р. Айзінг, Дж. Беєрс та В. Мелоні [222], Ф. Баумгартнер та Б. Ліч [211], Дж. Беррі [220], В. Браун [235], Дж. Волкер [608], Дж. Вууттон [616], К. Грінвальд [341], Х. Зіглер та М. Беєр [621; 622], К. Коллман [403], Е. МакФарланд [461], Я. Поттерс та Ф. Ван Вінден [518], Р. Сміт [558], П. Стач і Й. Беркхаут [218; 564].

Зміни в природі політики груп інтересів в ХХ ст. та стратегічний таргетинг в політичних мережах вивчали Дж. Балкін [205], А. Бердетт, Б. Лууміс, Е. Ноунес, А. Дж. Циглер [450], Е. Біндеркранц та С. Кройєр [224], К. Вайз [615], Р. Ларокка [413], Д. Лоурі та К. Маркетті [453], Дж. Райт [617], М. Стефенсон та Х. Джексон [565], М. Тірні [591], Д. Тічінор та Р. Гарріс [590], Т. Гролл [344], Т. Холіок [371; 372]

Лобізм у Великій Британії, Нідерландах, Німеччині та США, за висновком Бет Ліч – демонструє фрагментацію груп інтересів та процес розширення конфлікту між ними. Цей висновок професор політології Університету Рутгерса зробила за результатами проекту «Порядок денний та групи інтересів», під час якого досліджувалися політичні програми груп інтересів та громадськості та роль, яку вони відіграють у представництві та формуванні політики. Бет Ліч вказує, що: «...тривожний висновок розподілу [*груп інтересів за вибіркою проблем*] полягає в тому, що більшість питань стосується надто малої кількості груп інтересів. Бо у випадках, коли задіяно небагато груп інтересів, ми можемо бути впевнені, що мало хто з представників праці, громадян чи некомерційного сектору буде почутий. Величезний розмір професійного та бізнесового лобі гарантує, що торговельні групи, корпорації та ті, хто їх представляє, будуть присутні в кожному питанні, яке обговорюється в уряді. Профспілки, некомерційні організації та групи громадян висловлюють свої голоси, але дуже часто їх не буде» [420].

Задаючись проблемою мобілізації організованих інтересів внаслідок попиту з боку професійних лобістів для привернення уваги уряду, автори – Б. Ліч, Ф. Баумгартнер, Т. Ла Піра, Н. Семанко демонструють деталізовані дослідження лобізму. В дослідженні «Попит лобіювання: увага уряду та мобілізація організованих інтересів» вони, перевіряючи гіпотезу про мобілізаційні тактики активізації груп в інтересах структур, що лобіюють корпоративні цілі пов'язали два реєстри: реєстр про лобіювання і реєстр політичних планів. Перший – дозволив визначити кількість організацій, активних у Вашингтоні в 74 визначених урядом проблемних сферах, кількість проблем, які лобіювали і суми, витрачені на лобіювання. Вони простежили 8 послідовних 6-місячних періодів коливання кількості організацій, які подають звіти про лобіювання в кожній із 74 сфер. Другий реєстр, містить показники уваги уряду до більш ніж 200 сфер політики після Другої світової війни [421].

Скандальний бік лобізму, конфлікт лобістських груп, зіткнення лобізму та контрлобізму демонструють публічні дискусії, блоги, медійні проекти. Наприклад, ведучий медійного проекту Д. Метьюз вказує, що «лобіювання – це більше ніж гроші,... це міцна інституційна підтримка...» [459]. Метьюз наводить висловлювання екс-кандидата на посаду Президента США Берні Сандерса під час дебатів виборчої кампанії 17 січня в 2016 р: «Ви знаєте, чому ми не робимо те, що робить будь-яка інша країна...? Це тому, що у нас корумпована система фінансування виборчих кампаній, у нас є Super PAC, у нас є фармацевтична промисловість, яка вливає сотні мільйонів доларів у внески виборчих кампаній і лобіювання» [459]. Метьюз додає, що Сандерс не перший, хто негативно визначає роль лобі, адже «починаючи з прогресивного руху 1900-х рр., цей напрям американського лібералізму визначив неправомірний вплив грошових інтересів, через пожертвування на кампанії та лобіювання як фундаментальну проблему в політиці...» [459]. Метьюз розглядає ініціативи впровадження системи «чистих виборів» – державного фінансування кандидатів, або «субсидування демократії». Він доходить до висновку, що взаємозв'язок між лобіюванням та результатами політики не

зводиться до того, що «виграють люди з великою кількістю грошей, натомість... лобіюючі коаліції частіше перемагають у випадках, коли ресурси асиметричні – коли одна сторона має безліч переваг, а інша – мало, а у випадках, коли кожна сторона забезпечена ресурсами, важко знайти ефект від додаткових грошей» [459]. Цю думку підтримують дослідження Ф. Баумгартнера, Дж. Беррі, М. Хойнацкі, Д. Кімбола, Б. Ліч, за якими, лише 19 з 98 суперечок, показали нерівномірний розподіл ресурсів. Більш ніж у 80% випадків сторони були рівними, а ресурси були предиктором успіху і це тому, що великі конфлікти, як правило, провокують контрмобілізацію [213].

Мобілізація груп інтересів та способи їх впливу на формування державної політики які залежать від типу активності групи, детермінант впливу групи на політику стали предметом уваги Я. Поттерса та Ф. Ван Віндена [518, с. 337]. Автори зазначили важливість зв'язку корпоративних лобістів та організованих груп, які забезпечують додатковий тиск громадськості. Л. Друтман та С. Телес зосередились на способах збереження демократії шляхом обмеження влади корпоративних лобістів, вони пропонують подвоєння штату комітетів Конгресу та перетворення цих посад на кар'єрні посади державної служби, такі як посади в Бюджетному управлінні Конгресу, а також підвищення оплати праці співробітників, щоб продовжити термін їхнього перебування на посаді та зменшити спокусу приєднатися до лобістських фірм [579]. На думку авторів проекту політичної реформи 2015 р. – це зменшило б залежність законодавців від інформації, що надається лобістами, призвело б до більш інформованої, менш захопленої промисловістю політики, політики вивільненої від імітації громадської участі, тобто від мобілізованої масовки. Але, як вказують Я. Поттерс та Ф. ван Вінден, навіть якщо реформа Друтмана/Телеса пройде, «економіка продовжує зростати, а разом із нею зростають і стимули для бізнесу лобіювати в уряді» [518, с. 337]. Ф. Баумгартнер зазначає: «американська економіка величезна..., усі ці гроші і різноманітні інтереси дедалі більше концентруються на тій самій меті, що й у 1960 р. У нас, як і раніше, 435 конгресменів та 100 сенаторів, а

ВВП набагато більше». Відтак, виходячи з того, що демократія – це конфлікт, то лобіювання це інституціоналізація конфліктних відносин, і тому передбачає постійну конкуренцію в мережі груп, а також їх мобілізацію для організації тиску на прийняття кінцевих рішень урядовими структурами [210; 212].

Інтерес представляє думка Дженніфер Віктор, який в праці «Роль організованих груп інтересів в американській політиці» (2021) зазначив, що за останні 50 років кількість організованих груп у політиці, зростає. У 1960-х роках у Вашингтоні, округ Колумбія, діяло близько 5 тисяч груп. Сьогодні ця цифра перевищує 25 тисяч [605]. Науковець пропонує досліджувати групи, які задіяні у політиці, поділяючи їх на сім категорій: 1) компанії та корпорації, такі як Google, AT&T; 2) торгові асоціації; 3) професійні асоціації груп; 4) групи громадян, які працюють над загальними благами; 5) проблемні групи; 6) профспілки; 7) аналітичні центри, фонди та інститути, асоціації, які займаються філантропічними та благодійними місіями (подібні корпорації Facebook). Так, у 2018 р. дохід Facebook склав 55 млрд. доларів і корпорація витратила біля 13 млрд. доларів (23,6% доходу) на лобіювання федеральної, державної та місцевої політики, пов'язаної з Інтернетом [605].

Інтерес науковців формується навколо визначення логіки дій, наприклад, законодавчих органів влади, які є рецепієнтом лобістських практик, і які, забезпечили інституціоналізацію лобізму. Серед досліджень на цю тему – праці: Д. Арнольда, який інтерпретує логіку взаємозв'язку законодавців та виборців, де лобісти виступають провідниками преференцій виборців, а законодавці – отримувачами, які реагують на преференції, маніпулюють ситуацією, щоб зробити законодавчі рішення привабливими для населення і уникнути проблем із виборами у майбутньому [198]; Дж. МакГейла, який аналізує взаємодію лобістів та законодавців в форматі політичної комунікації [467]; Р. Холла та А. Діардорффа представили теорію, де лобіювання визначається як «форма законодавчого субсидування – надання політичної інформації, розвідки та праці групам стратегічно відібраних законодавців, метою якої є допомога союзникам» [351]; Г. Паркера, який

представив професіоналізацію лобістських послуг в Конгресі США в значенні: «капітолійські інвестиції» та «рентабельність політичних навичок» [510]; Т. Лапіри та Х. Томаса, які досліджували систему представництва, що включає склад законодавців і систему неформалізованого представництва, яку реалізують лобісти, як користувачі системи «оберткових дверей» [412]; Дж. Стрікленд та Дж. Кроссон, які показали «як політичні інститути культивують професійну лобістську еліту» [568; 569].

Технологічні питання організації лобістського представництва в структурах влади досліджували: Б. Левін визначає лобіювання як *мистецтво*: розбудови довіри та продажу політики [426]; А. Розенталь представляє організаційну форму лобістських кулуарів як «третю палату парламенту» [543]; М. Хойнацкі та Д. Кімбол описують процес лобіювання в комітетах Конгресу [365]; Е. Ноунес досліджує питання «що лобісти хочуть і як вони намагаються цього досягти» [481]; Е. Шифф, К. Сіфер, Е. Вайтселл, Д. Лоурі надають емпіричний аналіз фінансово-матеріальних питань лобіювання [548].

Проблематика визначення логіки дій законодавчих органів влади як рецепієнтів лобістських практик представлена в працях, які аналізують лобіювання в контексті теорії політичних ринків та маркетингу. Це праці кінця ХХ ст.: Ф. Шміттєра та Г. Лехбрука [553]; М. Гейса [359]; Р. Нельсона, Дж. Гайнца, Є. Лауманна [476]; Дж. Гайнца, Дж. Лауманна, Р. Нельсона та Р. Солсбрі [546; 361]; Д. Остіна-Сміта та Дж. Райта [201]; А. Лейтона [424], Ф. Гарріса [354], та праці початку ХХІ ст.: Л. Граціано [338], Ф. Гарріса та К. МакГрата [355; 356]. Так, з позицій політичного маркетингу тлумачить процес лобіювання Чарльз Мак – президент Комітету політичних дій бізнесу та промисловості у Вашингтоні, який є керівним комітетом бізнес-спільноти. Він припускає, що лобіст повинен володіти такими ж навичками, як і ідеальний продавець: «відносини з урядом є спеціалізованою формою маркетингу» [456, с. 98]. Схожу позицію висловлювали Х. Зіглер та М. Беєр, визначаючи, що «тенденція законодавця думати про лобістів як про особистість зменшується..., як зростає *маркетингова взаємодія...*» [622, с. 85].

В праці «Приватне представництво у Вашингтоні: огляд структури впливу» (1987) [476] Р. Нельсон, Дж. Гайнц, Є. Лауманн на основі інтерв'ю з 776 представниками, які «займаються представництвом приватних інтересів» в структурах формування національної політики, пропонують розглядати лобізм як форму діяльності в інституті представництва, підкреслюючи різницю між лобізмом, метою якого є представництво приватних інтересів або інтересів груп, і представництвом, метою якого є представництво громадських інтересів. Вони вказують, що ці дві ролі не ідентичні, і «лобіст – більш вузьке поняття, як у юридичному значенні, оскільки закон про реєстрацію лобі 1946 р. стосується лише прямих зусиль щодо впливу на законодавство, так і у популярному значенні, що має на увазі тиск з великою кількістю сумнівних методів. Представництво може включати лобіювання, але включає й інші форми обслуговування клієнта, а також широкий спектр можливих інституційних цілей. Поняття «представництво» охоплює найвужчі, більш юридичні форми обслуговування клієнтів, такі як представництво в суді, звичайне лобіювання, та роботу з громадськістю та консультаційні відносини» [476, р. 196]. Автори вказують, що оскільки «закони про реєстрацію лобістів містять списки осіб, які можуть вважатися представниками організованих груп, але багато лобістів не реєструються, і рідко є гарантії того, що навіть ті, хто це робить, є агентами відповідних організацій» [476, р. 197]. Відповідно, є представники, які законодавчо визначені та наділені повноваженнями діяти в органі представницької влади, і є представники, які «ніколи не відвідують Холм..» і це пояснює позицію Л. Мілбрайта, який «повідомив, скільки часу його лобісти проводили у офісах і як мало значення вони надавали укладенню контрактів» [476, р. 196]. Отже, на думку авторів поняття «представництво» має тлумачитися ширше, вони пропонують виокремлювати три моделі соціальної організації представництва інтересів, засновану на: 1) предметній експертизі; 2) інституційній меті; 3) на клієнті. Вони пояснюють, що «різниця між клієнтською організацією та представником у приватній сфері складніша, ніж у випадку з представниками

громадськості», і що 1) представники навряд чи впливають на процес розробки політики, незалежно від організацій-клієнтів 2) представництво переважно організоване навколо інтересів клієнта [476, с. 141].

Об'ємне розуміння лобізму демонструє концепція Е. Ноунеса в праці «Тотальне лобіювання: чого хочуть лобісти і як вони намагаються це отримати (2006) [481]. На думку Е. Ноунеса, лобіювання: 1) відбувається на трьох рівнях влади – державному, місцевому та національному; 2) відбувається в трьох гілках влади; 3) приймає різноманітні форми, проявляється як широкий набір методів тиску (особисті зустрічі з членами рад, які приймають рішення, надання свідчень на слуханнях у міській раді, низове лобіювання.); 4) залучає велику кількість організацій (лобісти працюють від імені комерційних фірм, представляють некомерційні групи в тому числі з масовим членством, торгові асоціації, як групи підприємницьких фірм, тощо); 5) практикується в усіх галузях [481]. На відміну від визначення Баумгартнера та Ліч, для яких «лобіювання – це спроба вплинути на те, що робить уряд», Е. Ноунес, пропонує широке визначення: «лобіювання – це спроба вплинути на політичний процес», підкреслюючи, що лобіювання не просто «форма активності», а «складний процес» [481, с. 5–6]. «...Лобісти представляють організовані інтереси, ... що займається політичною діяльністю. Група інтересів зазвичай визначається як добровільна асоціація учасників, які мають спільні риси та орієнтовані на державну політику». Організації, які відповідають цьому визначенню, включають групи масового членства, такі як Національна освітня асоціація (NEA), Національна Стрілецька асоціація (NRA) і Американська асоціація пенсіонерів (AARP). Очевидно, що такі групи є важливими гравцями в американській політиці, але складають лише частину організацій США, які лобіюють. Приблизно 25 років тому політологи К. Шлозман і Дж. Тірні опитали лобістів, які працювали у Вашингтоні, і виявили, що багато з них представляють не групи інтересів, такі як NEA, NRA або AARP, а комерційні фірми, і вони дійшли висновку, що поняття «група інтересів» неточно представляє всесвіт організацій, які

наймають лобістів. Щоб відобразити факт, що багато лобістів працюють не на групи інтересів, а на інші типи політично активних організацій, Шлоzman і Тірні ввели термін *«організований інтерес»* для позначення організацій, які лобіюють уряд. Цей термін є достатньо широким, *щоб охопити спектр організацій, які лобіюють*, включаючи традиційні членські організації, як NEA, NRA та AARP, а також такі нечленські організації, як бізнес-фірми, аналітичні центри, університети та коледжі» (див.: Додаток 1) [481, с. 7].

Важливе значення для дослідження лобізму мають праці, автори яких намагаються визначити причини історичної трансформації або «тихої революції» – зміни політики регламентації та інституціоналізації лобізму як наслідок зміни самої політики, про що йдеться в працях М. Аткинсона та В. Коулмана [200], П. Пірсона [515; 516], К. Телен [588], Дж. Хакера [348; 349], К. Уівера і Б. Рокмана [610], Дж. Цебеліса [599] та інші.

В сучасній політології не існує єдиної моделі інституційних змін, будь то «великі вибухи» раптової трансформації чи «тихі революції» поступового пристосування до нових соціальних відносин. Навпаки, інституційні зміни приймають різноманітні форми, а стратегії інституційних змін систематично відрізняються залежно від характеру інституцій і політичних умов, у яких вони розвиваються. Тому, дослідження інституційних реформ в контексті аналізу динаміки розвитку політичних систем є доцільним для з'ясування сутнісної природи трансформації інституту демократичного представництва шляхом універсалізації стандарту регламентації лобізму та лобістських практик.

Отже, науковий дискурс навколо феномену лобіювання та поняття «лобізм» з другої половини ХХ ст. демонструє зсув у сприйнятті та визнанні. По-перше, йдеться про визнання непереборності явища та загрози його існування в латентному неконтрольованому стані, і по-друге – йдеться про раціоналізовану політику його професіоналізації, легалізації, регламентації та інституціоналізації. Історично недавня низькорепутаційна діяльність, пов'язана з політичним тиском та використанням сумнівних форм переконання з другої половини ХХ ст. була фактично обґрунтована через

поняття «мистецтво», «представництво», «маркетингова взаємодія», «професійна діяльність» в сфері політичної комунікації та розвідки. Перелицьовування значення відбувається швидко. На початку ХХІ ст. колись низькорепутаційна діяльність набула протилежного значення і зайняла особливу нішу в системі політичних відносин, демонструючи високий рівень впливу в умовах демократичного режиму відносин, який передбачає наявність конфліктних інтересів чисельних зацікавлених груп та їх завчасне передбачення та узгодження при дотриманні принципу плюралізму.

Традиційні негативні коннотації визначення лобіювання як корпоративної практики латентного асиметричного впливу на органи влади з метою забезпечення ефекту від перерозподілу ресурсів, вказують на негативну тенденцію розвитку політичних систем, дистрибутивна політика в яких залишається негласною і орієнтованою на сприяння концентрованим інтересам, що може призводити до тривожних нормативних наслідків як для вхідних, так і для вихідних параметрів представницької демократії.

Тому, проблематика розвитку теорії лобізму стосується: 1) способів впливу урядів на попит у лобіюванні, – це регулювання та політика, розширення участі держави у контролі за діяльністю корпорацій, оскільки лібералізація торгівлі все більше породжує дистрибутивні конфлікти між корпораціями та корпораціями та іншими зацікавленими групами; 2) моделей мобілізації, стратегії, впливу груп інтересів на кінцеві політичні рішення та способів зниження рівня розбіжностей щодо змісту пропозиції щодо конкретного питання, з метою віднайдення компромісного рішення. Висока ступінь внутрішньої суспільно-політичної розбіжності знижує можливості вироблення єдиної позиції лобіювання, що посилює тенденцію до індивідуального лобіювання та конфлікту в умовах порушеного статус-кво; 3) зростання корпоративного лобіювання через процес агенсифікації традиційних систем управління в політичних системах, через збільшення числа незалежних регулюючих органів, які приймають рішення, які мають розподільчі наслідки для конкретних організацій, а не всього сектору.

1.2. Методологічні основи дослідження лобізму в практиках стабілізації політичної системи

Дослідження лобізму в практиках врегулювання політичних конфліктів спирається на ряд методологічних підходів завдяки багатогранності лобізму як явища: 1) *комунікаційного характеру* (підтримка комунікаційних процесів в соціально-політичних системах); 2) *конфліктного характеру* (представництво та узгодження опозиційних інтересів в політичній діяльності); 3) *політико-правового характеру* (наявність політичних функцій та правових можливостей в політико-правових системах); 4) *інституційного характеру* (наявність статусу в єдності інститутів та структур функціонування політичної системи).

В основі явища лобізму знаходиться інтерес – ключова категорія формування «політичного», як простору для діалогу з метою презентації та реалізації інтересу, адже політична складова суспільних відносин виникає в результаті усвідомлення існування різних інтересів та необхідності їх узгодження для збереження соціальної цілісності.

Корені терміну «інтерес» в латинському дієслові «intersum» означає – «бути між» [67]. О. Коляса запропонував визначення інтересу як способу раціоналізації потреб [67, с. 181]. Однією з ознак інтересу є те, що він знаходиться між потребою і об'єктом її задоволення. Виникнення інтересу вказує на важливість об'єкту на який спрямований інтерес в процесі задоволення потреб індивіда або групи. Сучасне розуміння поняття «політичний інтерес», на думку О. Коляси та В. Денисенко, формується в Нові часи [42; 67]. У 1639 році в книзі Анрі де Рогана «Про інтереси правителів держав Європи» міститься формула: «Володарі правлять народами, а інтерес – володарями». Цей інтерес є основою політичної дії: знання інтересу визначає поведінку правителів і народів. Інтерес визначався незалежною від осіб і ситуацій основою політичної діяльності, ефективність використання якої визначалася ступенем раціоналізації.

В теорії політичного інтересу автори виходять з того, що для досягнення компромісу інтересів варто знайти точку дотику для сторін. Компромісом

стають цінності, які відіграють вирішальну роль у процесі раціоналізації суспільних відносин на рівні політичного інтересу [142]. Політичним інтерес стає на основі принципу визнання політичних відносин як межових між економічною, ідеологічною, культурною і соціальною сферами [67, с. 186].

Особливе значення аксіологічної функції серед інших, виконує політичний інтерес. Аксіологічна функція – визначає значимість компонентів політичної дійсності в системі реалізації інтересів соціальних спільностей. Інші функції забезпечують вибір політичними суб'єктами шляхів, форм і методів реалізації інтересів [46, с. 72]. Наприклад, дотримуючись аксіологічної парадигми щодо «етичних, моральних, ментальних та соціокультурних детермінант політичного лобізму» С. Годний визначає лобізм як соціальний феномен, який «можна вважати політичною цінністю з огляду на те, що вважається притаманним демократичному суспільству... Ціннісний потенціал лобізму пов'язаний з його функціями: посередництво між суспільством та державою; заміщення представництва; інформаційна функція; постановка актуальних питань; впорядкування плюралізму суспільної думки» [31, с. 180]. Таке визнання цінності лобізму не є загальноприйнятним, так само, як і визначення цінністю такої функції як «заміщення представництва».

Лобізм, як система практик, має неоднозначне тлумачення з огляду ціннісно-оціночних суджень, які детерміновані в тому числі етичними, моральними, соціокультурними та інституційними основами розвитку відносин в процесі реалізації інтересів. Адже, як зазначає В. Радченко, «політичні інтереси породжуються соціальною природою суспільства, позицією і положенням соціальної групи в системі політичних відносин. Зміст політичних інтересів виявляється в суті та спрямованості політичних ідей, ідеалів, принципів, у поглядах, почуттях і настроях, які представляють рівень усвідомлення інтересів групи...» [137, с. 600]. Отже, ціннісні характеристики лобізму детерміновані оцінками змісту соціально-політичних інтересів. Для визначення ціннісної складової лобізму важливим є не стільки оцінювання функцій лобізму, скільки функцій політичних інтересів, які лобіюються.

Специфіка політичних інтересів у системі суспільних інтересів, за визначенням в Політологічному енциклопедичному словнику, полягає у тому, що вони пов'язані із механізмами здійснення влади у суспільстві та виконують функції: 1) стимулюють активність суб'єктів політики; 2) спрямовують політичну діяльність на організацію суспільства через політичну владу, узгодження соціальних дій різних класів і груп; 3) відображають багатоманітні соціальні інтереси і слугують основою для об'єднання і розмежування суб'єктів політики; 4) є основою для формування цілей політичної діяльності та регулюючої волі. Вони пов'язані із засобами функціонування органів влади, стилями політичної діяльності і системи управління [117, с. 519]. Категорія «інтересу» визначає сукупність об'єктивних та суб'єктивних факторів, які пов'язані із поставленими завданнями. При аналізі цієї категорії враховують її складові: 1) формування інтересу як об'єктивного явища; 2) відбиття інтересів у свідомості людей; 3) реалізація інтересів в практичній діяльності.

Роль інтересів у формуванні груп, в тому числі політичних, та їх поведінки має тривалу історію досліджень, зокрема, в межах соціальної антропології, соціології, права. Про це дослідження Е. Дюркгейма, М. Вебера, Д. Кола, Р. Мертона, Ф. Тьонніса, К. Маркса, М. Гайдеггера та інших. Наприклад, за К. Марксом, група формується внаслідок серії конфліктів між людьми та угрупованнями, які «об'єктивують» суб'єктивність [259, с. 139-142]. На противагу цій концепції, у відповідності з якою група набуває цілісності та внутрішньої структурованості через динаміку взаємодій, які роблять її мобільною, М. Гайдеггер аналізує невизначений суб'єкт «man» як «загрожуюче ціле». В книзі «Буття та час» невизначений суб'єкт – це та соціальна безособовість, яку нав'язують особі, що нівелює аутентичність «я». Гайдеггер критикує достовірність існування групового інтересу як «диктатуру невизначеності суб'єкта» та як «факт торгівлі громадською думкою», що призводить до ліквідації гуманної сутності людини, забуттю особи [360].

В той же час Ж.-П. Сартр, вказуючи, що «група відривається від «практико-інертності» внаслідок зусиль окремих людей, що прагнуть «зжити

з себе роз'єднаність», та підіймають групу до вищої точки братства... Але група, як «невизначений суб'єкт» не лише не має тенденції до знецінення та перетворення в загрозу, але й може віднайти якості вільного суб'єкта в той самій мірі, як і втратити чіткі форми» [259, с. 145].

Дискурс стосовно суб'єктності групи та її значення в реалізації приватних та колективних інтересів залишається актуальним соціально-філософським та політико-правовим дискурсом, і як міждисциплінарний він розвивається в межах «загальної теорії групи», внесок у формування якої здійснили розробники *теорії групи як «корпоративної особистості»*: німецький дослідник О. фон Гірке (формував позицію у відповідь на теорію Ф. фон Савіньї, для якого правосуб'єктність груп була «юридичною фікцією»); дослідник права Ф. Мейтленд (пропонував розглядати монархію в значенні «одноосібної корпорації», що потім розвинув культуролог Е. Канторович, запропонувавши поняття «двох тіл короля»: фізичного та політичного/корпоративного [108]); а також американський дослідник Е. Фройнд; соціолог Дж. Поль-Бонкур, які розв'язували питання правосуб'єктності групи, наполягаючи, що групова правосуб'єктність має визнаватись законом так само як правосуб'єктність фізичної особи, підтримуючи позицію автономії груп держави, оскільки групи приносять прибуток, конституюються як самостійні інститути, наділяються компетенцією вимагати юридичного визнання своєї правосуб'єктності [357].

В першій половині ХХ ст. отримали розвиток ідеї політичного плюралізму, які вплинули на теорії груп: 1) шотландського дослідника – лорда О. Лінсдея, який доводив, що приватні асоціації, профспілки, церкви, кооперативи, тощо – мають володіти більшою конституюючою роллю у суспільстві і що держава не має здійснювати необмежений контроль над ними [428; 504, с. 105]; та 2) американського соціального психолога Дж. Деві, який довів значення кількісного складу групи на її ефективність в статті «Концепція рефлексорної дуги в психології» (1896) [275]. Він обґрунтовував, що підґрунтям демократії є плюралізм, вихований в школі та на рівні громадянського суспільства.

Очевидно що розробки *теорії корпоративної особистості, як і теорії політичного плюралізму* вплинули як на розвиток теорії груп, так і на політичний розвиток ХХ ст. в цілому. На думку М. Олсона, «ідея корпоративної особистості обумовила розвиток ідей корпоративної держави, точніше – корпоративного уряду, організованого шляхом професійного, а не територіального представництва, що походило від ідеї того, що впливова група відіграє більш значну роль якщо приносить користь...» [504, с. 105–107].

Р. Гарріс вказує на історичний зв'язок правового дискурсу *теорії корпоративної особистості*: від німецької кодифікації до британського політичного плюралізму та американського великого бізнесу [357]. Він пояснює: «дискурс про природу правосуб'єктності груп у Німеччині після 1868 р., був вкорінений у юридичних традиціях, історичних наративах і політичному контексті. Проте, несподівано, він був імпортований в англо-американський світ близько 1900 р... пройшов кілька шляхів в контекстах... Великобританії та Сполучених Штатів» [357, с. 1422–1423].

Простежуючи еволюцію *теорії груп* початку ХХ ст., М. Олсон наводив позицію економіста інституційного напрямку Дж. Коммонса, який розмірковуючи в дусі *теорії корпоративної особистості* в праці «Представницька демократія» (1900), обґрунтував доцільність організації професійного представництва від впливових груп для створення ефективної законодавчої системи країни [260]. Дж. Коммонс писав, що «впливова група є більш представницьким інститутом, ніж законодавчі органи, побудовані за територіальною ознакою» [504, с. 108]. Автор зазначав: «Впливові групи стають професійним парламентом Америки, більш представницькими ніж Конгрес. Вони є неформальними двійниками корпоративної держави та італійської професійної держави» [260, с. 33, 59, 266–277].

Значний вклад у формування досліджень політичного процесу як процесу узгодження інтересів зацікавлених груп, що здійснюють усвідомлений тиск на політичні інститути здійснив А. Бентлі, який в 1908 р. обґрунтував версію *плюралістичної теорії груп*, пояснюючи що: 1) діяльність людей зумовлена

інтересами та спрямована на їх забезпечення; 2) політичні рішення перестають бути прерогативою лише інститутів влади, а стають результатом компромісу; 3) діяльність груп реалізується за допомогою тиску інтересів і впливу один на одного і на урядову владу з метою змусити її підкоритися волі груп; 4) групи інтересів – це інструмент розвитку політичного процесу [216]. *Плюралістична теорія груп* А. Бентлі є першою немарксистською концепцією, яка пояснювала динаміку соціально-політичного процесу як взаємного тиску груп під час боротьби за владу. Ідеї А. Бентлі отримали розвиток в працях дослідників представництва, лобізму та груп тиску в період 20–40-х рр. Так, в 1928 р. опублікована праця Президента Американської Асоціації політичних наук Е. Герінга – «Представництво груп перед Конгресом» [363; 485]).

В 50-ті роки отримала розвиток *теорія впливових груп*. В роботі Е. Латема «Групові основи політики» зазначається, що структура суспільства формується асоціаціями, а групи є їх основою, тому інтереси групи та її поведінка є детермінантами економічного та політичного розвитку [414]. Е. Латем підкреслював зв'язок між *американською теорією груп* та *теоріями політичного плюралізму*, називаючи розробників цих теорій «аналітичними плюралістами». Теорія *зацікавлених груп* Д. Трумена, представлена в роботі «Процес управління. Політичні інтереси та громадська думка» (1951) [600]. За Труменом, *прості групи* – висувають специфічні вимоги до інших співзалежних *соціальних груп* (пацієнти – лікарям, наймані робітники – власникам). У випадках, коли групи висловлюють вимоги до інших груп у формі звернень до уряду та державних інституцій вони стають *політичними групами тиску*, а конкуренція між ними сприяє стабілізації політичної системи, забезпечуючи її баланс. *Зацікавлені групи*, особливостями яких є слідування груповим установкам, усвідомлення та артикульовання вимог до інших груп, діють через державні структури влади, які є відображенням боротьби груп та залежать від їхньої діяльності.

В 60-ті рр. ХХ ст. в розвиток наукового дискурсу щодо цінності організації груп інтересів і значення трансформації індивідуальної дії у групову М. Олсон

та Р. Будон задалися питанням переходу від «групи в собі» до «групи для себе»: від латентної до явної. Р. Будон визначив зворотні ефекти (композиційні, ефекти складання, ефекти системи, ефекти віднайдення), які виникають внаслідок суми індивідуальних дій. Прикладом зворотнього ефекту він назвав зниження рівня безробіття та зростання інвестицій у підприємства внаслідок політики податкових пільг, які надаються окремим вкладникам внаслідок їх звернень. Прикладом композиційного ефекту він назвав ефект посиленої централізації національної системи управління під час Французької революції. Посилаючись на ідеї Ж.-Ж. Руссо стосовно формування суспільного договору як результату усвідомлення індивідами практично-раціональної основи вибору між суперництвом та співпрацею, Р. Будон пояснив формування спільнот як «складний композиційний ефект» автономної дії індивідів. За допомогою аналізу гри «Дилема в'язнів» він обґрунтував раціональну основу утворення груп: за умов гри, коли двоє ув'язнених, які підозрюються у кримінальному порушенні як співучасники мають автономно один від одного обрати одну з запропонованих ліній поведінки 1) обидва зізнаються в порушенні, чим пом'якшують санкцію для обох; 2) один зізнається, тоді іншому надається максимальна санкція; 3) жоден не зізнається, обидва залишаються ув'язненими деякий час, а потім будуть відпущені на волю, – «зізнання виявляється *раціональним рішенням*, навіть якщо порушення існує лише в очах обвинувача» [259, с. 130–132]. На думку Р. Будона теорія ігор демонструє композиційні ефекти групової дії внаслідок різних сполучень індивідуальних поведінкових стратегій в координатній системі співпраця-суперництво на основі принципу раціонального вибору.

Питанням раціонального вибору індивіда в процесі групоутворення задався і М. Олсон в праці «Логіка колективних дій. Суспільні блага і теорія груп» (1963). Автор ставить питання: чому неорганізовані індивіди, які мають загальний інтерес і які усвідомлюють можливість позитивних ефектів від колективних дій, не вкладають зусиль щодо утворення групи, і «група залишається віртуальною, потенційною, нібито її усвідомлений загальний

інтерес не дозволяє їй мобілізуватися». Виявлення причин приводять Олсона до формулювання *парадоксу*: «колективна дія має власну раціональність, що не співпадає з раціональністю індивідуальних дій, оскільки група не є суб'єктом» [505; 259, с. 133]. Ця позиція близька до ідей Олсона та Гайдеггера.

М. Олсон використав в якості прикладу ситуацію, коли власники, обкладені податком від якого прагнуть позбавитися (колективний інтерес) розраховують раціональність індивідуальних витрат внаслідок організації колективної дії (включає витрати на організацію компанії в ЗМІ, лобіювання в парламенті, підтримку страйкарів, витрати в судах). Але *парадоксом* є факт, що страйк має шанс бути успішним за умов збільшення чисельності учасників; а вигравш від страйку є колективним [504]. Він запропонував класифікацію груп інтересів: 1) *ексклюзивна група* (кожен учасник має мотив досягнення суспільного блага, навіть за умов взяття на себе всіх витрат); 2) *проміжна* (жоден з учасників не отримує вигоди); 3) *латентна* (велика група, в якій дії не позначаються на інших учасників); 4) *забуту* (учасники не організовані). Він пояснював, що групи репрезентації політичних інтересів мають асиметричний вплив на прийняття рішень і що малі професійні лобістські групи є більш ефективними: групи створюють суспільні блага для членів та породжують ефект безбілетника; малі групи ефективніше за великі; малі групи перерозподіляють національний продукт на свою користь, незважаючи на мажоритарні засади демократичного процесу; великим групам працювати у спільних інтересах заважають три чинника: мала частка індивіда у спільній вигоді, мінімальна частка соціального блага підгрупи не дозволяє взяти всі витрати з отримання блага, високі початкові витрати на організацію [504].

Навіть процес державотворення Олсон пояснював як наслідок діяльності малих груп: 1) лише селективний (персональний) мотив спонукає індивіда, що належить до латентної групи, діяти у її інтересах; 2) у латентній групі селективним мотивом виступає побічний продукт, який дозволяє отримати додатковий ефект; 3) «інституційний склероз» – період політичної стагнації внаслідок порушеного балансу в представництві та артикуляції інтересів –

сприяє розвитку ефекту безбілетника, коли отримувач блага уникає плати за нього, а відтак уникає участі в боротьбі за свої інтереси; 4) держава створюється бандитами, що мають переваги в організації насильства: в умовах анархії існує конкуренція між кочуючими бандитами, які максимізують доходи, що вилучаються у населення і монополізують вилучення на контрольованій території, а згодом виникають осілі бандити, які оптимізують управління суспільними благами, щоб зберігати та інвестувати, що створює умови для підтримки порядку, трансформуючи бандитів у правителів-автократів; 5) слаборозвинені країни можуть збільшити добробут, створивши інститути, які дозволяють виграти від суспільної співпраці через торгівлю та спеціалізацію, захищаючи права власності та гарантії дотримання контрактів.

Так, М. Олсон розкрив економічну складову лобізму, обґрунтовуючи прагматичні інтереси малих груп, які вдаються до політичної дії. Як вказує Домінік Кола, *парадокс Олсона* дозволяє пояснити механізми політичної та соціальної дії та інституційні механізми (примушення до страйку через систему *closed shop* (підприємці та профсоюзи укладають угоди, за якими право прийому на роботу зарезервовано за членами профсоюзів, а профсоюзи обмежують тривалість колективних дій та забезпечують проведення забастовок). Так, «функціонально обмежена ліберальна держава володіє олсонівською легітимністю, допускаючи існування колективних благ, які не відповідають платоспроможному попиту [259, с. 134]. Усвідомлення парадоксу Олсона раціоналізує логіку інституціоналізації лобізму як цілеспрямованої дії з розумними витратами. В роботі «Підвищення та занепад народів» підтверджуючи, що стабільна політична система сприяє розвитку лобізму, М. Олсон застерігає, що в умовах стабільності можлива стагнація, коли відбувається розвиток інституційного склерозу, що призводить до кризи політичної системи і зниження темпів економічного зростання [505].

Отже, *теорія груп інтересів* або *теорія зацікавлених груп* посідає ключове місце в дослідженні лобізму як раціональної дії. Вона створила основу для розвитку: політичної психології, політичного менеджменту, політичного

управління, партології та забезпечила формування теорії лобізму. В подальшому, аналіз груп інтересів здійснювали: представники французької політологічної школи Р.-Ж. Шварценберг [554] та М. Дюверже [283], які встановили необхідність розмежування соціальної та політичної ролі груп. М. Дюверже виділяв: традиційні групи репрезентацій політичних інтересів (групи «за звичаєм», групи захисту, групи підтримки); асоціативні групи репрезентації політичних інтересів (нові соціальні рухи) [283]. Він застосував аналіз внутрішньої структури груп тиску, надав характеристику методам впливу груп на процес ухвалення політичних рішень, обґрунтовував два напрями тиску, які здійснюють групи: на урядові структури та громадську думку. Р.-Ж. Шварценберг обґрунтував різницю між зацікавленими групами та групами тиску (останні вже опанували механізм впливу на владу) [554].

Внесок в розвиток теорії груп зробили Г. Цейглер, який представив групи інтересів як формальні організації, які прагнуть впливати на демократичний політичний процес [619] та Д. Рісмен, який запропонував поняття «*вето-групи*», як такі, що здатні блокувати дію інших груп [539]. Важливо, що у 50 – 60-ті рр. ХХ ст. ідея *вето-груп* перебувала в центрі уваги через полеміку між Д. Рісменом та Р. Міллсом, і яку, згодом, підсумував В. Корнхаузер [405].

Ч. Міллс в книзі «Владна еліта» (1956) розвинув ідеї Дж. Коммонса, представлені на початку ХХ ст., що влада в Америці зосереджена в 4-х центрах: військово-промислового комплексу, Пентагоні та Уолл-стріт (Нью-Йоркська Фондова біржа) [385, с. 224]. Піраміда влади в США за Міллсом включає три рівні: вищий – реальна влада, що здійснюється елітою; середній – влада груп, представлена лобістами в кулуарах Конгресу; нарешті, нижчий – рівень «фактичного безправ'я» мас. Рісмен не визнав твердження, що у США править елітарна меншість, вважаючи це «марксистським екстремізмом» або «елітарним аристократичним підходом». На його думку в політичній системі США відбувається перерозподіл влади між автономними групами, які мають право вето у сфері своїх інтересів. Піраміда влади за Рісменом складається з двох рівнів, що відповідають другому та третьому рівням моделі Міллса.

Верхній рівень піраміди Рісмена займають вето-групи, зайняті захистом своїх інтересів, фактично лобі; нижчий – неорганізована публіка [539]. Вето-групи намагаються не так командувати публікою, як залучити її як союзника у маневрах проти загрози утиску своєї юрисдикції. Тому Рісмен стверджує, що існує плюралізм структур влади, що політична влада в США видається ситуативною та рухливою. Він суб'єктивістськи підходить до розуміння влади, вважаючи, що головне – не стільки матеріальні можливості та межі влади, скільки психічний стан і внутрішнє відчуття права на владу. Долаючи почуття ізольованості, люди створюють суспільні рухи. Усвідомлення причетності до яких є такою ж важливою, як і мета руху. Тому масові рухи частіше з'являються у слабо інтегрованих суспільствах, тоді як малі активні групи є результатом інституціоналізації конфлікту груп, інтерес яких представлений в системі дистрибутивних відносин [405].

Питання інституціоналізації конфлікту груп в демократичній політичній системі досліджував Р. Даль, який представив політичний процес як взаємодію груп, що конфліктують, і жодна з них не домінує абсолютно [271]. Позиція Р. Даля співпадала з позицією Д. Рісмена та В. Корнхаузера. Наростання різноманітності соціальних інтересів, на його думку, призводить до появи нових груп, що діють незалежно (групи від бізнесу, профспілки, фермери, інтелектуали, представники військово-промислового комплексу). Політичні рішення перестають бути прерогативою офіційних інститутів влади, а стають результатом компромісів груп – *поліархією*. Політичні відносини при поліархії за Р. Далем, характеризуються максимально широким представництвом інтересів. Результати емпіричного дослідження з метою визначення місця зацікавлених груп у механізмі влади Р. Даль виклав у роботі «Хто править? Демократія та влада в американському місті» [271]. Головними суб'єктами політики представлені зацікавлені групи, які є об'єднаннями індивідів з єдиними цінностями, вимогами та цілями. При цьому ступінь впливу суперників на політичний процес залежить від обсягу ресурсів які вони акумулюють. Перешкодою до узурпації влади групою є визнання громадянами

та елітами демократичних цінностей і дотримання закріплених у правових актах правил гри. Розмаїття соціальних інтересів вимагає специфічних механізмів представництва групових інтересів. Це спричиняє рост чисельності груп, що виконують функцію посередництва між громадянами і державою.

Популярність позицій Коммонса та Мілса підтвердили міркування колишнього помічника республіканського Конгресу США М. Лофгрена, який в 2014 р. обґрунтував позицію щодо існування в США «глибинної держави», яку він пояснив як «гібридне злиття державних чиновників і представників верхнього рівня фінансистів і промисловців, які ефективно управляють США, не питаючи про це виборців, та порушуючи суть політичного процесу» [385, с. 224; 448]. За М. Лофгренем, «Вашингтон є штаб-квартирою Глибинної Держави, як суперник Риму, Константинополя чи Лондона... вона вкоренилася, так добре захищена стеженням, вогневою міццю та здатністю кооптувати опір, що майже несприйнятлива до змін. Глибинна держава населена тими, чия інстинктивна реакція на провал їх політики полягає в тому, щоб подвоїти ставку на цю політику» [448]. Втім, за визначенням Б. Джессопа, поняття «глибинна держава» вперше використано стосовно Туреччини, потім М. Лофгренем стосовно США, а пізніше набуло поширення як політологічна концепція, згідно з якою в структурах управління державою є не формальні інститути, скоординовані групи, які не були обрані але впливають на політику, незважаючи на демократично керівництво [385, с. 224].

Як бачимо, сторони традиційного дискурсу щодо ролі груп в процесі реалізації влади в політичній системі зберігають традиційні наративи і коливаються між елітарною та егалітарною концепціями, які трансформовані в корпоративістський (некорпоративістський) та плюралістичний підходи.

Некорпоративізм як обґрунтування колективних дій і як основа діяльнісного підходу в дослідженні груп інтересів виник в 70-80-ті рр., в працях Г. Лембруха, який пояснював його як тип участі великих організованих груп у процесі обґрунтування державної політики в галузі економіки [423; 241]. Лембрух визнав зв'язок концепцій корпоративізму як «спеціально

окреслених інституційних планів для функціонального репрезентативного представництва організованих інтересів» з націонал-соціалістичними доктринами держав ХХ ст., в тому числі з соціальними доктринами Ватикану «*Rerum Novarum*» (1891) and «*Quadragesimo Anno*» (1931) в часи загострення соціальних конфліктів між капіталом та організованою працею. Він вказував, що консервативні та соціалістичні автори пропагували уявлення про інтереси груп, організованих на основі принципу обов'язкового членства, а також ідеї включення до інституційного механізму мирного врегулювання конфліктів і що ця концепція була підтримана консервативною та фашистською ідеологією. Йшлося про заміну представницької парламентської демократії «корпоративною державою» [422, с. 2812]. В той же час, спираючись на ідеї Шміттєра щодо розрізнення державного та соціального корпоративізму він зазначав, що не слід поняття «корпоративізм» розглядати як альтернативу теорії плюралізму, оскільки це моделі формування політики на основі координаційної діяльності асоціацій бізнесу, робітників та державних структур. Тристоронні перемови залишаються основним форумом укладення соціального пакту, а корпоративістська узгодженість представлена в європейських державах «загального добробуту» [422, с. 2813]. Так, Лембрух, представляючи критику корпоративізму як системи елітарних відносин між організованими інтересами та урядами, одночасно обґрунтовував неокорпоративізм як систему, в якій рівноправним учасником соціального пакту є третя сторона – національні асоціації робітників, які вписані в урядовий процес прийняття рішень. Узгодження діяльності профспілок та організацій підприємців з діями уряду передбачає, що профспілки утримуватимуться від конфліктної тактики. Неокорпоративізм, як ідеологія моделі формування зкоординованих відносин між організованими інтересами груп та урядом, орієнтований на формування державної політики на основі інституціоналізації механізму вирішення конфліктів. Така координація передбачає структуру партій, що дозволяють лідерам представляти інтереси членів, обмежуючи їх вимоги та зобов'язуючи їх до здійснення колективної

мети. Концепція визнана у процесі вивчення виробничих відносин, порівняльної політичної економіки та політики, макроекономіки, але вона охоплює різноманітність секторів в значенні саморегулювання і завдяки концепту «уряд приватних інтересів» [422, с. 2812]. Схожу позицію висловлював Дж. Беррі, визначаючи групи як асоціації індивідумів, які реалізують інтереси впливаючи на процес ухвалення рішень, не висуваючи претензій на політичну владу [383].

На межі ХХ–ХХІ ст. з'явилися політологічні праці, автори яких диференціювали групи інтересів. Так, Ж. Блондель виділив обцинні та асоціативні, а між ними купу перехідних форм, як групи захисту, підтримки, «за звичаєм» [227]. Г. Алмонд та Дж. Пауелл, Р. Далтон, К. Стром розділили групи за структурою, родом діяльності, засобами фінансування, виділили спонтанні, асоційовані, неасоційовані, інституційні та інші [189].

Теорія зацікавлених груп еволюціонує у межах міждисциплінарного аналізу як напрямок, що дозволяє проводити дослідження і щодо залучення груп у політику, і щодо форм їх взаємодії з органами влади. Групи інтересів за умов ліберально-демократичної моделі держави розвиваються як інститут представництва інтересів – лобістські структури. За оцінками дослідників особливий внесок в розвиток теорії груп та, зокрема, в формування гілки цієї теорії – *теорії лобізму* зробив Л. Мілбрайт 1963 р., коли опублікував працю «Лобісти Вашингтону» [471]. К. МакГрат вказує, що *комунікаційна теорія* Л. Мілбрайта ... перевизначила сферу дослідження груп інтересів» [463]. Праця Л. Мілбрайта викликала і визнання, і критику, витримала декілька видань і вперше містила результати соціологічних досліджень на основі опитувань зареєстрованих лобістів. Це дослідження сформувало соціально-психологічний портрет «вашингтонського» лобісту, продемонструвало стан інституціоналізації та групові ознаки професійних лобі [520; 463].

Л. Мілбрайт зазначив, що «лобіювання екзистенційно пов'язано із виразом інтересів: вплив груп обумовлюється фактом, що члени груп є громадянами, а політична система призначена реагувати на вплив їх голосів»,

а «влада на виборах – найбільша сила в лобіюванні» [471, с. 348]. Мілбрайт запропонував аналіз лобізму на основі системного підходу, презентованого такими дослідниками як: Л. фон Берталанфі (загальна теорія систем); К. Шеннон та Н. Вінер (інформаційно-кібернетичний підхід); Т. Парсонс, Р. Мертон (структурно-функціональний підхід); Н. Луман (комунікаційний аналіз); Д. Істон (системний аналіз); К. Дойч (кібернетичний аналіз); Г. Алмонд та Б. Пауелл, Д. Аптер (девелопменталістський підхід).

Праця Л. Мілбрайта опублікована через 10 років після роботи Д. Істона «Політична система» (1953), і наслідуючи за Д. Істоном, він визнав, що політичні системи як комунікаційні системи, мають підтримувати гомеостазис (визначено Л. Берталанфі) – стійкого розвитку внаслідок підтримки зворотнього зв'язку та внутрішнього динамізму підтримується діяльністю груп, які беруть участь в системі політичного діалогу для представництва та реалізації групових інтересів при посередницькій ролі професійних лобістів.

За Мілбрайтом, зіткнення та конфлікт груп інтересів координується лобістами, які забезпечують баланс: «майже кожен енергійний поштовх в одному напрямку спонукає супротивника рухатися у протилежному напрямку» [471, с. 345]. Тут Мілбрайт наслідує Н. Луману який визначав залежність системи від «подвійної контенгенції», тобто реалізації процесу комунікації, який не має заданої траєкторії, і де раціональність є лише фактором [91]. Мілбрат визнавав, що баланс сил зміщений на користь ресурсних груп, проте зазначав, що масштаб і різноманітність груп інтересів є показником гнучкості та демократичної включеності в політичний процес. Він визнавав, що лобізм може бути обтяжливою системою, але наполягав на його позитивному значенні [471, с. 313]. Мілбрайт припустив, що групи інтересів можуть виконувати як інтегративну, так і роз'єднувальну функції: інтегративну (поєднує політичні бажання членів, уникаючи какофонії); диз'юнктивну (мають більше можливостей, ніж політичні партії). Він зазначив: «Якби ми не мали лобістських груп і лобістів, нам довелося б винаходити їх, щоб поліпшити функціонування системи» [471, с. 357–358].

Уявлення Мілбрайта про лобіювання як комунікативний процес є його найважливішим внеском у розвиток теорії лобіювання. Він пише: «...лобіювання стосується прийняття державних рішень...; будь-яке лобіювання мотивоване прагненням вплинути на рішення уряду...; лобіювання передбачає наявність посередника/представника як сполучної ланки між громадянами та особами, які приймають рішення в уряді...; будь-яке лобіювання передбачає комунікацію» [471, с. 7–8]. І, далі: «Всі володарі формулюють рішення на підставі того, що привернуло їх увагу, а не того, що є реальним. Отже, єдиним шляхом вплинути на рішення – це вплинути на сприйняття тих, хто їх приймає» [77, с. 22].

В 1973 р. Дж. Уілсон, зазначив, що комунікаційна модель Мілбрайта сформувала домінуючий підхід до розуміння лобіювання і «тепер добре відомо, що те, що робить представник організації, просуваючи інтереси групи перед урядом, більше пов'язано з його управлінням та системою зв'язку, ніж із його впливом» [614]. Мілбрайт «візуалізував відносини між політичними акторами як мережу комунікацій, якою повідомлення проходять...» [463].

Сам Мілбрайт, працюючи на основі міждисциплінарного підходу, підкреслював психологічну основу комунікаційного успіху лобісту: «...єдиний спосіб вплинути на рішення – це вплинути на сприйняття офіційних осіб, які приймають рішення. Комунікація – єдиний засіб впливу чи зміни сприйняття; процес лобіювання, таким чином, є комунікативним процесом» [471, с. 185]. Інакше кажучи, лобіювання – це переконлива комунікація, що містить наратив, покликаний вплинути на державну політику, і тому індивідуальний лобіст є важливішою одиницею аналізу, як такий, що здатен формувати пріоритети, виробляти тактику артикуляції проблеми, розповідати історії, що мають спонукати на реалізацію стратегічної мети [473, с. 60]. Передбачуваний намір комунікатора у Мілбрайта має вирішальне значення. Тому шкода, що законодавство про лобіювання в деяких країнах, як Ірландія, звільняє від розкриття лобістських повідомлень, які, як стверджується, мають фактичний чи технічний характер.

Розгортаючи комунікаційну теорію лобіювання Мілбрайт застосовує кібернетичний підхід до аналізу систем К. Дойча. Лобіст розглядається як відправник повідомлення, а політичний діяч – як одержувач. Канали зв'язку можуть залишатися відкритими або закритими за бажанням політика, просто надаючи або забороняючи доступ лобісту. І шум, про який писали К. Шеннон та Н. Вінер, виникає у лобіюванні внаслідок какофонії, створюваної іншими лобістами, які намагаються отримати доступ до політика. Тут лобіювання поділяє атрибути інших форм комерційного переконання. Звідси висновок Л. Мілбрайта, що: «Лобіст прагне спілкуватися з політиками, які демонструють зустрічний інтерес» [471, с. 217].

Л. Мілбрайт приділив увагу і проблемі внутрішньої групової комунікації та укріплення членства, як процесу зворотнього зв'язку лобіста з членами групи колективного інтересу. Такий зв'язок визначено як гарантії мотивації групи на фінансові витрати, готовності до мобілізації та партисипації. Цей груповий процес Л. Мілбрайт запропонував досліджувати орієнтуючись на критерії типологізації політичної поведінки за інтенсивністю (ступень залученості індивідів, витрачених ресурсів) та екстенсивністю (кількістю учасників: групового актора і натовпу); за конвенційністю та неконвенційністю, як характером діяльності; а також за інституціоналізацією (від одиничних акцій до участі в діяльності високоінституціоналізованих політичних організацій) [472]. Л. Мілбрайт визначив три форми активності групи: глядацьку, перехідну, гладіаторську, кожна є внутрішньо диференційованою в порядку зростання залученості індивіда в політику. Глядацька форма виражається у виконанні ролі об'єкта впливу. Перехідна – передбачає спілкування з представниками влади чи політичними лідерами. Гладіаторська – передбачає участь у політичній кампанії з метою реалізації права бути обраним або виконання ролі активіста групи [145, с. 352].

Аналізуючи типи політичної поведінки як конвенційні чи неконвенційні Мілбрайт називає конвенційними легальні, регульовані законом політичні дії (участь у роботі політичних партій, голосування, законні методи вираження

думки), тоді як під неконвенційними діями він розуміє дії, що суперечать прийнятним принципам та нормам закону і моралі (несанкціоновані демонстрації, акції протесту, відмова від покори діям влади). Неконвенційні політичні дії Мілбрайт поділяє на ненасильницькі і насильницькі. Співвідношення цих типів поведінки дозволили виділити ряд груп політичної поведінки за типом залученості: 1) низький рівень залученості – «диванне ознайомлення» з політичним життям через ЗМІ, або як абсентеїзм, що є крайньою формою конвенційного типу політичної поведінки, що може сигналізувати про кризу політичної довіри та легітимності політичної системи, прояв протесту, або, навпаки надмірної впевненості в незмінності поведінки влади; 2) середній рівень залучення проявляється як конвенційна активність (участь у формах прямої демократії), або як неконвенційна, якщо йдеться про участь у заборонених формах спротиву; 3) високий рівень залученості представлений участю на постійній основі в політичних процесах (робота партій, організацій, ініціювання звернення, збір коштів, агітаційна робота), що також може проявлятися в конвенційній або неконвенційній дії.

У 80-ті рр. К. Шлозман та Дж. Тірні – автори праці «Організовані інтереси та американська демократія» повторили методологію Л. Мілбрайта – соціологічне опитування лобістів, яке проводили протягом 5-и років дослідницької роботи. Якщо у Мілбрайта були представлені результати 101 опитувань з 614 зареєстрованих в 1956 р. лобістів і 89 осіб з числа опитаних додатково пройшли особистісний тест зі 100 пунктів [520], то К. Шлозман та Дж. Тірні здійснили аналіз «довгих інтерв'ю» 175 представників груп організованих інтересів, які брали участь у «системі тиску» 1980-х рр. за професійним та галузевим спрямуванням» [550]. Одним із запитань було таке: «який представник Вашингтону принижує цінність доброї репутації як політичного ресурсу?». Дані мали ряд спостережень: 1) активність груп тиску зростає; 2) групи суспільних інтересів стали помітнішими [550, р. хііі]. Автори визначили, що групова тактика залишається зосередженою на Конгресі та

залежить від традиційних стратегій (регулярні контакти з громадськістю чи службовими особами; надання свідчень на слуханнях і низове лобіювання).

Соціологічний метод дослідження лобізму використовували дослідники (Дж. Беррі, М. Хойнацкі, Д. Кімбол, Б. Ліч) з 90-х років [209], але наймасштабніше дослідження авторів на чолі з Ф. Баймгартнером представлено в 2009 р. в праці «Лобіювання та зміни в політиці: хто виграє, хто програє і чому?», і яке спирається на емпіричні данні за період 1998–2002 рр. [213]. Автори взяли вибірку з списку звітів про лобіювання Палати представників і Сенату, щоб визначити репрезентативну групу учасників. Автори склали список з 98 питань, за допомогою якого опитали ще 315 респондентів. Індивідуальні інтерв'ю стали опорою для емпіричного дослідження. Одним із джерел в дослідженні стала база даних із 258 тис. файлів.

Як бачимо, з 60-х рр. ХХ ст. емпірична основа для дослідження лобізму розширюється і не лише через професіоналізацію діяльності лобістських організацій, а й через поглиблення інформаційних баз даних, які накопичують інформацію в країнах, де вона підлягає збору та контролю.

На межі ХХ – ХХІ ст. методологічні підходи стосовно дослідження лобізму розвиваються в контексті аксіологічної парадигми дискурсу щодо демократичної цінності лобізму як організації представництва груп та вирішення конфліктів інтересів шляхом забезпечення представництва, а також на основі застосування методології комплексного аналізу лобізму, що демонструє системне застосування структурного, функціонального, психологічного, інституційного, компаративістського методів.

Активно використовується діяльнісний підхід, у межах якого розробляються такі проблеми як: GR-менеджмент – інструмент цивілізованого лобізму; лобізм як форма політичної діяльності; лобізм як соціальна практика. Терміни «лобізм» та GR («зв'язки з державою») часто використовують як синоніми: і обох випадках йдеться про людей, які налагоджують взаємини з структурами влади та управління [319]. У професійному середовищі прийнято вважати, що GR більше належить до менеджменту, пов'язаного з

комунікаційною функцією, лобісти більш підковані у юридичних тонкощах. Фахівці зі GR частіше працюють на офіційних посадах у компаніях, тоді як лобісти залишаються поза публічного простору.

Значимим для аналізу лобістських практик є інституційний підхід, представлений роботами Д. Норта. Норми чи правила гри, інститути, що склалися для упорядкування внутрішньої структури та відносин в суспільстві впливають на розвиток суспільного життя [480]. Лобізм вивчається як комплекс дій із боку груп інтересів, вкладених у структурні дії державної влади з метою прийняття чи відхилення державних рішень.

Інституційний підхід спирається на політико-правовий, оскільки передбачає аналіз правил та процедур, які забезпечують роботу інститутів та їх взаємодію в політичній системі. П. Демченко визначає політико-правову сутність лобізму, орієнтуючись на конституційні контексти розвитку інституціоналізації цього явища. Він вказує, що політична складова поняття «лобізм» характеризує явище, як можливість осіб чи груп виконувати легальний вплив на суб'єктів законодавчого процесу. Правова складова поняття «лобізм» полягає у тому, що нормативно-правові акти, які регулюють процес лобіювання в країні, забезпечують легальне існування інституту [41].

Методологічним підґрунтям дослідження лобізму є підходи, які сформувалися в контексті аналізу зв'язку політики та економіки. Так, неоінституціоналізм, сформувався у 50-60 рр. ХХ ст. та отримав визнання у 90-ті рр., завдяки роботам Р. Коуза, Дж. Гелбрейта, Дж. Бьюкенена, Г. Мюрдаля, став окремим напрямом економічної теорії, який зберігаючи зв'язок з інституціоналізмом, посилив значення зв'язків між економічною теорією, правом, соціологією, політологією, психологією.

Якщо старий інституціоналізм рухався від права і політики до економіки, то неоінституціоналізм намагався з'ясувати основу політичних проблем в соціально-економічних передумовах. Якщо інституціоналізм виходив з колективних дій як умови захисту інтересів індивіда, то неоінституціоналізм спирався на принцип «методологічного індивідуалізму». Неоінституціоналізм

заперечив гіперраціоналізм поведінки індивідів; акцентував на тому, що для розвитку системи важливі не лише виробничі витрати, але й трансакційні, як витрати на встановлення зв'язків між людьми. Представники даного напрямку виходять з того, що політико-правова система схожа на ринок, оскільки регулює розподіл обмежених ресурсів, але на відміну від ринку її агенти приймають не добровільні, а вимушені рішення [101].

Особливе значення в групі економічних теорій неоінституціоналізму займає *теорія суспільного вибору*. Об'єктом її дослідження є політичні процеси та їх наслідки. Предметом є договірні та конституційні основи теорії прийняття економічних та політичних рішень. Сфера аналізу – виборчий процес; діяльність депутатів: теорія бюрократії та державного регулювання. Витоки цієї теорії беруть початок у працях представників італійської школи державних фінансів, що створили модель попиту та пропозиції на ринку, а також у працях представників шведської школи, які зосередили увагу на політичних процесах у суспільстві через забезпечення державної бюджетної політики. К. Віксель першим виокремив два види ринків: економічні та політичні. Пізніше Дж. Б'юкенен поглибив зв'язок, відкритий К. Вікселем, через розгляд політичних процесів за аналогом обміну звичайних товарів.

Прихильники *теорії суспільного вибору* обґрунтували, що не можна покладатися на результати голосування, які залежать від правил розрахунку і акцентували на тому, що коли виникає парадокс голосування, то для його вирішення існує декілька прийомів – *лобізм* (вплив на представників влади з метою прийняття вигідного для групи виборців рішення) чи *логролінг* (взаємна підтримка депутатів шляхом торгівлі голосами). Ці прийоми працюють в умовах представницької демократії, де якість і оперативність рішень залежать від інформації та стимулів, що сприяють її перетворенню у політичні рішення. Групи інтересів концентрують зусилля на формуванні потрібної позиції органів влади через лобізм. Механізмами реалізації інтересу групи є: 1) Зниження витрат на голосування і отримання інформації для тих виборців, які їх підтримають; 2) Прагнення отримати інформацію від

політиків, оскільки вони мають доступ до джерел; 3) Використання фінансової та іншої підтримки політиків, які представляють їх інтереси; 4) Забезпечення поступки політикам своїх голосів через взаємну підтримку груп і партій (логролінг). Звідси, маленька група виборців має значний стимул для торгівлі голосами, щоб досягти інтересів. Відтак, є взаємний попит, оскільки державні діячі думають про те, як отримати голоси виборців. При цьому вони наращують витрати, чим стимулюють інфляцію, а це веде до жорсткого регулювання, державного контролю, роздування бюрократичного апарату. У результаті – уряд концентрує у руках більшу владу, а економіка опиняється в програті, що породжує негативне ставлення виборців до урядових рішень, розпоряджень, документів, законів.

Теорія суспільного вибору поступово оформилась як самостійний напрям завдяки працям К. Ерроу та Д. Блека. Наприклад, Ерроу сформулював тезу («Парадокс Ерроу») про неможливість «колективного вибору», яка базувалась на фундаменті відомого «Парадоксу Кондорсе» (правило простої більшості не забезпечує транзитивність бінарного відношення громадського уподобання серед варіантів, що обираються. В силу нетранзитивності, результат може залежати від порядку голосування, що дає можливість маніпуляції вибором більшості). Вагомий внесок у розвиток цієї теорії внесли Дж. Б'юкенен та Г. Таллок. Б'юкенен назвав три принципи теорії: принцип «методологічного індивідуалізму», принцип «економічної людини» і, принцип «аналізу політики як процесу обміну». В основу теорії він поклав: політику, державу та обмін [101, с. 23]. Державу він визначав ареною конкуренції між людьми, що має наслідком: здійснення впливу на прийняття рішень; доступ до розподілу ресурсів; боротьбу за місце в ієрархічній градації. Держава розглядалась як інститут, що утворює ринок, де учасники (виборці, політики) здійснюють обмін обіцянками. Суттю теорії стало передбачення поведінки осіб у їх політичних ролях виборців або платників податків, політичних діячів, членів уряду, суддів та інші, що можуть впливати на стан політичної спільноти. Головним має залишатися принцип Ліндаля: частка індивіда у фінансуванні

суспільного блага, що інтерпретується як податкова ціна граничної одиниці громадського блага, повинна відповідати граничній корисності суспільного блага для даного індивіда. Внесок у розвиток даного напрямку було зроблено американськими вченими М. Олсоном, В. Нісканеном, Дж. Бреннаном.

Близькою до теорії обміну є *теорія «законодавчого субсидування»* Р. Хола та А. Діардорффа, які пропнують розглядати лобізм «не як обмін (купівлю голосів) чи переконання (інформативну сигналізацію), а як форму законодавчої субсидії – надання політичної інформації, законодавчої праці стратегічно підібраним законодавцям. Політична мета стратегії полягає не в тому, щоб змінити думку законодавців, а в тому, щоб допомогти союзникам у досягненні спільних цілей» [351]. Автори теорії виходять з визнання, що професійні лобісти є одними з найбільш досвідчених, обізнаних і стратегічних акторів, яких можна зустріти в політичній практиці [351]. Досліджуючи інтереси політичних стейкхолдерів і лобістський вплив автори вказують, що існують ключові форми підтримки, яку лобіст може надати чиновнику чи політику: інформація; гроші; іміджеві преференції; підтримка за умов кар'єрних ризиків. Остання форма підтримки має специфічні назви в країнах: у Франції «пантуфляж» (вдягання домашніх туфель), у Японії – «амакударі» (спускання з небес), а в США – «лобістські двері» або «обертові двері».

Дослідники, які розглядають лобістську діяльність в контексті *теорії обміну* виходять з того, що державні або наддержавні інститути подібні, наприклад, Європейській Комісії (ЕК) в ЄС, вимагають різного типу інформації або досвіду, яку надають групи, і яка є необхідною для вироблення політики в обмін на преференції або доступ до деліберативних процедур прийняття рішень, що є формою нівеляції потенційних політичних конфліктів [564; 218; 219]. Надані вигоди можуть бути: 1) прямими, як у випадку впливу політики; або 2) непрямими, як у випадку обміну інформацією про політику.

На думку Д. Коена та А. Кацайтіса існує кореляція між зростаючими інформаційними запитами процесу політики ЄС та зростанням груп інтересів [255], як і пряма кореляція між слабкою державою та її нижчими рівнями

управління з посиленням впливом мережевої структури, яку формують бізнес-асоціації, консультаційні структури при генеральних директорах, як елементи технічної експертизи та НУО, групи інтересів в органах влади, як елементи політичної експертизи, які надають релевантну інформацію, формують унікальні кластери груп інтересів у різних сферах політики.

Відтак формування політики з мінімальними ризиками конфліктності – це більше, ніж обмін ресурсами, і для того, щоб центральний орган влади залишався відповідним політичним інститутом, а не просто квазірегулюючою установою, йому необхідно підтримувати легітимність як «результативних», так і «введених» даних. Легітимність введених даних пов'язана з рівнем громадського консенсусу та реалізованої участі в політиці, вимагає досвіду, пов'язаного процедурами консультацій з громадськістю та отриманням консолідованого рішення. Легітимність політичного рішення пов'язана з якістю політики і вимагає технічної експертизи з боку професійних асоціацій, яку забезпечують: консультації та спільні рішення. Лобіювання моделюється як гра передачі стратегічної інформації від поінформованого лобіста до необізнаних політиків, обговорення пропозицій, які можуть бути прийняті в рамках процедур на основі економічної ефективності, і визначає оптимальні стратегії залучення політиків з близькими уподобаннями на етапі голосування.

У рамках теорії суспільного вибору або школи нової політичної економії сформувався ряд нових теорій: *конституційного вибору; політичного ділового циклу; ендогенного визначення економічної політики; політичної ренти; економічна теорія політичних інститутів.*

Лобістські практики, як такі, що залежать від принципів економічних та політичних відносин, досліджувалися в *теорії конституційного вибору*, яка описувала дві стадії процесу функціонування договірної суспільної системи: 1) прийняття рішень щодо фіксації та захисту прав власності, правил вироблення колективних рішень щодо виробництва суспільних благ; 2) реалізації суб'єктами прав. У центрі уваги теорії – процес закладення фундаменту відносин, коли визначається вибір обмежень, у рамках яких

здійснюється економічна і політична діяльність, встановлюються функції держави. Лобізм розглядається як форма узгодженої діяльності, що має інституційну основу, гарантовану державою. Конституція розглядається як форма фіксації суспільного контракту, перегляд якого, як і перерозподіл благ, детермінує зміну конституційних прав.

Теорія політичного ділового циклу пояснювала циклічні коливання в економіці, виходячи з політичних рішень. Тут лобізм розглядається як чинник зміни політичних рішень, а відтак і економічних трансформацій. Пояснення циклічних коливань в межах цієї теорії має дві версії. Першу сформулював В. Нордхауз, виходячи з тактики партій: у передвиборчий період вони лобіюють проведення популярного курсу щодо стимулювання економічного зростання (економічне зростання, зменшення безробіття, що має наслідком зростання інфляції), а у післявиборчий період їх завдання змінюються (придушення інфляції, що призводить до скорочення чисельності зайнятих у виробництві та зниження темпів зростання). Інша версія пояснення циклічності належить Д. Гіббсу, який пов'язував циклічність із соціальною боротьбою та зміною уподобань між ідеологіями лівого або правого типу, сплесками феномену «низового лобізму».

Теорія ендогенного визначення економічної політики, тобто теорія визначення державної політики внутрішніми чинниками, була представлена Дж. Стіглером та С. Пільзменом. Вони визначили значимість впливу галузевих груп тиску на прийняття рішень [101]. Певний параметр державної політики (обсяг бюджетних видатків, ставка податку, висота тарифу, сума субсидій) розглядався як ендогенний, якщо його вибір можна було пояснити поведінкою індивідів. Завдання теорії полягало у пошуку балансу між інтересами груп тиску та виборцями, за умов визнання оптимальним варіантом ситуації, коли граничне скорочення популярності інтересу досягає рівня граничного приросту виборців. Одним з результатів застосування теорії стало підтвердження суперечностей між економічною і політичною ефективністю за критерієм Парето. Теорія доводила: якщо «невидима рука» ринку сприяє

збільшенню багатства народів, то «невидима нога» політичних ринків, призводить до його зниження, яке можна подолати за допомогою конституційних обмежень через запити груп тиску.

На рубежі 1960-70-х рр. ХХ ст в працях Г. Таллока та А. Крюгера започаткована *теорія політичної ренти*. Вона акцентувала увагу на меті економічних суб'єктів у політичній діяльності – отримання переваг або економічної та політичної ренти. Під політичною рентою розуміють сукупність індивідуальних благ, які може отримати державний агент понад грошові доходи або інші блага, одержувані ним як безпосередній еквівалент затраченої ним праці. Тобто, це доходи, що перевищують ті, що міг би отримувати індивід у випадку виконання діяльності альтернативним чином за відсутності монополії на владу [39, с. 86]. Господарюючі суб'єкти намагаються одержати вигоду, інвестуючи ресурси. Напрямок пошуку політичної ренти є боротьба суб'єктів господарювання за отримання монопольних прав, обмеження діяльності конкурентів, забезпечення прийняттого для виробника рівня цін. Подібна діяльність пов'язана із витратами – «розпиленням політичної ренти», оскільки боротьба за отримання ренти викликає суперництво між групами тиску. По-іншому буде виглядати справа, коли в боротьбу включаються впливові гравці. Тоді відбувається інвестування засобів для досягнення політичної переваги і в економіці може виникнути явище «чорної діри державного регулювання», коли значна частина ресурсів при збереженні існуючої політичної ситуації буде витрачатися даремно. Інтереси державного агента і суспільства не співпадають, а «невидима рука», яка спроможна їх узгоджувати, відсутня. Б'юкенен зазначає, що закон «невидимої руки» Адама Сміта не має політичного аналогу. Для створення мотивації державного агента необхідно, щоб розрив між граничною корисністю рентного доходу і втратами колективних благ компенсувався зовнішньою владою над його поведінкою. Йдеться про те, що розрив корисності заповнюється для державного агента витратами (санкціями), які повинно створити йому суспільство, якщо його діяльність суперечить

інтересам громадян. Отже, з боку суспільства є необхідною «видима рука» влади. Як раціональні індивіди, які максимізують власну вигоду, самі по собі державні агенти не схильні відшкодовувати витрати зі створення колективних благ для суспільства і будуть створювати їх лише за наявності зовнішнього примусу. Влада здатна змусити державних агентів нести витрати на користь суспільства, створювати колективні блага. Створюючи ренту, агент формує одночасно втрати для себе як для члена суспільства. Між тим, втрати поширюються на всіх, а рентний дохід присвоюється групою. У агента втрата суспільного блага для всіх перекривається отриманням приватного блага. Приватні блага будуть створюватися за рахунок суспільних до тих пір, поки граничні доходи державного агента не будуть перевищувати його граничних втрат як члена суспільства. Дж. Б'юкенен виділяє три типи витрат, пов'язаних з пошуком ренти: витрати потенційних отримувачів монополії; зусилля бюрократів, які намагаються перетворити свої доходи у витрати потенційних монополістів; викривлення, яке виникає внаслідок утворення монополії чи діяльності держави, направленої на пошук політичної ренти [39, с. 86]. У теорії виділяється три рівні пошуку політичної ренти: 1) доступ до привілеїв; 2) отримання зв'язків, що можуть вирішити питання; 3) забезпечення входу або виходу з галузей економіки, враховуючи прибутковість або збитковість знаходження в них. Таким чином, ця теорія розкривала мотиви діяльності груп тиску і суб'єктів прийняття політичних рішень, а тому стала підґрунтям для теорії ендогенного визначення економічної політики та теорії лобізму.

Останнім елементом цього напрямку є *економічна теорія політичних інститутів*, яка взяла за основу метод неінституціоналізму та теорії суспільного вибору, що дозволило вийти на трансакційні витрати при прийнятті державною владою політичних рішень у формі агентських відносин їх учасників та з'ясувати їх ефективність через трансакційні витрати. Все це дозволяє говорити про раціональну поведінку агентів політичного процесу та визначити її у термінах структурно детермінованої рівноваги.

Близькою до *економічної теорії політичних інститутів* є *теорія зацікавлених груп*, вперше представлена професором Вірджинського університету Р. Фріманом. В праці «Теорія зацікавлених сторін: сучасний стан» він зазначив, що корпорації можуть ставати більш прибутковими за рахунок стійких відносин, вибудованих в результаті кооперації із зацікавленими сторонами, налагодження діалогу. Теорія зацікавлених сторін – це теорія організаційного менеджменту та бізнес-етики, яка враховує групи, на які впливають суб'єкти господарювання. Теорія вивчає мораль і цінності в управлінні організаціями, наприклад, пов'язані з корпоративною соціальною відповідальністю, ринковою економікою та теорією суспільного договору. Поширена версія теорії стейкхолдерів спрямована на визначення конкретних стейкхолдерів компанії (теорія нормативної ідентифікації стейкхолдерів), а потім вивчення умов, за яких менеджери ставляться до цих сторін як до стейкхолдерів (дескриптивна теорія значущості). Прихильник цієї теорії М. Клеарксон розділив зацікавлені сторони на групи: 1) первинні: акціонери, інвестори, працівники, споживачі, постачальники, уряд та місцеві спільноти; 2) вторинні: не мають прямої взаємодії з організацією – ЗМІ, групи з інтересів. У дослідженнях Дж. Ньюбоулда і Дж. Луффмана пропонується поділяти стейкхолдерів на категорії за функціональною ознакою [70, с. 100]: 1) групи впливу, що фінансують підприємство; 2) менеджери, які керують підприємством; 3) службовці, які працюють на підприємстві; 4) економічні партнери. Сама теорія отримала розвиток в теорії «корпоративного громадянства» (взаємовідповідальність держави, бізнесу, громадян), «соціального партнерства», «корпоративної стійкості». Автор останньої – Дж. Елкінгтон, ввів поняття «потрійного підсумку» діяльності корпорації, що включає фінансовий та екологічний вимір з додаванням оцінки соціального та економічного впливу, або 3Р (People, Planet, Profits, або Люди, Планета, Прибуток), коли між елементами відбувається симбіоз і розвиток одного з компонентів призводить до розвитку інших. Теорія 3Р використовується як стандарт при складанні корпоративної соціальної звітності.

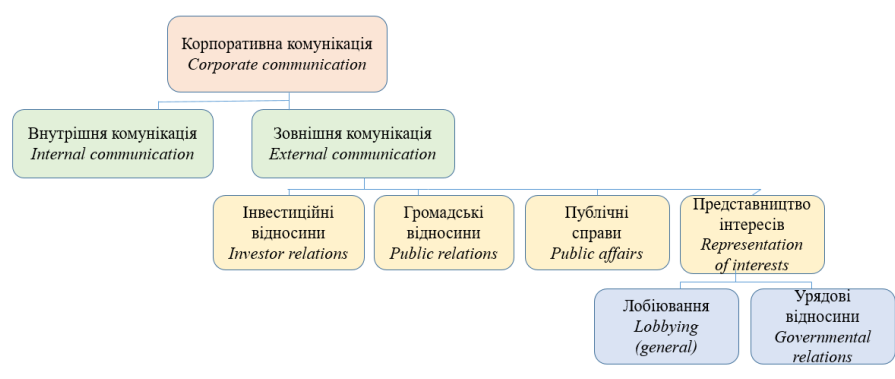
Продовженням напрацювань неoinституціоналізму стала *нова економічна історія* [101]. Її початком вважають появу у 1958 р. праць економістів А. Конрада та Дж. Мейера. Однак наукове визнання цьому напряду принесли Нобелівські лауреати Р. Фотель та Д. Норт, які досліджували економічну історію та економетрику, синтез ключових методологічних елементів яких мав наслідком появу *кліометрики* або *нової економічної історії*, як досліджень змін інститутів прав власності, трансакційних витрат, контрактних відносин та групових інтересів. Ефективність інститутів кількісно підрахована через трансакційні витрати, і був спрогнозований розвиток країн. Кліометрика почала вивчати економічну історію за допомогою методів статистичного аналізу та математичного моделювання. Д. Норт виділив складові інститутів: а) неформальні обмеження (традиції, звичаї, соціальні умовності); б) формальні правила (законодавчі прецеденти, адміністративні акти); в) механізми примусу, що забезпечують дотримання правил (суди, поліція, інше). Крім інститутів, що створюють правила гри, Д. Норт обґрунтував тезу, що в суспільстві існують і гравці за правилами – політичні та економічні організації, соціальні та освітні установи, тощо. Проблемою *нової економічної історії* став стан інституційної рівноваги у суспільстві, яка виникає коли ніхто не зацікавлений у зміні діючої інституційної структури.

Важливий внесок в розвиток неoinституціоналізму зробив Дж. Гелбрейт. Він обґрунтував *теорію нового індустріального суспільства*, економічною основою якого є корпорації та їх техноструктури. Спираючись на еволюційну доктрину, він показав дихотомію пануючих класів (капіталісти-власники і капіталісти-менеджери), де панівна роль належить менеджерам, які визначають стратегію розвитку виробництва, вибір технологій. Усередині корпорацій, як і за їх межами, набирає силу планування, що потребує узгодження з державою нової форми комунікації. Ринкові зв'язки при цьому зберігаються, але значення їх слабшає. Редакцію ідеї еволюції в економіці знайшли у працях У. Ростоу, Д. Белла, Е. Тоффлера.

Очевидно, що неоінституціоналізм, представлений рядом теорій суспільного вибору вплинув на сучасну *теорію лобізму* де лобізм розглядається як професійна діяльність пов'язана із інституціоналізацією представництва корпорацій та забезпеченням їх комунікацій з державними інституціями та громадськими інтересами.

Згідно із К. Йосса, хоча слово «лобіювання» викликає негативні асоціації як припущення про привілейоване представництво інтересів бізнесу та звинувачення в закулісній владі або корупції та непотизмі» [388, с. 15–16], насправді лобіювання – це функція та легітимація, це представництво інтересів, яке як урядові відносини, громадські відносини і публічні справи, відносяться до корпоративних комунікацій, які визначаються як управління комунікаційними процесами між підприємством і зовнішнім світом.

Репрезентація інтересів як частина корпоративної комунікації [388, с. 17].



Спроба К. Йосса розмежувати всі ці поняття викликана і тим, що в ряді країн, замість терміну «лобізм» використовують поняття: «урядові відносини», «громадські відносини», «публічні справи», «урядові справи»; «політичне представництво»; «законодавчі комунікації»; «політичний маркетинг». Зміна терміна «лобізм» застосовується, щоб пом'якшити негативне сприйняття. У Великобританії термін «лобіювання» замінюють на «урядові відносини» (GR). У Німеччині – на «групи тиску», «групи інтересів». У Франції та Нідерландах – на «зацікавлені групи», «організовані інтереси». У США найстаріша асоціація – Американська ліга лобістів у 2013 р. перейменована на Асоціацію професіоналів у зв'язках з органами влади.

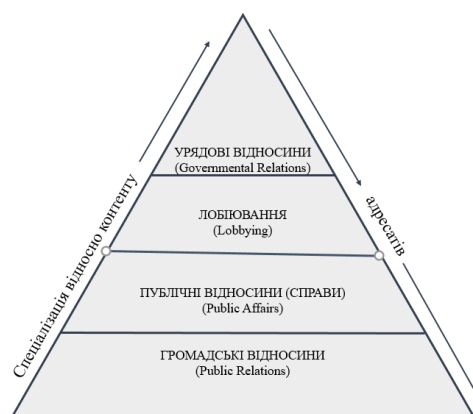
На думку К. Йосса корпоративні комунікації сприяють створенню цінності компанії створенням та передачею образів бізнесу і це дозволяє узгодження власного бачення місії компанії із зовнішнім сприйняттям бізнесу (іміджем), що покращує профіль компанії. При цьому *зовнішні корпоративні комунікації* складаються із зв'язків з *громадськістю* (PR), які орієнтовані на зовнішнє середовище компанії – споживачів, горизонтальних конкурентів та інші компанії, а основним каналом комунікації є ЗМІ, які забезпечують ефект розсіювання контенту, спираючись на класичну рекламу. Формою зовнішніх комунікацій є контакт компанії з інвесторами – *інвестиційні відносини* – з метою забезпечення комунікації на ринку. Відносини з інвесторами підпорядковуються правилам – наприклад, коли компанія котирується на фондовій біржі (вимоги до розкриття інформації тощо). З іншого боку, *публічні справи* (Public Affairs, PA) можна класифікувати як галузь PR, яка спрямована на політичну сферу та обмежену частину громадськості (адміністративну владу та політиків, НУО, як то асоціації покупців, агенції з захисту середовища). В основі PA – стратегічне управління інформацією між політикою та бізнесом, з одного боку, та суспільством, з іншого. Мета PA полягає в розвитку та підтримці конструктивних стосунків з політиками, щоб отримати вплив над політичною ареною. Прикладами PA є організація заходів з представниками політики та бізнесу з питань, що стосуються компанії, а також збір інформації для сфер політики та суспільства.

За К. Йоссе, лобіювання спрямоване на політиків і адміністративну владу і, тому має ще меншу цільову групу, хоча іноді незрозуміло, «де закінчується PA і починається лобіювання» [388, с. 18]. Мета лобізму – отримати вплив на політичні рішення. Контент більш делікатний, ніж у PA, вимагає конфіденційності ключових аспектів представлення інтересів. Успішна реалізація вимагає планування та досконалого знання політичної арени. Ресурси та інструменти PR та PA, як правило, непридатні, оскільки слід уникати ефекту розсіювання, однак деякі підходи до PR та PA можуть бути корисним доповненням до процесу лобіювання.

Особливою формою лобізму Йоссе визначає урядові відносини. Ця сфера відрізняється від загальної концепції лобіювання з точки зору часових рамок, цільової групи, змісту або цілей [388]. Якщо лобіювання може бути спрямоване на індивідуальні рішення в короткостроковій перспективі, наприклад, бюджетне лобіювання або видачу дозволу, урядові відносини є довгостроковими, системними, орієнтованими на вплив на законодавчу діяльність державних установ. Відносини з урядом починаються до фактичного законодавчого рішення і сприяють процесу прийняття рішень. Цю сферу урядових відносин, спрямовану на законодавчу владу Йоссе називає «законодавчим лобіюванням». Комунікація в урядових відносинах спрямована виключно на осіб, які приймають політичні рішення та лідерів громадської думки, а також на громадськість [388, с. 18]. Якщо PR – спрямований на охоплення широкої аудиторії, то відносини з урядом – це точна передача інформації конкретним особам. Відрізняється і характер інформації, яку передають: у PR вона має тенденцію бути загальною, тоді як у відносинах з урядом вона спрямована на експертів, містить комерційні таємниці чи дані, які не підлягають оприлюдненню (див. Рис. 1). [388, с. 19].

Рис.1

Система корпоративних комунікацій



Близьку позицію висловлює німецький дослідник П. Льоше. Він визначає лобіювання як «вплив на представників установ від муніципального до національного чи європейського рівня... для того, щоб сформувати законодавство або його імплементацію та застосування у власних

індивідуальних інтересах» [452, с. 10]. Слідом за Мілбрайтом, автор підкреслює індивідуалізований тип впливу, коли лобіювання є «комунікацію з метою впливу на державну особу, яка приймає рішення» [471, с. 8].

Нідерландський політолог Р. Ван Шенделен, який досліджує лобіювання в ЄС визнає лобіювання «впливом, з метою досягнення бажаних результатів від уряду» [603]. Ван-Шенделен зазначає, що «кожне рішення ЄС... юридично зобов'язує держави-члени та скасовує внутрішні закони та акти, які йому не відповідають. Однак цей принцип працює більш складним чином, тому що через різні договори та їх диференціацію існує більше одного правового порядку ЄС, кожен з яких має поділ повноважень між ЄС та державами-членами. Потенційні конфлікти між ними вирішуються Судом та шляхом зміни договору. Цей принцип має вирішальне значення для інтеграції до ЄС, оскільки інакше близько 2500 нових рішень, що приймаються щорічно, залишилися б тільки на папері. Отже, Брюссель, як основне місце виробництва для лобістів, можна назвати столицею європейського лобізму. Групи інтересів, які бажають вплинути на результати роботи механізму ЄС, повинні мати корисні знання про те, як формуються ці рішення, інакше не зможуть впливати на владу та чиновників усередині...» [603, с. 71]. Ван-Шенделен акцентує: «Якби Макіавеллі міг передбачити майбутнє, він би вихваляв феномен незліченних активних груп інтересів на рівні ЄС. Зі свого боку, він був би здивований, дізнавшись, що лобіювання в ЄС критикують за його «шкідливий вплив» на демократичне функціонування ЄС. На слуханнях у Європарламенті 1992 р. з лобіювання, було висунуто три критичні зауваження. По-перше, стверджувалося, що ТНК активністю та домінуванням створюють дисбаланс у прийнятті рішень на шкоду слабшим групам. По-друге, повідомлялося, що лобіювання ведеться за зачиненими дверима, що створює відсутність прозорості. По-третє, багато лобістів були звинувачені в аморальних діях, таких як крадіжка документів, шантаж та хабарництво» [603, с. 325]. Р. Ван-Шенделен шукає відповіді в рекомендації Макіавеллі правителю Лоренцо Медічі «як вижити» у внутрішніх та зовнішніх справах: правитель повинен

інституціоналізувати кращі якості народу за допомогою демократії. Політолог закликає до інституціалізації, професіоналізації, декриміналізації лобістської діяльності як форми інституціоналізованої корпоративної комунікації.

Таке розуміння лобізму на стику неоінституціоналізму, комунікаційного аналізу та теорії груп демонструє визначення ЄК в документі «Європейська ініціатива прозорості», в якому лобізм визначається як «усі види діяльності, що здійснюються з метою впливу на формування політики та процеси прийняття рішень європейськими інституціями» [388, с. 20; 290; 291].

Відтак, розвиток теоретико-методологічної основи дослідження лобізму демонструє поступову трансформацію розуміння феномену лобіювання. Незважаючи на історичну природу лобіювання як міжособового кулуарного процесу узгодження групових інтересів сам феномен трансформується на корпоративне, що використовує різноманітні форми впливу: від персоніфікованого, яке орієнтоване на кулуарні перемовини, до групового, яке мобілізує більшу кількість інтересантів.

Політичний лобізм як багатогранне явище включає елементи комунікації, представництва, узгодження інтересів, політичних функцій та інституціоналізму. Інституційний аналіз започатковує дослідження інституційних умов виникнення лобізму та інституціоналізації його як умов контролю та регламентації з боку держави.

Висновок до розділу. Наприкінці ХХ ст. відбулось оформлення окремого напрямку політичних досліджень – теорія політичного лобіювання, завданням якої є аналіз політичного процесу як процесу узгодження інтересів зацікавлених груп. Відбулося політичне визнання явища лобізму в якому «інтерес» є ключовою категорією формування «політичного», а політичний процес був представлений як взаємодія груп, що конфліктують. Узгодження інтересів як форма додання конфлікту в плюралістичних та корпоративних системах демонструє розгортання функцій лобізму за рахунок: посередництва, заміщення формалізованого постійного представництва, визначення межі

формальної влади. Так, інституційний аналіз спирається на методологічні можливості структурно-функціональний підхід до політичних систем.

Теоретико-методологічні підходи до лобізму спираються на доробок теорії політичного інтересу, загальної теорії групи, корпоративної особистості, плюралістичної теорії розвитку впливових груп та інші. Особлива увага приділяється теорії груп інтересів, яка відіграє ключову роль у розумінні лобізму як раціональної дії.

Збереження актуальності теоретико-методологічний дискурс навколо визначення змістовної сутності лобізму та функціонального значення лобіювання демонструє розвиток самого явища, що детермінує і зміну уявлень про його змістовну сутність. Сучасні теорії досліджують лобізм в значенні «соціальної технології», «комунікації із громадськістю», «засобу боротьби з корупцією», «інструменту інституціоналізації конфлікту груп», «форми публічних відносин», «явища політичного життя» та в інших. Доробком теорій є формування загальної концепції лобізму та концепції лобіювання, які враховують діяльнісні аспекти практик лобіювання через функціональні характеристики феномену та акторно-мережеву структуру простору.

Зміни в інтерпретації лобізму відбуваються в умовах інституціональних трансформацій, що викликані ускладненням структурних (зростання кількості груп інтересів в структурі суспільно-політичних відносин) та мережевих (за типом зв'язків які виникають між групами та інститутами політичної системи) форм організації політичного простору. Про що свідчить в тому числі і числені форми класифікацію лобізму та лобіювання з урахуванням специфіки нових груп та особливості їх взаємодії з органами публічної влади та управління.

Важливим контекстом дослідження лобізму є дотримання аксіологічної парадигми, яка оцінює демократичну цінність лобізму в контексті організації представництва груп та вирішення конфліктів інтересів. Підкреслюється важливість комплексного аналізу, включаючи структурний, функціональний, психологічний, інституційний та компаративістський підходи.

РОЗДІЛ 2

ЛОБІЗМ ТА ЛОБІЮВАННЯ В КОНТЕКСТІ ДЕМОКРАТИЧНОГО ТРАНЗИТУ: ФЕНОМЕНОЛОГІЯ, СТАНДАРТИЗАЦІЯ ТА РЕГУЛЯТИВНІ ПРАКТИКИ

2.1. Лобізм як макрополітичне явище: феноменологізація в умовах демократичного транзиту

Лобізм як феномен виник в процесі становлення соціальних та політичних інститутів, як механізм досягнення результату в умовах взаємодії різних акторів та груп. Будь-яка соціально-політична система передбачає наявність каналів та форм комунікації, які орієнтовані на встановлення мережі взаємодії акторів, що вдаються до різноманітних прийомів та методів впливу (прямих та опосередкованих) на систему представництва, на владні структури з метою досягнення завдань та реалізації інтересів.

Ареною взаємодії та конфлікту конкуруючих соціальних груп за контроль та розподіл ресурсів, представництво інтересів та владу виступає політичний простір. Його структурно-функціональні характеристики, здатність до збереження системних характеристик залежить від ефективності комунікативної системи, від тиску яку здійснюють на систему окремі актори. Отже лобіювання, як засіб досягнення соціально-політичного результату є невідемним елементом функціонуючої політичної системи. Але форми та методи лобіювання безумовно залежать від якісних характеристик політичної системи та її формату на конкретний момент часу.

Якщо виходити з того, що політична система постійно адаптується до змін середовища, кількості та якості діючих акторів, геополітичних завдань та балансу, то можна розглядати лобіювання як процес приведення формальної влади у відповідність до влади фактичної, забезпечуючи таким чином процес стабілізації та оновлення системи в істотному розумінні [285]. Сучасні трактовки лобізму дозволяють розглядати його як засіб доповнення конституційної системи демократичного представництва, який надає

можливість групам інтересів приймати участь у винайденні державних рішень або прискорювати прийняття рішень уникаючи конвенційно закріплену процедуру, яка застаріла та не відповідає потребам впливових груп, як більшості (кількісної або статусної). В сучасних трактовках, лобіювання можна розглядати в контексті розвитку процедурної демократії, процесів демократичного транзиту та афірмативної політики щодо особливих груп.

Оцінюючи роль політичних інституцій в епоху тотальної комунікації, постмодерніст Жан-Франсуа Ліотар зазначав, що держава та її інститути не завжди здатні підтримувати комунікацію на належному рівні, виходячи з встановлених норм та правил системи, а отже, можуть виступати на заваді новим способам соціальних зв'язків та каналам політичного менеджменту [454]. Як макрополітичний феномен «лобізм» орієнтований на забезпечення функціонального представництва соціальних та економічних інтересів, навіть встановлюючи неформальні, неконвенційні канали взаємодії держави з бізнесом на суспільними некомерційними організаціями.

Лобізм, як елемент політичної взаємодії та комунікації тісно пов'язаний із політичним простором, виявляючи які інтереси і які групи отримають вплив на прийняття рішення. Лобісти не тільки представляють та просувають інтереси груп та організацій, але формують *агенду* – політичний порядок денний, питання актуального політичного дискурсу, в якому зацікавлені політичні гравці. Лобісти впливають на формування питань щодо представництва та захисту прав, прозорості та етики, корупції та демократії. Отже політичний простір виступає одночасно як арена взаємодії зацікавлених груп і як результат взаємодії соціально-політичних акторів. Лобіювання, як діяльність недержавних акторів здатних здійснювати тиск на центри прийняття рішень, відзеркалює внутрішню специфіку політичної системи, а отже пов'язано із мікрополітичним феноменом та його якостями.

Дослідження лобізму як політичного явища виходить з того, що практики неформального вирішення проблем в політичній системі з'явилися як реакція капіталу на регулятивні дії влади в різних сферах суспільного життя. Саме

тому, лобізм можна розглядати як об'єктивне явище, що виникає поступово, відповідно до становлення та розвитку держави та суспільства.

Щодо історії виникнення феномену лобізму та впровадження терміну «лобізм» в значенні політичного представництва інтересів існують різні теорії. Перша базується на історичному факті, що слово «лобі» використовувалось для позначення проходів і критих галерей у монастирях, позначало місце для прогулянок священнослужителів. В XVI ст. в текстах англіканської церкви термін «лобі» значив прохідний портал, криту галерею. Вже в XVII ст. цим терміном називають вестибюль та два коридори в будівлі Палати общин – простір зручний для очікування та переговорів. Члени парламенту перед тим як увійти в зал засідань збирались в кулуарах та обговорювали проблеми без офіціозу – «без краваток». В цих просторах зацікавлені особи шукали підтримки депутатів перед голосуванням або парламентськими дебатами. У такому значенні поняття «лобі» вживали письменники, політичні діячі, подібні британському прем'єр-міністрові Б. Дізраелі, який в романі «Сибіла» зазначав: «таємниці лобі відомі лише обізнаним. Тільки потім вони повідомляються іншим» [239]. Пізніше термін вживається для позначення осіб, які займають це приміщення – парламентських журналістів (Lobby correspondent/journalist). Негативні конотації термін отримав через «очікування у приймальні» у пошуку можливості вплинути на владу.

Розповсюдження поняття «лобізм» в політико-правовому аспекті за межі Великої Британії відбулося внаслідок експансії англосаксонської політичної культури та становлення американської держави. Наприкінці XVIII ст. термін «лобізм» набуває політичного відтінка, що пов'язано з тим, що саме американська політична модель зробила можливим імплементацію лобізму в процесі функціонування державних механізмів.

Друга теорія полягає в тому, що термін «лобізм» вперше використано діючим політиком США. Але і тут є розбіжності, одні автори вказують що розробник Конституції США та Президент Країни Дж. Медісон (1809–1817) першим використав термін «лобіст» у публічних виступах і охарактеризував

його в 10-му номері «Федераліста» як «групу громадян, що належить до більшості або меншості суспільства, об'єднана інтересами, які протистоять інтересам інших громадян». Інші автори вважають, що термін «лобі» з'явився в період президенства У. Гранта (1869–1877), коли він у фойє готелю Willard у Вашингтоні, зустрічався з лобістами, що шукали з ним зустріч [388, с. 15].

Доречи, першим засобом інформації, який застосував поняття «лобіювання» вважається американське видання «Таймс», яке 6 січня 1862 р. вжило його для позначення функцій «організації, що створена з метою впливу на конгресменів» [571, с. 605]. Тоді ж виникає поняття «лобіст» для позначення осіб, які приходили до державних установ з клопотаннями.

З часом поняття «лобіювання» почало асоціюватися з купівлею голосів у коридорах Конгресу. Як вказує В. Джонсон – дослідник американського лобізму: «історія лобізму в США сягає корінням у добу республіки коли Адамси з Колонії (Масачусетського) Заливу пішли на «перший Континентальний конгрес як представники Нової Англії..., де їх зустріла група лобістів, відправлених скерувати їх подалі від ідей незалежності, на який вони могли б наполягати» [386, с. 11].

У 1883 р. з'являється схоже за змістом поняття «лобізм», яке використовується в тому самому контексті, що й «лобіювання», а саме – «корупційні діяння при прийнятті нормативно-правових актів органами державної влади» [7, с. 207]. Для цього періоду характерним є бурхливий розвиток практик лобіювання. Першим бізнес-лобі, сформованим з метою впливу на законодавчі органи було Філадельфійське товариство сприяння національній промисловості А. Гамільтона. Дослідник історії лобізму Р. Ромені вказує, що «юристи та лобісти залізниць створили Комісію з торгівлі між штатами, метою якої було регулювання тарифів на транзит наприкінці 1800 р.» [535, с. 241]. Успіх лобізму демонструвала Бостонська Виробнича компанія, яка переконала Конгрес прийняти перший захисний тариф у 1816 р., який надихнув виробників надіслати лобістів до столиці. У 1830-х рр. бізнес-групи наймали членів Конгресу для представлення своїх інтресів. Так, коли

президент Е. Джексон боровся з Банком США, сенатор Д. Вебстер з Массачусетсу був одним із найбільших «банківських захисників» [386, с. 12]. Американський дослідник Я. Баран вказує: «Д. Вебстер... став першим лобістом Америки, коли його найняли в якості адвоката бізнес-інтересів, а також він був сенатором США від Нью-Гемпшира. В ті часи законодавці могли носити «два капелюха». Але практика найму лобістів набирає обертів під час роботи адміністрації Гранта, коли агенти приватних інтересів почали затримуватися у вестибюлі готелю «Віллард» за кілька хвилин ходьби від міністерства фінансів і Білого дому, сподіваючись натиснути на урядовців і членів Конгресу, які проживали у ньому... Звідси і термін «лобіст». Це, звісно, легше сказати, ніж «подавець скарги» [207]. За Р. Ромені, лобісти використовувалися для обслуговування інтересів підприємців і виявилось, що ряд конгресменів раді співпрацювати. «Хабарі та таємні угоди не були рідкістю, а конфлікт інтересів був шаленим» [535, с. 183]. Тому В. Джонсон вказує, що незважаючи на давнє походження лобізму, досвід показує, що «відомі види лобіювання можуть мати шкідливий вплив на виконання посадових обов'язків і підірвати довіру суспільства до уряду» [535, с. 183].

З часом феномен «лобізму» розвивається, набуваючи нових значень. Договірні практики в підтримці функціонування політичної системи англосаксонського зразка демонструє канадська історія лобізму. Дослідники виділяють три етапи розвитку лобізму в Канаді [165]. Перший етап колоніального періоду, до часів Нової Франції та Британської Північної Америки, коли об'єктом лобіювання були британські та французькі уряд та парламент, а після Семирічної війни, у результаті якої в 1763 р. Франція відмовилася від американських володінь, канадські підприємці зосередили увагу на британських інститутах влади. Успішними лобістськими кампаніями того часу були кампанії Ліги проти Хлібних законів – як найбільш могутньої лобі-групи (1842) [523, с. 323]. Прикладом лобістської діяльності називають прибічників будівництва Канадської Тихоокеанської залізниці, які у середині ХІХ ст., підкреслюючи загрозу американського експансіонізму, переконували

населення в покращенні якості життя через нові технології і навколо діяльності яких відбувся відомий Тихоокеанський скандал, пов'язаний з прем'єр-міністром Дж. Макдональдом [273].

Другий етап становлення лобізму в Канаді пов'язують з становленням незалежної державності, боротьбою Британської імперії з США у Північній Америці. У 1867 р. Канада, що стала домініоном Великобританії і канадські лобісти переорієнтувалися на національну владу. Прикладом лобістської кампанії є діяльність Асоціації канадських виробників, які переконували політиків та суспільство, що зона вільної торгівлі, не є вигідною для Канади. Результатом став програш прем'єр-міністра У. Лорье у виборах 1911 р. [395]. Лобістська діяльність мала тіньовий характер, що демонструє корупційний скандал навколо відпустки ліберального лідера М. Кінга на Бермудах в 1930 р., яка була оплачена сенатором, що просував гідропроект у Квебеку.

Третій етап розвитку лобізму в Канаді пов'язують із 1960-ми роками ХХ ст., коли почалася дискусія щодо: а) законності та етичності прийняття урядових рішень через діяльність лобістів; б) моделі регулювання лобізму; в) забезпечення участі громадськості до системи управління в умовах «демократичного дефіциту»; г) рівного доступу груп інтересів, і коли на розгляд парламенту були представлені декілька законопроектів [524].

Очевидно, що історії використання терміну «лобізм» в сучасному значенні не більше 200 років, хоча діяльність, яку він означає існувала з часів виникнення державності. У тій чи іншій формі лобізм існує у будь-якому суспільстві, але ступінь його розвиненості, цивілізованості, інтенсивності використання та продуктивності залежать від характеру політичного режиму, структури політичної системи, політичної культури, історичних традицій та інших особливостей конкретної країни.

Ще до моменту перших спроб закріпити стандартне розуміння лобізму та лобі ці поняття сформувались в двох значеннях: в широкому розумінні вони були пов'язані із діяльністю груп тиску, в більш вузькому розумінні мова йде про діяльність організації (фірми, агенції, служби політичного консалдінгу)

яка за винагороду здійснює вплив на законодавця та законодавчий процес на користь замовника. Розвиток лобізму як соціального явища можна умовно представити як послідовність, що пов'язана із становлення державності та представництва: *протолобізм* – домінування архаїчних форм просування інтересів, що базуються на клієнтських та васальних залежностях, патронажі та сюзеренітеті, протекції монархів та фаворитизмі і власне *лобізм*, що ґрунтується на повноваженнях представницьких органів влади.

Наприкінці ХІХ – до середини ХХ ст. настало «золоте століття» для формування лобістських технологій та послуг, що пов'язано із формуванням складних логістичних торгівельно-економічних глобальних систем. В цей час на історичній сцені домінували ідеологічні суспільно-політичні системи, які презентували інтереси майнових класів. Такий стан відбивав соціальну ситуацію регіонального та історичного контексту але не враховував завдань глобальних економічних систем. Прагнення забезпечити інтереси транснаціональних корпорацій сформулювало потребу в закріпленні процедур та методів впливу на законодавців та політиків з метою досягнення результату. Багатонаціональні корпорації використовували лобізм як технологію впливу на міжнародну політику і торгівлю. Лобісти почали працювати в Конгресах, Парламентах, урядових відомствах та міжнародних організаціях.

В ХХ ст. актуалізувались процеси, що отримали назву «демократичного транзиту» та «експорту демократії», що пов'язано із змінами кількості діючих акторів в системі політичних відносин як в середині національно-державних утворень так і на глобальному рівні у вигляді мережевих соціально-політичних систем, транснаціональних корпоративних та наднаціональних утворень різного таксономічного рівня. В таких умовах процес задоволення інтересів груп, вирішення проблем представництва та вибору пріоритету та обсягу їх прав стало проблемою для влади. З одного боку, закономірним стало прагнення груп вплинути на владу з метою переорієнтування політики на свою користь. На думку Л. Мілбрайта лобізм в таких умовах дозволяє громадянам приймати участь в адміністративних справах, забезпечує можливість переходу

від слабких суспільних рухів до структурованих активних груп і таким чином сприяє «політичній соціалізації» громадян [471]. З іншого боку, суспільство, яке визнає та забезпечує плюралізм інтересів, природно зацікавлено в формуванні механізму їх конкуренції та співвідношення з інтересами держави.

Процес переоцінки феномену лобізму в ХХ ст. обумовив не тільки публічне визнання, встановлення механізмів регулювання та контролю з боку політичної влади, але і визначення лобізму в якості специфічного типу представництва інтересів груп, як елемент демократичної системи. З'явилась практика диференціювання лобізму: за сферами впливу (*економічний, соціальний, етнічний, політичний лобізм*); за місцем впливу в просторі (*місцевий, національний, федеральний, міжнародний*); за рівнем впливу на владу (*законодавчий, судовий, виконавчий лобізм*) [258, с. 104]

Демократичний потенціал лобізму оцінюється через такі його риси як:

- 1) групи отримують механізм впливу на управлінські рішення, надаючи органам державної влади гнучкості в процесі вирішення конфліктних питань та прийнятті складних рішень. Коли групи тиску надають альтернативні стратегії до вирішення питання, посадові особи отримують більшу свободу у формуванні власної думки в процесі прийняття рішення;
- 2) лобістські технології активізують процеси в соціально-політичному середовищі (мобілізацію груп; узгодження конфліктів; формування суспільної думки, представництво інтересів громадян, інше);
- 3) лобістська діяльність забезпечує реалізацію економічної та політичної свободи груп, які за допомогою акумуляція ресурсів вирішують проблеми, обираючи засоби та методи їх вирішення;
- 4) лобізм є засобом досягнення компромісу, та запобігання конфліктів, він впливає на збереження рівноваги центрів сили та інтересів.

Ці процеси дозволили вести мову про види лобізму як: *інституціональний* (з боку організацій, корпорації, профспілок, НУО); *громадський лобізм* (з боку громадян, громадських рухів); *груповий лобізм* (групи спільного інтересу) [464, с. 92], або *етнічних лобізм* (проявляється як громадський, соціальний або економічний).

З радикальними змінами в структурі та системі політичного простору в середині ХХ ст. пов'язані процеси фіксації обсягу та форм лобістської діяльності та загалом інституалізація лобізму. Групи інтересів, які прийшли на заміну суспільно-політичним рухам ідеологічної спрямованості, зайняли важливу структурно-функціональну нішу в системі політичної влади. Вони мали тенденцію оформлятися в міцні утворення та трансформуватися в групи тиску, кишенькові та електоральні партії популістського типу. Якщо суспільно-політичні рухи виникали з метою реалізації певного історичного завдання, були слабо інституалізовані, то групи інтересів, об'єднані довготривалим корпоративним, професійним чи суспільно-політичним інтересом, орієнтувались на ефективну конкуренцію. Завдяки забезпеченню масової участі у суспільних процесах для громадян та наявності ресурсів, групи інтересів виявились здатні врівноважувати дії держави, забезпечувати можливість індивідам здійснювати тиск на політичних лідерів та інститути. Групи інтересів, які виступили посередниками у відносинах між громадянами та державою, створювали умови для політики з ознаками демократії.

Громадські, соціально-культурні, економічні структури утворюються для вираження та відстоювання соціально-значущих інтересів у відносинах із державою та політичними структурами, набуваючи характеристик лобістських груп. Існують різні оцінки ролі громадських груп інтересів та їх впливу на владу [55]. С одного боку, групи є важливим елементом механізму забезпечення плюралізму політичної влади та доповнюють волю більшості інтересами меншинних груп. Якщо роль держави в консолідації інтересів різних акторів, то групи максимально представляють варіативність приватних інтересів, вони інституціоналізують приватні інтереси, забезпечують цивілізоване суперництво груп що і є чинником суспільної стабільності.

Група інтересів, як потенційна група тиску, якою вона може стати, коли вдається до лобіювання або звертається до лобіста, здатного активувати її ресурс. Отже, група тиску – це соціальний актор, який здійснює тиск на органи влади з метою забезпечення та захисту інтересів. Щоб включити в категорію

груп тиску ту чи іншу групу, вона повинна мати ресурси. Ресурсність групи – потенціал, що дозволяє впливати на процес прийняття політичних рішень. Передусім мова повинна йти про наявний соціально-політичний капітал групи, її *об'єктивні ресурси* – здатність до самоорганізації (чисельність, вікові та статусно-економічні характеристики, формат локалізації) та *суб'єктивні характеристики* (рівень представленості у владі, інституційні, інформаційні та комунікаційні можливості). Під ресурсністю можна розуміти: 1) *утилітарні ресурси* – «три Б»: банкноти, банкети та блондинки; 2) *ресурси сили* (позбавлення благ, політичний тиск, шантаж); 3) *ресурси переконання* (звертання до почуттів честі, моралі, професіоналізму, обов'язків).

Обсяг ресурсів групи впливає на вибір методів, що дозволяють реалізовувати завдання на користь групи. Наприклад підприємницькі спілки, професійні асоціації мають підрозділи, що займаються лобістською підтримкою. Варіативність груп, що мають здатність цілеспрямовано представляти свої інтереси дозволили У. фон Алеману запропонувати типологію лобізму («організованих інтересів») відповідно до галузей: 1) в економічній сфері та у сфері праці (*групи бізнесу, об'єднання самостійних категорій працівників, професійні спілки*); 2) в суспільно-політичній сфері (*політичні, правозахисні, релігійні, етнічні, екологічні*); 3) у соціальній сфері (*об'єднання із захисту соціальних прав, благодійні організації, групи самопомогли*); 4) у сфері культури (*наукові, освітні та культурні установи*); 5) у сфері дозвілля (*туристичні фірми, гральні будинки*) [4, с. 237-238].

Лобізм почав відігравати важливу роль в демократичному процесі, дозволяючи різним інтересам бути представленими при формуванні політики. Водночас, артикульовано питання про баланс і прозорість у діяльності лобістів, як проблема запобігання зловживаннями і корупції [403, с. 24-26]. Така артикуляція дозволила виокремлювати лобізм за характером, розглядаючи: тіньовий, демократичний, інституціоналізований [351, с. 69–84].

Економічний лобізм виникає, коли групи намагаються вплинути на процес прийняття рішень з метою отримання економічних переваг (вплив на

формування податкової політики, регуляторних стандартів, торговельних угод) [211, с. 28 – 30]. Вони можуть використовувати лобізм для впливу на політику уряду в галузі торгівлі або інвестицій [449, с. 70]. Так, німецький автомобільний сектор в ЄС лобіює зручні умови для індустрії, спрямовуючи зусилля на регулювання стандартів викидів, на торговельні угоди [400, с. 55].

Перелік із 20 організацій у Європі, які найактивніше лобіюють рішення інституцій ЄС на користь великих транснаціональних корпорацій включає: 1) BusinessEurope (*організація бізнес-спільноти, що представляє інтереси понад 20 млн. компаній із 35 країн*); 2) European Round Table of Industrialists (*асоціація 55 багатонаціональних компаній*); 3) DigitalEurope (*цифрова технологічна промисловість*); 4) European Automobile Manufacturers Association (*автовиробники*); 5) European Chemical Industry Council (*хімічні компанії*); 6) The Association of European Airlines (*авіакомпанії*); 7) European Banking Federation (*банківський сектор*); 8) Insurance Europe (*страховий та ресурсної промисловості*); 9) European Federation of Pharmaceutical Industries and Associations (*фармацевтична промисловість*); 10) European Community Shipowners Association (*власники судів*); 11) WindEurope (*вітроенергетики*); 12) European Telecommunications Network Operators 'Association (*оператори телекомунікаційних мереж*); 13) International Federation of Musicians (*музиканти у Європі*); 14) European Steel Association (*сталеливарної промисловості*); 15) Union of the Electricity Industry – Eurelectric (*електроенергетичні компанії в Європі*); 16) International Federation of Film Producers Associations (*виробники фільмів у Європі*); 17) European Pulp Industry Sector Association (*галузь целюлози та паперу*); 18) European Federation of Energy Traders (*енергетичні трейдери*); 19) European Biogas Association (*біогазова галузь в Європі*); 20) The Brewers of Europe (*пивоварний бізнес*). Ці організації діють відповідно до законодавства ЄС про лобіювання, яке забезпечує прозорість та запобігає конфлікту інтересів. У той же час, вони роблять внесок у формування політики ЄС, використовуючи досвід та експертизу у своїх галузях [258, с. 20-25].

Лобістська діяльність у сферах економіки розподілена нерівномірно. Так, у Великій Британії традиційно сильним є аграрне лобі, у США – військово-промислове. Активність вони спрямовують на боротьбу: за право розпорядження власністю; за право займатися конкретною діяльністю; за визначення податків і квот, надання ліцензій; за видатки з державного бюджету; за отримання державного замовлення.

Політичний лобізм полягає в діях груп або осіб, спрямованих на зміну політичного курсу, законодавства або політичних рішень. Це може включати *прямі дії*, спрямовані на вплив на обрання кандидатів, формування політичної агенди або *непрямі дії* – тиск на публічну думку, формування трендів у настроях через контакти з законодавцями та іншими посадовцями [361, с. 46].

Політичні групи можуть використовувати лобізм для впливу на законодавчі процеси, політику уряду, прийняття рішень в галузі освіти, охорони здоров'я та інших громадських справ [608, с. 150]. Так, в Польщі Громадянська платформа – це політична партія, яка лобіює на національному рівні з метою просування політичних цілей і інтересів [602, с. 202]. У Франції, Рада мусульманських організацій здійснює тиск на користь мусульманської спільноти [233, с. 77]. Це також демонструє процес фактичного занепаду партійного розвитку (особливо масових ідеологічних партій), та заміна партій функціональними лобістськими групами, як більш кулуарними, гнучкими, зданими до швидкої мобілізації населення шляхом організації локальної виборчої політики. Цей процес збільшив доступ та каналів, за допомогою яких можна вирішувати конфлікти, уникаючи формалізованих деліберативних процесів, використовуючи латентні механізми порозуміння або тиску з боку групи інтересів як суб'єкта, ознаками якого є організованість; орієнтація на досягнення інтересів; мінімальна інституціоналізація. Дослідники звертають увагу на втрату значимості формального статусу публічного актора на користь «репутаційної ваги», що є ознакою інституційної кризи [255].

Політичний лобізм орієнтований на реалізацію цілеспрямованої політики або політичної доктрини. Прикладом політичного лобізму є

лобіювання ідеї «Ромської держави». Ромська держава – це концепція, яка використовується для опису ідеї створення суверенного простору для ромської спільноти в Європі [68]. Ця ідея виникла як відповідь на маргіналізацію ромів в багатьох європейських країнах [352, с. 45]. Реалізація цієї ідеї стикається з численними викликами, включаючи визначення простору/території, юридичні та політичні обмеження, а також внутрішні розбіжності в спільноті ромів. Це обмежує потенціал формування ефективної мережі лобіювання для підтримки ідеї. Мережа ромського лобіювання в основному зосереджується на захисті прав ромів та підвищенні їх соціального статусу в межах існуючих держав. Серед активних організацій, що займаються лобіюванням інтересів ромів, можна виділити такі: 1) *European Roma Rights Centre* (організація з базою в Угорщині, яка захищає права ромів в Європі) [462, с. 120]; 2) *Romani CRISS* (румунська група, яка впливає на політику у справах ромів на національному рівні та в ЄС [347, с. 37]; 3) *International Romani Union* (міжнародна організація, що об'єднує ромські спільноти світу). Неромські організації, які лобіюють інтереси ромів, включають Amnesty International та Human Rights Watch [527, с. 66]. Цей приклад ілюструє і певні аспекти етнічного лобізму, який зосереджується на захисті та підтримці інтересів етнополітичних груп.

Етнічний лобізм включає представництво та захист прав індивідів – представників національних меншин, або прав груп (етнічних, субетнічних, етнонаціональних) [192, с. 59]. Так, етнічні групи можуть використовувати лобізм для впливу на політику уряду в галузі імміграції, освіти, культури або інших питань, які стосуються їх інтересів [557, с. 120]. Етнічний лобізм в Європі є частиною політичного ландшафту. Так, баски Північної Іспанії та Південної Франції, лобіюють збільшення автономії та визнання їх унікальної мови та культури. Через політичні партії, такі як Баскська націоналістична партія, вони впливають на місцеві та національні уряди в Іспанії, щоб вирішити питання [263, с. 72]. Угорці, трансільванської частині Румунії, створили політичну партію, відому як Демократичний союз угорців в Румунії. Ця партія лобіює забезпечення прав угорців у Румунії та збереження їх

культурної спадщини [540, с. 82]. Турецька та курдська діаспори в Німеччині діє на різних рівнях – від місцевих до федеральних, намагаючись вплинути на політику уряду в галузі інтеграції, освіти та інших питань, що стосуються їх інтересів. Турецька діаспора в Німеччині використовує лобізм для економічного впливу. Бізнесмени та бізнес-асоціації вдаються до лобіювання у німецькому уряді, прагнучи підтримки у сфері торгівлі та інвестицій. Їх вплив допоміг внести зміни у німецьке законодавство, що полегшило турецьким підприємцям бізнес у країні [506, с. 123]. Турецька діаспора у Німеччині стикається з питаннями інтеграції, рівності та асиміляції [601, с. 2-3]. Польська діаспора в США використовує лобізм, щоб захистити економічні інтереси групи. Так, американці польського походження здійснили успішну кампанію, щоб переконати Конгрес США встановити «податкові відпустки» для вкладів, які йдуть на підтримку економіки Польщі. Ці зусилля мають важливу економічну складову лобізму [526, с. 104]. Польська діаспора у Великій Британії лобіює інтереси, пов'язані з робочими місцями, освітою, забезпеченням прав на роботу та життя для польських громадян [249, с. 1-2].

Найстаріші етнічні лобі (вірменське, грецьке, іудейське) домагаються виділення допомоги історичним батьківщинам з боку приймаючих держав. Так, вірменському лобі вдалося організувати виділення допомоги Республіці Вірменія та провести спрямовану проти Азербайджану Поправку № 907 в США. Політики, які представляють етнічне лобі, часто не належать до національності, що їм члени громади, інтереси якої вони захищають. У Конгресі США ніколи не було більше п'яти парламентаріїв вірменської національності одночасно, але до Вірменського кокусу Конгресу входить (за виборами 2014 р.) 90 конгресменів та сенаторів. У США існують професійні лобі, які захищають інтереси професійних груп та галузей економіки. Найбільшим професійним лобі є Національна стрілецька асоціація США.

Етнічний лобізм може перекликатися із завданнями соціального лобізму, який пов'язаний з правами людини, політикою охорони здоров'я, освітою та іншими питаннями. Соціальний лобізм – це вплив на формування

політики, законодавства та процедур регулювання з боку громадських організацій, активістів і представників цивільного суспільства з метою захисту та підтримки соціальних цінностей та інтересів. Цей вид лобізму відрізняється від етнічного і економічного лобізму тим, що його завданням є не покращення соціальних умов, а забезпечення соціальної справедливості. Прикладами соціального лобізму в Європі є діяльність шведської організації «Alkoholkommitte», яка лобіює підвищення віку покупки алкоголю, та організації «Світ Без Наркотиків», яка лобіює введення законів щодо контролю за наркотиками і зменшення їх споживання [324, с. 30]. У Фінляндії активною є організація «Suomen Vanhempainliitto», що домагається кращих стандартів в соціальній підтримки батьків. У Франції «Fondation pour la Recherche Médicale» лобіює за збільшення фінансування наукових досліджень в галузі медицини; у Великобританії – «Shelter», займається лобіюванням з метою покращення житлових умов бездомних; в Німеччині – «Deutsche Aidshilfe» лобіює права людей, які живуть з ВІЛ/СНІДом; у Польщі – «Kampania Przeciw Homofobii» виступає проти дискримінації за орієнтацією; в Угорщині – «Menedék – Migránsokat Segítő Egyesület», що займається лобіюванням за права мігрантів, в Україні – це «Центр громадянських свобод», що займається захистом прав людини в умовах війни на сході України.

При всьому різноманітті підходів до лобізму в політології необхідно пам'ятати, що лобізм – багатоліке явище політичного життя, система реалізації інтересів груп шляхом тиску, на структури, які приймають владні рішення. Лобіювання передбачає наявність структурних складових: 1) *Суб'єкт лобіювання* – лобіст (агент «групи тиску»), професійний посередник між клієнтом та об'єктом лобіювання. Лобістом може бути фізична чи юридична особа. При цьому лобіст може працювати або за гонорар, або бути співробітником компанії-клієнта, який отримує зарплату. Наприклад, у США, де лобістське законодавство детальне, лобістом може бути відділ великої корпорації, що спеціалізується на лобізмі; 2) *Суб'єкт лобістської діяльності* (беніфіціар): *групи бізнес-інтересів* (організації, члени яких є

представниками бізнес-спільноти і мають мету вплинути на урядові структури для просування інтересів та отримання прямої економічної вигоди); 2) *групи суспільних інтересів* (зацікавлені у впливі на законодавство, але їх члени не переслідують економічної вигоди, а виступають за політичні зміни, що потенційно вплинуть на суспільство країни); 3) *Об'єкт лобіювання* – державні органи та органи місцевого самоврядування, посадові особи цих органів. Об'єктом лобіювання може бути орган чи посадова особа міжнародної організації; 4) *Предмет лобіювання* – цілі, які ставлять лобісти при здійсненні тиску на владу; 4) *Методи лобіювання* – технології, що використовуються при реалізації інтересів в органах влади; 5) *Правова основа лобізму* – право громадян на звернення до органів державної влади, до органів міжнародних організацій. Це фіксується у законодавстві країн (зокрема у Конституціях) причому незалежно від цього, чи є у національному праві термін «лобізм».

За способом впливу прийнято виокремлювати *внутрішній лобізм* та *зовнішній лобізм*, які відрізняються за характером діяльності та цільовими об'єктами. Так *внутрішній (інсайдерський) лобізм* – це лобізм, який використовує прямий вплив на прийняття рішень через прямі контакти з законодавцями або урядовими посадовцями, розповсюджений в Європі [247, с. 77]. Наприклад, у Бельгії, Федерація підприємств Бельгії захищає інтереси підприємств на національному та європейському рівні [538, с. 92]. Активними інсайдерськими лобістами є Асоціація автомобільної промисловості, що лобіює інтереси автомобільних виробників в Німеччині та ЄС; Федерація німецької промисловості лобіює в Бундестазі. У Франції лобістами є: Французька асоціація підприємців, Французька профспілка, Національна федерація синдикатів фермерів. В Польщі: Польська асоціація ремісників, захищає інтереси малого та середнього бізнесу; Конфедерація «Левіафан», представляє інтереси польських підприємців; Федерація споживачів захищає права споживачів; Польська книжкова палата лобіює інтереси видавництва.

На рівні держави лобізм найчастіше поширений в органах законодавчої влади, де депутати реалізують право на представництво інтересів виборців. За

належністю лобізму до гілки влади, міри його вкоріненості виокремлюють законодавче, виконавче та судове лобіювання. За характером ухвалених управлінських рішень лобіювання може бути розглянутим як: *правотворчий* (у законодавчих органах шляхом прийняття нормативних актів); 2) *правозастосовний* (у виконавчих органах шляхом застосування норм права); 3) *правоінтерпретаційний* (шляхом тлумачення актів права).

Особливістю лобізму в судовій системі є те, що він у ній є присутнім, але не визнається офіційно навіть у тих країнах, де існує розвинене законодавство стосовно лобістської діяльності. Суди у країнах вестмінсерської системи фактично займаються виробленням правових норм, даючи обов'язкове тлумачення конституціями та законами. Зокрема, американські судді, інтерпретуючи конституцію і закони, є законодавцями, а рішення Верховного суду є елементами політики. У судовій системі країн континентального права (а також у міжнародних судових інстанціях таких як Європейський суд з прав людини) офіційно діють «друзі суду» – фізичні особи та організації, які не є сторонами у справі, що розглядається судом. Однак вони в установленому порядку мають право подавати «меморандуми», в яких висловлюють думку з питання, що розглядається судом. Фактично «друзі суду» є лобістами, але формально такими не вважаються. Немає жодної різниці між письмовим повідомленням лобіста міністру та запискою «друга суду», адресованої Верховному суду США. Меморандуми «друзів суду» вивчаються та можуть цитуватися у рішенні суду. Наприклад, Верховний суд США посилається на них у своїх рішеннях, він цитував меморандуми «друзів суду» у 52% справ у 2012-2013 роках, беручи з них правові аргументи. Лобування у судовій системі відбувається шляхом оплати витрат сторони у судовій справі. Крім того, лобісти домагаються того, щоб на посаді суддів проходили потрібні їм особи.

Зовнішній, або аутсайдерський лобізм – це форма діяльності, при якій групи намагаються вплинути на формування політики, не будучи частиною владних структур, шляхом мобілізації громадськості, проведення кампаній, демонстрацій та інших зовнішніх дій [234; 404, с. 52]. В Європі

аутсайдерський лобізм може приймати різні форми, включаючи демонстрації та протести, громадські кампанії, звернення до ЗМІ та подачу позову до суду. Прикладом такого лобізму є публічні акції Greenpeace проти ядерної енергетики та нестабільних екологічних стандартів в ЄС [230, с. 41-43]. У Великобританії, Greenpeace UK мобілізує громадськість для впливу на політику в області захисту навколишнього середовища [278, с. 133].

Прикладом міжнародного лобізму, пов'язаних з Україною, є робота українських аграрних компаній з ЄС. Такі компанії як «Миронівський хлібопродукт» або «Укрландфармінг» співпрацюють з органами ЄС, щоб відстоювати можливість торгівлі зерновими культурами, інвестиції та регулювання. Прикладом лобіювання від уряду, коли Україна використовує дипломатичні канали, є зусилля з відстоювання суверенітет і територіальну цілісність у зв'язку з російською агресією, в тому числі через лобіювання у рамках ООН, ЄС та інших міжнародних інститутів. Ці зусилля включають співпрацю з міжнародними партнерами, сприяння дипломатичним ініціативам і роботу на міжнародних форумах для висвітлення ситуації в Україні та пошуку підтримки в зусиллях відновити мир і суверенітет. Деталі таких зусиль часто є конфіденційними [410, с. 186-190]. На це вказує відома справа Пола Манафорта, колишнього голови передвиборного штабу Дональда Трампа, який був залучений до лобістської діяльності на користь колишнього президента України Віктора Януковича та Партії регіонів. З 2004 по 2014 роки Манафорт проводив кампанії, спрямовані на покращення іміджу Партії регіонів у США, був звинувачений у незареєстрованій лобістській діяльності на користь українського уряду в США [326]. Справа Манафорта стала джерелом інформації про роль лобізму та вплив іноземних сил на політичні процеси, особливо в контексті його роботи в Україні та залучення до політичної кампанії Трампа в США [362]. Манафорт був визнаний винним у низці злочинів, включаючи ухилення від сплати податків і відмивання грошей, пов'язаних з роботою в Україні [511].

Прикладом аутсайдерського лобізму можуть бути кампанії Amnesty International проти порушень прав людини в ЄС [245, с. 101-102]. Однак, зовнішній лобізм в ЄС стикається з проблемою: він може бути менш ефективним, ніж внутрішній лобізм, тому що зацікавлені групи ззовні мають менше можливостей для взаємодії з носіями владних повноважень в ЄС [256, с. 84-85]. Критика «брюссельського» лобізму пов'язана з тим, що більшу частину лобістських груп представляють великі корпорації та промислові асоціації, в той час як інтереси громадянських суспільств, малого та середнього бізнесу можуть бути недопредставлені [342, с. 70-73].

В дослідженні Transparency International «Лобіювання в Європі: прихований вплив, привілейований доступ» (2015) автори звернули увагу, що широкий спектр груп інтересів та їх представників прагнуть впливати на прийняття рішень [438, с. 12]. Деякі суб'єкти впливу в приватній, державній, некомерційній та юридичній сферах, не вважають себе лобістами, і ця діяльність називається адвокацією, зв'язками з громадськістю або представництвом інтересів. У більшості країн лобіювання як професія та послуга перебуває на етапі осмислення. Проте рост професійної індустрії лобізму обумовлює, що суб'єкти з кращими ресурсами не покладаються на представництво бізнес-асоціацій та звертаються до професіоналів.

Лобісти у сучасних країнах діють у формах: індивідуальний лобіст; лобістська фірма (*в форматі юридичної фірми, PR-агентства, агентства зв'язків із урядом і громадським справам*); штатний лобіст організації (*GR-менеджери; у Канаді – «внутрішні лобісти»*); професійна асоціація лобістів (*канадський Інститут відносин з урядом, британська Асоціація професійних політичних консультантів, Німецька асоціація політичних консультантів, польська Асоціація професійних лобістів*).

Вдаючись до прямого впливу (*робота з суб'єктом ухвалення рішення*), лобіст переважно залишається в межах легальних процедур взаємодії, але непрямий вплив (*маніпуляцією суспільною думкою*) часто відбувається за межами конвенційних процедур, встановлених державою [165, с. 332].

Більшість лобістів надає перевагу прямим методам впливу – усним та письмовим контактам, телефонним розмовам, неформальним зустрічам тощо. Серед непрямих методів більшість також є законними (висвітлення проблеми у ЗМІ; посилення на результати соціологічних опитувань і рейтингів; організація «наукових» досліджень із передбачуваним результатом; «grass roots lobbying», тобто «лобізм широких мас» чи «стихийний лобізм» [498], проте деякі дії спеціально розроблені для того, щоб приховати справжнє походження та бенефіціарів від державних органів, які приймають рішення, та будь-яких зовнішніх спостерігачів. У крайньому випадку це включає в себе дії через підставні організації або створення видимості суспільної підтримки через маніпулювання або астротурфінг. Цей спосіб спотворення інформації заборонений в деяких штатах США [187]. Серед маніпулятивних методів лобіювання відомими: (*паралельне внесення законопроекту; ефект відкритого та закритого голосування; ефект «перевантаженості» порядку денного або «пакетне голосування»; ефект «сприятливого», оптимального часу; апеляція до експертного висновку, інше*). Помітна частка зусиль впливу відбуваються за межами формальних каналів участі чи консультацій, спираючись на неформальні стосунки. У багатьох державах (Ірландії, Португалії, Угорщині, інші), цей вплив переплетений із сімейними, класовими, діловими структурами інтересів, створюючи можливості для розвитку культури патронажу та ізольованих еліт [438, с. 7]. Взаємозв'язок між бізнесом і політикою зростає, створюючи конфлікти інтересів, ризик регуляторного та політичного захоплення [386, с. 12 – 13]. Занепокоєння викликає практика здійснення лобіювання під час перебування на посаді, а також «обертіві двері» або «мобільність державних службовців в приватний сектор та назад». Помітну роль відіграють непропорційне та приховане фінансування політичних груп [438, с. 7]. Кожна з цих практик створює ризик для учасників політичної системи, які не будуть почуті особами обраними, призначеними або найнятими діяти від імені уряду. Безконтрольна практика лобізму може загрожувати довірі суспільства до уряду та його легітимності [265, с. 288].

Серед негативних оцінок лобізму в його дикому неврегульованому стані є такі загрози: 1) перетворення на інструмент задоволення іноземних інтересів; 2) посилення крайніх форм задоволення групових інтересів (місництво, націоналізм, узурпація); 3) перетворення демократичних інститутів на інструмент окремих груп; 4) перешкода реалізації суспільно-значущих потреб.

Для усунення ризиків необхідним є регулювання практик лобізму. При цьому етичні чи правові обмеження лобістів не повинні порушувати конституційні права, перешкоджати дебатам громадськості. За В. Джонсон лобістські правила повинні вирішувати 5 проблем, а саме, забезпечувати: 1) рівність людей в праві бути почутими урядом (запобігання дискримінації, виключення патронату); 2) громадську довіру до політичних інституцій (уникати «підозр у корупції»: уявна корупція, як і сама корупція, може знищити демократію); 3) гарантувати публічність рішень, які ґрунтуються на достовірній інформації [386, с. 16]; 4) доступ до інформації про уряд; 5) скорочувати розрив між потребами та ресурсами, владою та громадянами, або місцевими групами інтересів, і відповідно, впливати на вирішення конфліктів інтересів [386, с. 17]. За В. Джонсоном, правові інструменти для регулювання діяльності лобістів є двох типів: заборони та вимоги до розкриття інформації. Законодавчі заборони визначають дії, які є неприпустимі (неправдиві заяви, подарунки держслужбовцям, застосування економічних репресій проти законодавців). Вимоги щодо розкриття інформації надають інформацію громадськості, роблячи її доступною.

Високі стандарти лобіювання, включаючи етичні та моральні аспекти дозволяють розвивати стратегії мультиклієнтського лобізму для ефективного представництва груп. Цей підхід став популярним завдяки Джону Стрікленду та дозволяє об'єднати ресурси різних груп [568, с. 139–141]. Суть мультиклієнтського лобізму в тому, що лобіст виступає перед владою від імені організацій або осіб, що мають спільний інтерес у вирішенні проблеми.

Є два способи взаємодії держави з групами інтересів. Один із них характеризується тим, що тиск на органи влади здійснюється знизу вгору.

Йдеться про групи населення, які на засадах самоорганізації впливають або тиснуть на державні органи з метою одержання пільг чи привілеїв. При цьому передбачається, що тільки держава контролює розподіл ресурсів, економічних і соціальних пільг. Групи інтересів тиснуть на державу, але прийняття рішень залежить від її волі. У цьому випадку можна говорити про плюралістичний тип представництва – плюралістичне лобі, коли групи тиску виникають спонтанно, є численними, конкурують й не організовані в ієрархічну систему. В одній і тій само сфері діяльності може бути кілька таких груп і жодна не має монополії на представництво. Ознакою плюралізму є конкуренція, вільне змагання груп тиску в їх впливі на державу. Другий спосіб виникає за умов, коли держава надає певним групам преференції в обмін на лояльність. Тут йдеться про корпоративний тип представництва – корпоративне лобі. Групи інтересів цього типу нечисленні, функціонально упорядковані, мають ієрархічну структуру. Держава визнає за такою групою домінуюче право на представництво в обмін на право впливати на визначення цього інтересу. І плюралістичне, і корпоративне лобі рідко існують у чистому вигляді.

Вже наприкінці ХХ ст. дослідники (П. Боуен, М. МакКаун, Р. Чарі, Г. Мерфі, Дж. Хоган, В. Кальнінш, Д. Коен) визначили формування моделей правового регулювання лобізму, що використовують країни, орієнтуючись на національний процес визнання феномену лобізму та переоцінки його функціонального значення в політичній системі [232; 247; 256; 392; 606].

Так, англосаксонська або англоамериканська модель регулювання лобізму була визнана як *модель жорсткої регламентації* лобістських практик спеціальним законодавством, яким встановлюється вимоги обов'язкової реєстрації та звітності лобістів та публічних діячів з різних інституційних систем прийняття рішень (в системах виконавчої, законодавчої та судової влад) про свою діяльність. Цій моделі характерні регулятори розкриття інформації про лобістські зусилля та предмет активності, а також про фінансові зв'язки між лобістами та політичними діячами, закони, що вимагають від лобістів реєстрації та розкриття інформації про свою

діяльність [559]. Модель є трьохланкову схему лобіювання інтересів: група інтересів – професійний лобіст – законодавець. Відтак, групи тиску мають канал впливу – професійну лобістську сферу організацій, в якій працюють професійні посередники, діяльність яких жорстко регулюється законодавством (моделі властива наявність єдиного спеціального загальнонаціонального закону про лобіювання). Ця модель регулювання лобізму зорієнтована не на організацію відносин між зазначеними ланками, а на організацію прозорості та доступності інформації про ці відносини. Така жорстка система регулювання притаманна США та Канаді. Водночас, англосаксонська модель має варіації. Країни з Вестмінстерською системою влади (Велика Британія, Нова Зеландія, Австралія) акцентували увагу не на регулюванні діяльності лобістів, а на етичних нормах поведінки. У Великій Британії прийнято Кодекс ділової етики для членів парламенту і центр уваги в питаннях регулювання зміщувався від лобістів до об'єктів лобізму – політиків, які приймали рішення. Дана система контролю реалізувала принцип саморегулювання політиків, і єдиним зовнішнім регулятором і контролером зробила ЗМІ. Тим не менш, обов'язкова реєстрація лобістів сьогодні присутня і у «вестмінстерському» варіанті англосаксонської моделі [367].

У другій моделі, яку називають *м'якою моделлю регулювання лобізму* і якої дотримуються ряд країн Європи, тому саму модель також можуть називати «континентальною», лобізм регулюється, але реєстрація лобістів є необов'язковою. Ця модель майже не передбачає законодавчого врегулювання лобізму. У законодавстві більшості європейських країн немає визначення лобіста. Прикладом є Німеччина, Австрія, Данія, де в документах уникають слова «лобізм», яке розглядається як термін, що стосується тіньового політичного процесу та нерівного впливу. Це поняття замінюється поняттям «групи інтересів». У парламентах ведеться офіційний, публічний реєстр груп інтересів, які мають надати повну інформацію, за винятком фінансових даних. Реєстрація дає лобістам право брати участь у роботі парламентських комітетів. Йдеться про класичну модель корпоративізму, під яким розуміється

соціально-політичний процес, в результаті якого організації, що представляють функціональні інтереси, вступають у взаємодію з органами державної влади в процесі вироблення та прийняття рішень [241, с.8–9]. Законодавець вважає за краще регулювати не діяльність груп інтересів та лобістів-посередників, а роботу політиків і державних службовців. У даному випадку групи інтересів мають можливість безпосередньо впливати на представників влади. Класична європейська модель є корпоративістською моделлю взаємодії між бізнесом, державою та групами інтересів. Сучасний сценарій розвитку лобізму виходить з того, що крім корпоративістською складової, яка є традицією, активізується робота професійних лобістів, які акумулюють інтереси груп. Так, лобізм британсько-американського типу проникає в європейську модель. Щоб запобігти руйнуванню традиційного представництва інтересів, влада вводить обов'язкові етичні кодекси для держслужбовців і лобістів. Фактично такі кодекси покликані легітимувати професійних лобістів у очах суспільства, представивши їх функції механізмом презентації інтересів груп, а отже елементом демократії. Однак, в процесі, як лобізм набуває характеру відстоювання приватних інтересів, а зв'язка *корпоративний лобіст – держава* замінюється зв'язкою *компанія – консультант – держава*, європейська модель наближається до англосаксонської, але без правового закріплення.

Практики корпоративної політичної участі, виокремлені в аналітичному звіті Організація економічного співробітництва та розвитку (2022): лобіювання безпосередньо компаніями, як правило, через відділи зі зв'язків з урядом або громадськістю, а також через власних лобістів; лобіювання опосередковано через галузеві асоціації; лобіювання через укладання контрактів з професійними лобістськими фірмами або фірмами зі зв'язків з громадськістю, юридичними фірмами та самозайнятими лобістами, уповноваженими представляти інтереси корпорації; пряме надання внесків на користь політичних партій, кандидатів та виборчих кампаній; надання внесків на користь політичних партій, кандидатів та виборчих кампаній через торгові

асоціації та сторонні організації; надання подарунків, пільг та інших переваг з метою впливу на осіб, які формують політику; переміщення державних службовців, керівників підприємств та експертів між державним та приватним секторами (феномен «обертючих дверей»); вплив спеціальних інтересів через участь у інституційних структурах, таких як урядові консультативно-дорадчі та експертні групи; використання інформаційної діяльності в соціальних мережах та ЗМІ для формування політичних дебатів, інформування або переконання громадськості чинити тиск на політиків та впливати на процес ухвалення рішень урядом; фінансування політичної реклами в традиційних і соціальних медіа; фінансування або створення неурядових та громадських організацій; фінансування академічних установ, аналітичних центрів, політичних інститутів, експертів та практиків, які можуть надати знання з конкретних питань політики та пропонувати рішення; участь у добровільних бізнес-ініціативах, глобальних мережах та альянсах [500, с. 13].

Гібридна модель регулювання лобізму поєднує елементи англосаксонської та континентальної моделей. У цій моделі регулювання здійснюється як державними органами, так і лобістськими організаціями. Тут лобізм не регламентований спеціальним законом. Однак у більшості країн (незалежно від того, чи є в їх національному законодавстві поняття «лобізм») правовою основою лобізму є закріплене конституційним актом право на подання петиції до органу влади [231, с. 368].

Ці моделі склалися як результат історичної практики. Сполучені Штати та Канада десятиліттями намагалися вдосконалити системи лобістського регулювання. Ряд європейських країн також експериментували із системами лобістського регулювання. Однак європейські національні експерименти давали різні результати між собою і порівняно з північноамериканськими.

В країнах Північної Америки лобістське регулювання виникло як спроба керувати високорозвиненим класом професійних лобістів, вимагаючи прозорості процесу «участі в процесі творення політики», а перші європейські лобістські нормативні акти були зосереджені не на прозорості як засобі

відновлення довіри суспільства до уряду, а на забезпеченні інтересів бізнесу шляхом легалізації доступу до законодавців як засобу підтримки народжених економік. Це прагнення отримати доступ до інституцій влади поступається вимогам прозорості, оскільки багато європейських урядів, охоплених корупційними скандалами, намагаються врятувати довіру громадськості.

Завдяки прикладу Європейського парламенту та Комісії, які самі намагаються переконати Європу, що регіональний уряд відповідає їх інтересам, ряд країн почали здійснювати перехід від слабких систем лобістського регулювання, які наголошують на доступі до бізнесу, до сильних систем регулювання, які підкреслюють публічну прозорість. Ключовим завданням для країн Східної Європи залишається створення механізму регулювання лобізму, який розвивався б під контролем держави, але при цьому створював умови для самоорганізації інститутів громадянського суспільства – як «суперник демократії»; дозволив би реалізувати принцип свободи недержавних структур – активізувати політичний процес за рахунок реалізації інтересів «зацікавлених груп»; був здатний мобілізувати конвенційну опозицію та виступити противагою бюрократії; створив би можливість представництва інтересів меншин як форму плюралізму [51].

Отже, лобізм сформувався як явище політичної системи, як об'єктивна практика у суспільстві, яке допускає варіативність. Амбівалентність лобізму, як суспільно-політичної практики підкреслює, що він є соціальним засобом впливу, технологією корегування соціально-політичного простору, механізмом оновлення та адаптації соціально-політичної системи, яка за рахунок зіткнення інтересів «ефективних» та «ресурсних» груп отримує нові механізми вирішення системних викликів. Лобізм, забезпечуючи ремодифікацію соціального простору, може бути зорієнтованим як на благо суспільства, так і на забезпечення особистих, корпоративних інтересів.

Традиційно поняття «лобізм» має «тіньовий зміст», негативну кантотацію, що пов'язано із протекціонізмом, груповими тисками, зовнішніми обмеженнями, корупцією, тощо. Такі практики впливу оцінюються негативно,

як такі що не сумісні із поняттями «справедливості» та «рівності». Але сама практика лобіювання, навіть нерегульована, є впливовим чинником підтримки плюралізму. Лобістська діяльність сприяє громадянській та політичній соціалізації, запобігає соціальній апатії, дозволяє громадянам приймати участь в адміністративних справах, каталізує процес формування нових груп за інтересами та провокує структурування ресурсних груп тиску.

Сучасна трактовка лобізму розглядає його також і як процес взаємодії держави та громадянського суспільства, під час якого відбувається постійне корегування діяльності органів влади відповідно до динаміки інтересів суспільних груп. Це забезпечує гнучку та ефективну взаємодію влади і суспільства. Конвенційні системні практики лобіювання сформувались історично в форматі різних моделей. Якщо в англо-саксонській моделі регулювання лобізму сформувалось як форма контролю ринку лобістських послуг, то в Європі регулювання лобізму стало результатом встановлення правил взаємодії між бізнесом та державою.

2.2. Лобіювання: становлення стандартів та практик регулювання в умовах конфліктів демократичного представництва.

В дослідницькому звіті Організації економічного співробітництва та розвитку «Лобіювання в XXI столітті: прозорість, чесність та доступність» (2021) зазначається: «Лобіювання у всіх формах, включаючи адвокацію та інші способи впливу на державну політику, є законним актом політичної участі. ... Інклюзивний процес розробки політики надає можливості для більш інформованої та більш ефективної політики» [498].

Публічне визнання лобіювання як природнього процесу поступово призвело до його *інституціоналізації* – оформлення як формального політичного інституту, який є результатом розвитку політичної системи за умов її демократизації. Остання проявляється як зорієнтованість на

транспарентність, доброчесність, паритетність, інклюзивність відносин в політичній системі. Передбачається, що політична система, що інституціоналізує лобізм, демонструє спрямованість на публічне узгодження інтересів, винайдення компромісних рішень в умовах конфліктів інтересів на основі визначених та визнаних правил.

Конвенціоналізація лобізму постала результатом професіоналізації лобіювання як специфічної політичної, політико-правової, та навіть, маркетингової діяльності в політичному просторі. Маркетингові ознаки лобізму пояснюються загальною консьюмерізацією суспільно-політичних відносин в суспільстві споживання, про яке писав Ж. Бодрійяр в 1970 р., а також і тим, що лобіювання стало глобальним бізнесом, у якому працює значна кількість людей, зайнятих в процесах створення, просування та представлення продукту на політичних ринках.

Наприклад, у 2010 р. витрати на лобіювання на федеральному рівні в США досягли рекордної цифри в 3,5 млрд. доларів США. У 2013 р. кількість зареєстрованих лобістів на федеральному рівні в США становила 11.4 тис., що трохи менше порівняно з рекордною кількістю 14.8 тис., зафіксованою в 2007 р. У Канаді кількість лобістів на федеральному рівні перевищила 5 тис. У Європі зареєструвалися близько 6 тис. лобістів. Робочий документ Міжнародного валютного фонду зафіксував інтенсивність лобіювання в різних галузях промисловості в США і згідно з цим документом, «компанії, що займаються лобіюванням у фінансових, страхових корпораціях і корпораціях з нерухомістю (індустрія FIRE) витратили біля 480 тис. доларів США на компанію в 2006 р. порівняно з 300 тис. доларів США на компанію в обороні або 200 тис. доларів США на компанію в будівництві» [491].

Лобіювання – це світова практика, однак, за даними Організації економічного співробітництва та розвитку (далі, ОЕСР), на 2013 р. лише 1/3 від 37 багатих країн світу (виробляють 2/3 світових матеріальних цінностей та послуг) мала його державне нормативно-правове регулювання [491, с. 2].

З 1940-х роках, відбулася перша в світі інституціоналізація лобізму в США, коли процес лобіювання було закріплено на рівні Конгресу, до 2000-х років лише 4-и країни регулювали практики лобіювання. Це був початок визнання лобістських практик як демократичних, а згодом і інституціоналізації лобізму в світі, та особливо, в на рівні ЄС та держав ЄС.

З 2005 р. процес нормативно-правового врегулювання лобіювання, а відтак і визнання феномену та інституціоналізації, прискорився. На 2014 р. правила лобіювання розроблені в 15-и країнах світу, і в ряді з них відбувалися оновлення: 1) США (1946, зміни 2007, 2021); 2) Німеччині (1951, зміни 1974, 2022); 3) Австралії (1983, зміни 2008); 4) Канаді (1989, зміни 2008); 5) Польщі (2005); 6) Угорщині (2006 відмінено 2011); 7) Ізраїлі (2008); 8) Франції (2009, зміни 2016); 9) Мексиці (2010); 10) Словенії (2010); 11) Австрії (2012); 12) Італії (2012); 13) Нідерландах (2012); 14) Чилі (2014); 15) Великій Британії (2014) [499]. Реєстри лобістської діяльності введені в Литві (2001, 2018, 2021), Латвії (2023), Македонії (2008) [367] (див.: Додаток 2) [345]

В перші десятиріччя XXI ст. регулювання лобізму в державах світу продовжувало розвиватися (див.: Додаток 3) [345; 596]. Деякі зміни у регулюванні лобізму включають: 1) США: в 2007, а потім в 2021 р. в Закон про розкриття інформації та лобіювання (Lobbying Disclosure Act, LDA) вносилися зміни стосовно впровадження жорстких та вимог до реєстрації та звітності, оновлювалися пороги реєстрації, що відображають зміни в індексі споживчих цін, доданий розділ щодо Закону про правосуддя проти корупції на вулиці Кей (2018) (Закон ДЖЕКА) [436]. Зміни обумовили визначення індексу надійності законодавства США стосовно боротьби з корупцією та незареєстрованим лобізмом як «високонадійного» на рівні 62 зі 100 можливих за індексацією CPI (Corruption Perceptions Index), який враховує рівень корупції в країні та може вказувати на слабкі місця в регулюванні лобізму [246; 225]; 2) Ірландія: Закон про регулювання лобізму (2015) запровадив жорсткі правила реєстрації та обов'язкової декларації діяльності лобістів. Зміни дозволили присвоїти індекс – 37 (CPI), що означає наявність законодавства

середньої надійності [246; 225]; 2) Франція: Закон про прозорість (2016) розширив дію правил регулювання лобізму. Ефективність законодавчого регулювання визначена на рівні показника індексу – 42 (CPI) (середня надійність) [246; 225]; 3) Німеччина: прийнято Закон про встановлення обов'язкового реєстра лобістів (2022). Якщо з 1951 р. ефективність законодавчого регулювання лобізму визначалася як «низька надійність», що підтверджував Індекс сприйняття корупції (CPI) показником 17 зі 100, то після внесених змін у законодавство показник CPI піднявся до 79 [267]. Це показало ефективність законодавчих змін [246; 225]; 4) Італія: новий Закон про лобіювання (2018) розширив сферу регулювання і встановив суворіші правила етики поведінки для лобістів; 5) Бельгія: Закон про лобіювання (2018) встановив правила етики поведінки для лобістів і розширив дію правил регулювання лобізму [596]; 6) Іспанія: Кодекс поведінки членів Конгресу та Сенату (2020) вимагає публікувати порядок денний сенаторів та депутатів, включно з зустрічами з лобістами [500, с.17], діє Добровільний реєстр (2016) запроваджений Національною комісією з ринків та конкуренції [596, с. 36]. Іспанія обговорює законопроекти про регулювання лобіювання. Загальною тенденцією є посилення жорсткості в моделях регулювання відносин між лобістами та державними інституціями через просування прозорості.

В ЄС на 2019 р. сім держав-членів (Австрія, Франція, Ірландія, Литва, Польща, Словенія, Велика Британія), а також регіони Каталонія та Шотландія запровадили законодавчі правила лобіювання – *обов'язкове регулювання*. В 2022 р. до цієї групи доєдналася Німеччина, в 2023 р. – Латвія. Ряд держав-членів (Бельгія, Італія, Нідерланди, Румунія) запровадили добровільні системи реєстрації лобістів – *м'яке регулювання* [596]. З держав-членів, які не мають правил щодо лобіювання, сім мають *механізми саморегулювання*, створені спільнотою фахівців у сфері зв'язків з громадськістю з метою сприяння прозорості лобістської діяльності; у кількох державах-членах тривають дискусії щодо доцільності запровадження нормативних актів (Болгарія, Хорватія, Чехія, Данія, Фінляндія, Естонія, Іспанія, Швеція, Мальта,

Португалія, Словаччина) [596]. В процесі *обговорення законодавства* про лобіювання знаходяться Боснія та Герцеговина, Бразилія, Норвегія, Швейцарія, Туреччина та Україна [367; 491, с. 2].

Структури ЄС, а саме Європейський парламент і Європейська Комісія, Рада ЄС забезпечили спільне нормативно-правове регулювання лобіювання. В 90-ті рр. ХХ ст. європейські інституції почали процес визнання лобізму, про що вказує Звіт про кодекс поведінки лобістів (1991) [308]; Комюніке Комісії Європейського Співтовариства «Відкритий і структурований діалог Комісії зі спеціальними групами інтересів» (1992); і більш пізні – Кодекс честі адміністративного працівника, Біла книга з європейського управління, План дій з покращення регулювання, Комюніке із взаємодії у законодавчому процесі та Комюніке з підвищення культури діалогу і консультацій [62, с. 59-60]. Стаття 11 Договору про ЄС включила положення: «Інституції... надають громадянам і представницьким асоціаціям можливість повідомляти та публічно обмінюватися думками в усіх сферах діяльності; установи повинні підтримувати відкритий, прозорий, регулярний діалог з представницькими асоціаціями та громадянським суспільством» [292].

Далі були прийняті: Акт «Лобіювання у Європейському Союзі: чинні норми і правила» (2003) [306]; Зелена книга з Європейської ініціативи прозорості (2006); Міжінституційні угоди щодо створення єдиного Реєстру прозорості (2011, 2014, 2021) [296, с. 4; 304; 309] та Кодекс поведінки представників інтересів в ЄС (2021), як Додаток до міжінституційних угод [297]; Рішення Ради ЄС про встановлення правил контакту між її Генеральним Секретаріатом і представниками інтересів (2021) [264]; Директива про захист осіб, які повідомляють про порушення законодавства Союзу (2019) [299]. Остання орієнтована на захист осіб, які відстоюють суспільні інтереси і наражаються на переслідування та неправомірний тиск з боку великих лобістських компаній: «Особи, які працюють в державній чи приватній організації або контактують з організаціями в контексті професійної діяльності, першими дізнаються про загрози суспільним інтересам які

виникають. Повідомляючи про порушення законодавства ЄС, які шкодять суспільним інтересам, такі особи відіграють роль у викритті та запобіганні таким порушенням, а також у захисті добробуту суспільства» [299].

За даними ОЄСР на 2021 р. «меншість країн у світі усунули ризики лобіювання у системах управління за допомогою механізмів прозорості та сумлінності»: у 2020 р. 23 із 41 країни забезпечили певний рівень прозорості лобістської діяльності: 1) за допомогою державного реєстру з інформацією про лобістську діяльність (18 країн мали реєстри, в тому числі в Чилі, Перу, Литві, Латвії Словенії); 2) за допомогою встановлення вимоги до посадових осіб щодо розкриття інформації про зустрічі з лобістами через відкритий порядок денний (9 із 18 країн зазначили, що вимагають від державних посадовців оприлюднювати порядок денний, розкривати інформацію про зустрічі з лобістами) [498], серед них і Сполучене Королівство, і регіон Апулії в Італії; 3) шляхом обов'язкового розкриття інформації щодо фінансування діяльності лобіста, отриманих гонорарів; 4) шляхом розкриття фактичної інформації у тому, як внесок лобістів враховувався у процесах прийняття публічних рішень («законодавчий слід») (Угорщина, Латвія, Литва, Словенія); 5) шляхом впровадження законодавчих правил державного аудиту лобістських компаній та публічно доступних даних про лобізм та інші [498].

Встановлення рівнів прозорості є обмеженою оскільки регулювання лобізму забезпечується країнами лише на рівні законодавчої, або лише на рівні виконавчої гілки влади, або на всіх, включаючи судову гілку. Так, у Великій Британії, Ісландії, Латвії, Румунії, Угорщині, прозорість лобістської діяльності забезпечена на рівні національного виконавчого органу влади; а у Бельгії, Нідерландах, Люксембургу, Італії – на рівні парламенту [498]. Проте ряд держав (Австрія, Німеччина, Франція, Іспанія, Ірландія, Польща, Литва, Словенія, Перу, Чилі, Канада) забезпечують прозорість в законодавчій та виконавчій галузях влади одночасно [498]. Лише 6 держав з 41, що стали об'єктом дослідження ОЄСР, в 2021 р.: Австрія, Німеччина, Литва, Перу,

Словенія та США, – забезпечення прозорості лобістської діяльності, спрямовано на судові органи та органи прокуратури (див. Додаток 4) [498].

Розробка політики регулювання лобіювання не завжди інклюзивна, вона може бути орієнтована: 1) лише на регулювання діяльності індивідуальних професійних лобістів; 2) на регулювання діяльності юридичних осіб – компаній професійних лобістів; 3) на регулювання діяльності громадських організацій, що можуть бути активними учасниками процесу лобізму, включаючи деструктивні практики астротурфінгу, тобто маскування штучної громадської підтримки під громадську ініціативу. Іноді монополія на вплив може здійснюватися сильними ресурсними групами за рахунок менш впливових. Нерівність у владі та бюджетах на лобіювання посилює не вигідне становище груп, яке не дає можливостей для повноцінної участі у формуванні політики. На політику може вплинути свідчення або дані, які є упередженими, спотвореними або маніпулятивними. Державна політика, яка дезінформована та відповідає лише потребам групи з особливими інтересами, призводить до субоптимальних результатів. Спроби вплинути на державну політику з метою втручання у справи конкурентів або отримання економічних переваг можуть бути визнані антиконкурентними, незаконними. Тому, велике значення для інституціоналізації лобізму відіграють міжнародні організації, що створили рекомендації, стандарти впровадження практики регулювання лобіювання.

Першим міжнародним документом, що визначав принципи урядування з усунення ризиків конфлікту інтересу та неправомірного впливу став документ ОЄСР «Управління конфліктом інтересів на державній службі: керівні принципи ОЄСР та досвід країн» (2004) [492]. В 2010 р. ОЄСР розробила два документи, що сприяли регулюванню лобізму: 1) «Пост-державна зайнятість: належна практика запобігання конфлікту інтересів» [489], та 2) «Рекомендація про принципи прозорості та чесності у лобіюванні» [488].

Рекомендації 2010 р. надали визначення поняттю «лобіювання» як «усне чи письмове спілкування з державним службовцем з метою впливу на законодавство, політику чи адміністративні рішення, яке часто зосереджується

на законодавчій гілці влади на національному та субнаціональному рівнях, але має місце і в органах виконавчої влади... Термін «державні посадові особи» включає службовців і осіб, які займають державні посади в органах виконавчої та законодавчої влади» [488]. Рекомендація проголосила 10 принципів прозорості та чесності лобіювання, які розподілені в межах 4-х цілей [488]:

I. *Формування ефективних і справедливих рамок для відкритості та доступу:*

- 1) Країни мають забезпечити умови для надання зацікавленим особам справедливого доступу до розробки і реалізації державної політики;
- 2) Правила і рекомендації з лобіювання повинні враховувати інтереси регулювання і поважати соціально-політичні й адміністративні контексти;
- 3) Правила з лобіювання повинні відповідати політиці та нормативно-правовій базі;
- 4) Країни мають визначити терміни «лобіювання» і «лобіст», розробити правила і принципи з лобіювання.

II. *Підвищення прозорості:*

- 5) Країни повинні забезпечити адекватний ступінь прозорості, щоб державні посадові особи, громадяни і підприємства могли отримати інформацію про лобіювання;
- 6) Країни повинні дозволити зацікавленим суб'єктам, організаціям громадянського суспільства, діловим колам, ЗМІ і представникам громадськості, аналізувати лобістську діяльність.

III. *Розвиток культури чесності:*

- 7) Країни повинні виховувати культуру чесності в громадських організаціях, забезпечуючи правила і принципи поведінки посадових осіб, в тому числі, в пост-публічній зайнятості [489];
- 8) Лобісти повинні відповідати стандартам професіоналізму; поділяти відповідальність за сприяння формуванню культури прозорості в лобіюванні; лобісти та клієнти несуть зобов'язання забезпечити уникнення незаконного впливу та дотримання професійних стандартів, щоб уникати конфлікту інтересів. ОБСЄ має рекомендації щодо практики регулювання лобіювання, збільшення прозорості через законодавство з метою підтримки довіри [487].

VI. *Механізми для ефективного здійснення, дотримання і розгляду:*

- 9) Країни повинні залучати учасників у реалізацію стратегій і практик з метою дотримання чесності лобіювання. Усі учасники: службовці, представники консалтингової індустрії,

громадянське суспільство та незалежні «сторожові пси» – мають бути залучені до встановлення і впровадження правил; 10) Країни повинні розглядати питання про функціонування правил про лобіювання на періодичній основі [488; 491, с. 4-5].

Згідно з позицією ОЄСР «лобіювання може надати особам, які приймають рішення, інформацію, а зацікавленим сторонам – доступ до розробки та реалізації державної політики. Однак також воно може призвести до неправомірного впливу, недобросовісної конкуренції, захоплення регулювання на шкоду суспільним інтересам та державній політиці. Тому надійна основа для прозорості лобіювання проголошена такою, що має вирішальне значення для збереження цілісності процесу прийняття публічних рішень» [491, с. 1]. Рада ОЄСР доручила Комітету громадського управління представити Звіт про прогрес, досягнутий у здійсненні цієї рекомендації, через 3 роки з моменту прийняття і регулярно після цього, щоб дослідити еволюцію ризиків у забезпеченні цілісності процесу прийняття рішень. Протягом 3-х років організація опублікувала три документа щодо забезпечення прозорості та чесності у лобіюванні: 1) «Порівняльний огляд потенціалу та обмежень чинного законодавства і державного регулювання, корисний для лобістів, держави і суспільної довіри. Том 1: Підвищення прозорості в рамках законодавства» (2009); 2) «Порівняльний аналіз законів, політики і заходів, прийнятих у країнах ОЄСР для уникнення конфлікту інтересів, коли чиновники залишають державні посади: належна практика для недопущення конфлікту інтересів» (2010); 3) Результати опитування ОЄСР, проведеного серед зразкових лобістів, і результати досвіду саморегуляції, застосовуваної лобістськими об'єднаннями, корисний для лобістів, держави і суспільної довіри. Том 2: Сприяння цілісності саморегуляції (2012) [62, с. 72].

В 2014 р. ОЄСР опублікувала звіт щодо виконання Рекомендації 2010 р. – «Лобісти, уряди та громадськість» [490], де вказувалося, що непрозоре лобіювання впливає на конкуренцію, продуктивність, інновації і економічне зростання, і що регулювання лобіювання в більшості країн зберігає місце для

зловживання. Це призводить до: розробки політики шляхом просування особливих інтересів; спонукання органів стандартизації та сертифікації приймати стандарти, яким не можуть відповідати підприємства, що конкурують з ними, перешкоджаючи виходу їх на ринки; надмірного регулювання для зниження конкуренції, уповільнення зростання. Так, реформи товарних ринків зірвані опором державно-монополістських компаній, які лобіюють збереження традиційних правил, спотворюючи ринки, знижуючи ініціативи, спрямовані на посилення конкуренції.

ОЄСР продовжує моніторинг розвитку політики регулювання лобізму і опублікує матеріали: «Принципи корпоративного управління G20/ОЄСР» (2015) [493]; «Фінансування демократії: Фінансування політичних партій і виборчих кампаній та ризик «захоплення політики». Огляди державного управління ОЄСР» (2016) [494]; «Запобігання захопленню політики: доброчесність у прийнятті публічних рішень» (2017) [496]; «Рекомендації Ради ОЄСР з питань публічної доброчесності» (2017) [495]; Посібник з публічної доброчесності (2020) [497] та звіт «Лобіювання у XXI ст: прозорість, доброчесність та доступ» (2021) [498]. ОЄСР використовує різні інструменти збору даних: 1) опитування щодо лобіювання; 2) індикатори регулювання товарних ринків ОЄСР (PMR); 3) базу даних політичного фінансування IDEA; 4) опитування ОЄСР щодо управління конфліктом інтересів у виконавчій владі та захисту викривачів (оновлено у 2021 р.) [500, с. 8].

Регіональною міжнародною організацією, яка одна з перших почала сприяти впровадженню законодавства про лобіювання, є Рада Європи. Як зазначено у Доповіді Комітету з економічних справ і розвитку Парламентської Асамблеї Ради Європи (2009), Асамблея переконана, що багатоманітність інтересів є важливою ознакою демократії [62, с. 66]. З початку XXI ст. Рада Європи прийняла ряд актів, спрямованих на урегулювання лобіювання: Резолюція ПАРЄ №1214 «По боротьбі з корупцією» (2000); Рекомендація ПАРЄ №1516 «Про фінансування політичних партій» (2001); Резолюція ПАРЄ № 1392 «Про корпоративну етику в Європі» (2004); Резолюція ПАРЄ №1547

та Рекомендація ПАРЄ №1791 «Про стан демократії та прав людини в Європі» (2007); Резолюція ПАРЄ №1554 «Про конфлікт інтересів членів ПАРЄ» (2007); Резолюція Комітету Міністрів №8 «Про консультативний статус міжнародних неурядових організацій у Раді Європи» (2003); Резолюція Комітету Міністрів №9 «Про статус партнерства між Радою Європи і національними неурядовими організаціями» (2003); Резолюція «Позаінституційні актори у демократичній системі» (2010); Рекомендація №1908 ПАРЄ «Лобіювання в демократичному суспільстві» (2010); Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи «Правове регулювання лобістської діяльності в контексті прийняття публічних рішень» (2017); звіти, складені на основі моніторингу [253; 175; 509].

Рекомендація №1908 ПАРЄ «Лобіювання в демократичному суспільстві» (2010) стала першим документом який прямо вживав поняття «лобіювання» у назві на рівні Ради Європи. В документі зазначалося, що «лобістська діяльність як у Брюсселі, так і в Страсбурзі спостерігалася під час процесу розширення ЄС..., в Брюсселі активні понад 15 тис. груп із особливими інтересами, більше 2,6 тис. з яких мають представництва та здійснюють лобістську діяльність з інститутах ЄС» [509]. Асамблея висловлювала стурбованість, що до 2010 р. «серед 14 країн, які регулюють лобіювання, лише 4 європейські країни прийняли закон з цього питання», що «така ситуація може підірвати демократичні принципи», а також вітала факт, що «Європейський парламент був першою європейською інституцією, яка врегулювала лобістську діяльність у власних структурах».

В цій Рекомендації ПАРЄ (2010) пропонувалося розробити Європейський кодекс належної поведінки щодо лобіювання на основі принципів: «1) лобіювання має бути визначено, розмежовуючи лобіювання як професійну оплачувану діяльність і діяльність організацій громадянського суспільства, не забуваючи про саморегулювання суб'єктів в секторах економіки; 2) слід посилити прозорість у сфері лобіювання; 3) правила, що застосовуються до політиків, державних службовців, членів груп тиску та бізнесу мають бути

встановлені, включаючи принцип потенційних конфліктів інтересів і період часу після звільнення з посади, під час якого має бути заборонено здійснення лобіювання; 4) суб'єкти лобістської діяльності повинні бути зареєстровані; 5) щодо законопроектів у цій сфері необхідно провести консультації з лобістськими організаціями» [509].

В прийнятій в тому ж 2010 р. Резолюції ПАРЄ 1744 «Позаінституційні актори в демократичній системі» [508], зазначалося, що в умовах кризи демократії, зниження участі в політиці через втрату довіри громадян до політичних інститутів Асамблея акцентує на особливій підтримці позаінституційних суб'єктів політичного процесу (як це зроблено в ст.21 Німецької Конституції, в ст. 49 Конституції Італії, ст. 11 Конституції Польщі [604, с. 4]) – «профсоюзів, офіціальних консультативних органів, ділових кіл, зацікавлених та впливових груп, правозахисних організацій, лобі та мереж впливу, ЗМІ, організацій громадянського суспільства, релігійних організацій, які часто переслідують політичні цілі та схильні впливати на політичні рішення», оскільки «традиційні державні політичні інститути – парламенти, уряди, судова система, а також політичні партії – не є єдиними учасниками демократичного політичного процесу» [508]. В Резолюції підкреслювалося, що не можна недооцінювати спроби груп впливати на ухвалення політичних рішень. Діяльність різних суб'єктів економічної діяльності може впливати на політику та потребують політичної реакції з боку інституційних суб'єктів.

Так, ПАРЄ «підтримувала політичний плюралізм», зазначаючи, що «діяльність неінституційних акторів може бути корисною для функціонування демократичної політичної системи» [508].

Підкреслювалося, що відсутність прозорості щодо внутрішнього функціонування позаінституційних суб'єктів та їх відносин з державними установами та посадовими особами може викликати підозри у політичній корупції, підрвати імідж та довіру суспільства до політичних інститутів, змінити баланс інтересів, а «принцип політичної рівності громадян поставлений під загрозу», «довіра до демократичного процесу прийняття

рішень може бути підірвана». Відтак, ПАРЄ констатувала: «політичні та державні інституції мають активно залучати позаінституційних суб'єктів та громадян до процесу прийняття рішень. Однак для підвищення довіри населення до державних інститутів влади і, таким чином, зміцнення демократії та верховенства права процес прийняття рішень має бути прозорішим» [508].

В 2013 р. Комісія Ради Європи «За демократію через право» (Венеційська комісія) представила Доповідь «Про роль позаінституційних акторів у демократичній системі» [604]. Для відмежування лобіювання від діяльності, яка «є невід'ємною частиною представницького чи інституційного процесу», Комісія визначала дві його специфікації: а) лобіювання здійснюється позаінституційним актором, тобто юридичною особою, яка не є при цьому інститутом публічної влади або інститутом з конституційним мандатом; в) лобіювання включає пряму чи опосередковану винагороду лобістів за послуги, що виражаються в їх спробах вплинути на політичні рішення, тобто здійснювати цю діяльність на професійній основі. Ці специфікації обґрунтовували виключення з форм лобізму таких форм демократичної участі як звернення до парламенту чи до депутатів [604, с. 4-5]. Венеційська Комісія визначила і *форми лобіювання*: 1) пряме спілкування з політиками і з державними службовцями; 2) надання порад або консультацій офіційним особам; 3) надання проектів звітів державним службовцям, у яких описуються деталі політики; 4) підтримка неформальних контактів з політиками, державними службовцями, включаючи телефонні розмови; 5) офіційні або запрошені консультації через інституційні канали; 6) участь у слуханнях, наприклад у парламентських комітетах; участь у делегації або конференції; 7) надсилання інформації та документів політикам і державним службовцям. Комісія визнала надмірним, визначати лобіюванням спроби вплинути на політику через участь у дискурсі [604, с. 4].

В доповіді зазначалося, що моделі демократії впливають на лобіювання. Комісія Раді Європи визначила два ідеальні типи на протилежних сторонах спектру [604, с. 6]: 1) *Модель демократії, побудована навколо ідеї загальних*

інтересів, яку можна досягти за умови участі громадян та організацій у політичному процесі формування загального інтересу. Ця модель передбачає жорстке регулювання лобіювання, яке не перешкоджає участі громадян та їх організацій у формуванні загальних інтересів; 2) *Конкурентна модель демократії*, в якій загальне благо, інтерес розглядається як сума конкуруючих приватних інтересів. Це розуміння тяжіє до підходу *«laissez faire»* у тому сенсі, що демократію можна звести до організованого лобіювання.

Жодна держава-член Ради Європи не побудована лише на одній із цих двох моделей, які відображають ідеальні типи. Розмаїття політичних традицій і відсутність стандартів регулювання лобіювання, вказують, що це питання, у якому держави користуються широкими дискреційними повноваженнями.

Європейська конвенція з прав людини (ЄКПЛ) і прецедентне право Страсбурзького суду прямо не стосуються лобіювання, але вони окреслюють нормативну базу, яка актуальна для розгляду ризиків та можливостей регулювання лобізму. Конституційними стандартами є демократичний принцип як основна правова цінність, плюралізм як правовий елемент, свобода поглядів і асоціації як основні права. Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) не має прецедентних рішень щодо лобіювання, але виходить з того, що «ніхто не повинен мати право покладатися на положення Конвенції, щоб послабити або знищити цінності демократичного суспільства. Плюралізм і демократія передбачають компроміс, який вимагає поступок з боку осіб або груп, які іноді повинні погоджуватися на обмеження свобод, якими вони користуються... і оскільки лобісти можуть завдати шкоди демократичним правам громадян та демократії, регулювання лобізму є законним для захисту демократії, доки воно є пропорційним і не обмежує права лобістів» [604, с. 8].

ПАРЄ розробила Рекомендацію «Правове регулювання лобістської діяльності в контексті прийняття публічних рішень» (2017), яка включила Додаток – «Керівні принципи розробки політики на національному рівні щодо регулювання лобіювання», де представлено стандарт нормативно-правового регулювання лобіювання, який включив детальний опис 20 розділів, включно

з визначенням понять [253, с. 7–10]. Наприклад, «лобіювання» як «просування інтересів шляхом спілкування з державною посадовою особою в рамках структурованої та організованої діяльності, спрямованої на вплив на прийняття державних рішень»; поняття «лобіст» яке означає будь-яку фізичну або юридичну особу, яка займається лобіюванням. Рекомендація містила інформацію щодо: мети правового регулювання; видів діяльності, що підлягають регулюванню; суб'єктів лобіювання (лобісти-консультанти, що діють від імені третьої сторони; штатні лобісти, що діють від імені роботодавця; організації, що представляють професійні, галузеві інтереси); свободи поглядів, політичної діяльності та участі; прозорості; публічних реєстрів; стандартів етичної поведінки лобістів; санкцій; доброчесності публічного сектору; нагляду, консультування та інформування [253, с. 7-10].

Значну роль в контексті регулювання лобіювання має діяльність утвореної в 1999 р. в ПАРС організації для спостереження за дотриманням державами антикорупційних стандартів – Групи держав по боротьбі з корупцією (GRECO) [278]. Організація допомагає виявити недоліки національної антикорупційної політики, спонукаючи до реформ, орієнтує на вдосконалення управління конфліктами, надає платформу для обміну досвідом у сфері запобігання корупції, здійснюючи моніторинг впровадження антикорупційних заходів та сприяння доброчесності. З 2000 р. організація здійснила 5 раундів рекомендацій політики в країнах-членах: 1-й (2000 – 2003 рр.), 2-й (2003 – 2006 рр.), 3-й (2007 – 2012 рр.), 4-й (2012 – 2017 рр.), 5-й (почався в 2017 р.) [254, с. 20]. За результатами раундів були представлені звіти щодо: аналізу політики протидії конфліктам інтересів; податкового та фінансового законодавства для протидії корупції; зв'язків між корупцією, організованою злочинністю та відмиванням грошей; зловживання впливом у сфері службової діяльності та злочинів пасивного та активного хабарництва.

В 2020 р. результати оцінювання продемонстрували, що з 46 країн, які проходили процедури оцінювання 39% повністю імплементували стандарти щодо регулювання діяльності високопосадовців, які працюють в урядових та

парламентських структурах, судах та прокуратурі; 37,8% імплементували частково, і 23,5% не імплементували [254, с.8–9]. Результати та висновки 4-го раунду оцінювання були представлені в «Висновках та тенденціях: запобігання корупції серед депутатів, суддів і прокурорів» (2017) [252].

5-й раунд оцінювання GRECO орієнтовано на осіб, які займають вищі керівні посади (Persons With Top Executive Functions, PTEFs). GRECO опрацьовує теми: прозорість та нагляд за виконавчою діяльністю центральних органів влади; запобігання конфлікту інтересів; декларування активів, доходів, зобов'язань, інтересів; механізми підзвітності та правозастосування. В 21-у Звіті GRECO (2020) державам рекомендовані дії для врегулювання конфлікту інтересів через регламентування практик обертових дверей, зокрема, «покращити ситуацію з мобільністю осіб, які займають керівні посади з державного до приватного сектору і навпаки» [254, с. 9].

Оцінюючи рекомендації Ради Європи стосовно регулювання лобізму та запобігання конфлікту інтересів, дослідники звертають увагу і на внутрішні стандарти діяльності інститутів Ради Європи, які зазнають впливу з боку національних неурядових організацій (НУО). На думку О. Шведа та М. Бризицького, які посиляються на ст. 36, та ст. 40 Статуту Ради Європи, а також на Статутну Резолюцію (51) 30, внутрішній режим регулювання лобізму в Раді Європи є неповним, несистематизованим, «з тенденцією регулювання, подібної до тієї, що мають держави континентальної правової сім'ї» [10; 175, с. 392–393; 565]. Автори звертають увагу, що Резолюція Комітету Міністрів №9 «Про статус партнерства між Радою Європи і національними неурядовими організаціями» (2003) передбачає можливість укладання угод про співпрацю з НУО, отримання від них пропозицій через надання правової можливості бути присутніми на засіданнях ПАРЕ і Конгресу місцевих та регіональних влад в Європі. Як зазначає М. Бризицький, лобійований інтерес в ПАРЕ має політичний, а не комерційний характер, оскільки впливає з сутності Ради Європи, отже суб'єктами лобістської діяльності є держави та їх НУО, наслідком діяльності яких є Резолюції, Рекомендації, тощо [10, с. 137–140].

Проте, вимоги до суб'єктів лобістської діяльності в ПАРЄ неформалізовані, відсутні спеціальні норми стосовно лобістів, не передбачено їх реєстрацію та визначення прав та обов'язків. Натомість, діяльність службовців у структурах Ради Європи в частині взаємодії із зовнішніми інтересами регламентовані в Резолюції ПАРЄ №1554 «Про конфлікт інтересів членів ПАРЄ» (2007).

Організація наднаціонального рівня – ЄС, – вплинула на нормативно-правове регулювання політико-економічних відносин, в тому числі на регулювання лобіювання. Причиною актуалізації питання регулювання лобізму стала економічна криза, а мотивом – прагнення врятувати переваги єдиного ринку для європейської промисловості та торгівлі на противагу неопротекціонізму ведучих держав, які бажали захистити національні фірми в умовах конкуренції з азіатськими тиграми [273, с. 114]. Прийняття Єдиного європейського акту (SEA) в 1986 р. мало врятувати європейський ринок. Тому, на засіданні Європейської Ради в Мілані в 1985 р. предметом розгляду стала Біла книга Комісії ЄЕС «Завершення створення єдиного ринку», а результатом – поправка до ст. 236 Римського договору (1957) та прийняття Єдиного європейського акту. Лорд Кокфілд, комісар, відповідальний за внутрішній ринок, і президент ЄЕС Ж. Делор мали на меті розвинути принцип взаємного визнання національних специфікацій і створення єдиного внутрішнього ринку до 1992 р. Це означало відмову від митних формальностей; гармонізацію ставок ПДВ; відкриття інформації щодо державних закупівель для конкуренції в ЄС. Прийняття Білої книги (1987) стимулювало ці процеси, а підписаний Маастрихтський договір (1992) про заснування ЄС зробив Брюссель столицею лобізму в ЄС [273, с. 145]. Регламентуючи сфери внутрішнього суспільного й економічного життя у державах-учасниках, владні інститути ЄС опинилися у центрі зворотного впливу з боку суспільних груп.

З моменту першої артикуляції питання щодо регулювання лобістської діяльності в ЄС в 1989 р. до 2023 р. пройшло 9 етапів формування політики прозорості політичної діяльності в ЄС і інституціоналізації лобізму [50].

Перші три етапи можна вважати підготовчими: **I)** 1989 р., відбулася перша *артикуляція питань стосовно* регулювання лобістської діяльності в ЄС (представник Данії – Альман Меттен сформулював письмове питання) [440, с. 16]; **II)** 1991 р., депутат від Бельгії Марк Галле, голова Комітету з питань правил процедури, перевірки повноважень та імунітетів представив *доповідь (Report on the Code of Conduct Governing Lobbyists)* в якій в назві використовувався термін «лобісти», і на основі якої були представлені рекомендації з реєстрації та звітності лобістів, з розробки саморегулювальної моделі управління організованими інтересами [62, с. 59; 440, с. 16]; **III)** 1992 р., було опубліковано Комюніке ЄК «Відкритий і структурований діалог Комісії зі спеціальними групами інтересів», яким оголошували правила взаємодії лобістів і європейських службовців.

Подальший розвиток лобіювання свідчить про поглиблення дискусії в ЄС щодо вибору моделі інституціоналізації лобізму як інституту предстаництва. **IV)** На четвертому етапі, в 1996 р. Європарламентом було ухвалено *Кодекс поведінки лобістів*, за яким реєстрація визначалася добровільною, за зразком слабких регуляторних режимів. Стимулом реєстрації визначалося надання лобістам право доступу до приміщень Європарламенту (щорічні перепустки) й участі у роботі його органів. Реєстрація передбачала декларування лобістами подарунків і послуг, наданих євродепутатам і службовцям Європарламенту. Хоча імена зареєстрованих лобістів були доступні для громадськості на веб-сайті ЄП, інша інформація не розголошувалася. Реєстр лобістів ЄП існував в інтересах лобістів і законодавців, а не з метою забезпечення публічної прозорості. Європарламент виключив з проєкту обов'язковість щорічної звітності лобістів. Реалізація положень Кодексу не виправдала сподівань: лобіювання здійснювали за відсутності юридично регламентованої процедури. Критика прозорості прийняття рішень у ЄС в 90-ті рр. ХХ ст. сприяла прийняттю Єврокомісією додаткових актів регулювання лобістської взаємодії. Серед них: Кодекс честі адміністративного працівника, Біла книга з європейського управління, План дій з покращення регулювання, Комюніке із

взаємодії у законодавчому процесі та Комюніке з підвищення культури діалогу і консультацій. Так, Комюніке з підвищення культури діалогу і консультацій стало основою для створення е-бази даних CONNECS (Consultation the European Commission and Civil Society), яка дозволяє відслідковувати контакти неурядових організацій і співробітників Європейської Комісії (ЄК). Для моніторингу виконання Плану дій ЄС проти расизму на 2020-2025 рр. Організації громадянського суспільства беруть участь у консультаціях на рівні ЄК з використанням цієї платформи [286].

V) В 2003 р. позначився п'ятий етап розвитку регулювання лобіювання, коли було розроблено документ «Лобіювання у ЄС: норми і правила» [440, с. 16], який визначив єдиний підхід щодо типології лобістів, форм і методів діяльності, взаємодії із чиновниками, специфіки нормативного регулювання в ЄС та в державах-членах ЄС. В документі зазначалося, що «Європейський лобістський ландшафт є надзвичайно фрагментованим... У 2000 р. 2600 груп за інтересами мали офіси у Брюсселі, з яких європейські торгові федерації склали близько 1/3. В 2003 р. існує понад 1000 торгових асоціацій ЄС; близько 750 НУО, 500 компаній, 150 регіональних представництв, 130 юридичних фірм, що працюють з європейським правом (більшість мають британське або американське походження), невизначена кількість консультантів, які спеціалізуються на моніторингу фінансів» [440, с. iii, 5].

Особливістю документу «Лобіювання у ЄС: норми і правила» [440, с. 16] стало висвітлення проблеми запобігання конфлікту інтересів. Вказувалося, що «завданням регулювання лобіювання є створення рівних умов для учасників процесу прийняття рішень в ЄС» [440, с. 17]. Для вирішення проблеми вказувалося на модель «гри потрійного П» («Game of Triple P»: Procedures, Persons, Positions), розроблену Р. Ван Шенделеном для опису привласнення політичного впливу у квазімонополістичний спосіб [603, с. 105].

VI) Шостий етап почався з 2005 р., коли була розроблена Європейську ініціативу прозорості (ETI) у відповідь на критику непрозорості прийняття рішень в ЄС з боку члена ЄК від Естонії Сііма Каласса. У промові під час

запуску ЕТІ в Ноттінгемі в 2005 р. Каллас порівняв Брюссель з «чорним ящиком, де незрозуміло, яким чином і хто приймає важливі рішення» [575]. Він запропонував новий стиль регулювання лобізму, ЕТІ як систему обов'язкової реєстрації, миттєво доступної для громадськості через веб-реєстр [311].

Довіра громадськості до інститутів ЄС в ті роки досягла найнижчої точки: число громадян ЄС, хто висловлював недовіру (43%), майже збігалось з кількістю тих, хто висловлював довіру (44%) [367]. Більшість (59%) заявили, що «схильні не погоджуватися» з тим, що їх голос враховується у справах ЄС. Лише 24% респондентів заявили, що знають «дуже багато» про ЄС та його інституції, проте 76% сказали, що знають «трохи» або «взагалі нічого» [288].

ЄК акцентувала на напрямках діяльності: 1) управління та використання фондів Співтовариства (веб-сайту для контролю використання фондів ЄС); 2) професійна етика в європейських інститутах (Кодекс належної адміністративної поведінки Комісії, як еталон відносин з громадськістю; перегляд законодавства про доступ до документів Регламент (ЄС) № 1049/2001); перегляд правової бази, що регулює діяльність Управління ЄС з боротьби з шахрайством (OLAF); 3) рамки, в яких діють лобістські групи та НУО (бази даних з інформацією про органи та експертні групи при ЄК; про консультації із зацікавленими сторонами та оцінки впливу до внесення законодавчих пропозицій). На сайті ЄК було опубліковано список із 1,2 тис. експертів, які беруть участь у роботі Європейської ініціативи прозорості.

У відповідь на ініціативу в 2005 р. було створено АЛТЕР-ЄС або Альянс за лобіювання прозорості та регулювання етики (ALTER-EU) як коаліцію понад 200 груп НУО, що займаються зв'язками з громадськістю для узгодження підходу щодо обмеження впливу корпорацій на прийняття рішень в ЄС. Однак, на думку лобістських об'єднань, ініціатива не містила нововведень у галузі регулювання лобізму, залишаючи відкритим питання про обов'язковість реєстрування лобістів і лобістських об'єднань [2, с. 59; 291];

В 2006 р. опубліковано Зелену книгу «Європейської ініціативи прозорості», де ЄК визначила лобіювання як «діяльність, що має за мету

вплинути на формування політики та законотворчий процес європейських інститутів», а також перелічила ініціативи, які необхідно просувати на основі консультацій з громадськістю [291; 477]: 1) відмова від примусової реєстрації лобістів (ЄК не вважає систему обов'язкової реєстрації ефективним варіантом, та виступає за більш жорстку систему саморегулювання); 2) вжиття саморегуляції лобіювання на основі добровільної системи; 3) впровадження Єдиного кодексу поведінки лобістів, створеного на базі Кодексу ЄК та Європарламенту; 4) санкції за порушення реєстраційних правил чи положень кодексу (zareєстровані лобісти мають підписатися під Кодексом поведінки).

Зелена книга започаткувала дебати з зацікавленими сторонами про те, як покращити прозорість фондів Співтовариства, про консультації з НУО і про роль лобі та НУО в процесі прийняття рішень європейськими інституціями. Дебати продемонстрували поляризацію між противниками та прихильниками розкриття інформації про лобіювання. Європейська асоціація консультантів зі зв'язків з громадськістю (EPACA) та Товариство професіоналів з європейських справ (SEAP), що представляли комерційних лобістів, виступали проти розкриття інформації про лобіювання; проти включення фінансової інформації про лобістську діяльність; захищали привілейований доступ, саморегулювання, добровільні кодекси поведінки та реєстрацію.

Ініціатори дебатів від АЛТЕР-ЄС, навпаки, були занепокоєні, що добровільний реєстр ніколи не зможе «охопити ландшафт європейських представників інтересів» і виступили за створення обов'язкового реєстру, розробку кодексу поведінки для лобістів, включаючи розкриття фінансової інформації про лобістську діяльність [575]. Тоді ж були визначені дати процесу: запуск ЕТІ (2005); ухвалення Зеленої книги щодо ЕТІ (2006); громадське обговорення Зеленої книги (літо 2006); прийняття нового фінансового регламенту (грудень 2006); повідомлення про подальші кроки на виконання Зеленої книги (весна 2007); консультації із зацікавленими сторонами щодо кодексу поведінки лобістів (літо 2007); запуск реєстру (весна

2008); оцінка реєстру (весна 2009); запуск спільного «Реєстру прозорості» Парламенту та Єврокомісії ЄС (2011) [575].

В 2007 р. у Повідомленні «Слідуючи на Зеленою книгою» ЄК визначила представництво інтересів як «діяльність, здійснювану з метою впливу на формування політики та процеси ухвалення рішень у європейських установах» [290]. Обговорення Кодексу поведінки членів ЄК та Реєстру представників інтересів в 2007 – 2009 рр. продемонструвало що 61% респондентів вважали обов'язовим і реєстрацію лобістів і забезпечення прозорості [366]. В червні 2008 р. Європейський парламент став першою інституцією ЄС, яка врегулювала лобістську діяльність у власних структурах, створивши Реєстр [302]. ЄК ставила мету запуску функціонування Реєстру навесні 2009 р. [509].

Результат ЕТІ виявився менш амбітним, ніж ініціатива, адже продукт багатьох років переговорів був запущений у 2008 р. і створив добровільний реєстр де організації та особи реєструються як представники інтересів (уникаючи ярлика «лобіст») і розкривають помірний обсяг інформації, в тому числі рейтинг клієнтів у порядку зменшення вартості контрактів, виходячи з діапазону вартості кожних 50 тис. євро або 10 % від доходу. Імена лобістів не розголошуються [367]. ЕТІ заохотив участь у реєстрі за допомогою інших стимулів, ніж вхідні перепустки, винагороджуючи зареєстрованих сповіщеннями про очікувані дії в сфері законодавства. За К. Холманом, лише 15% лобістів ЄС визнали цю систему значним стимулом для реєстрації [366].

Важливу роль у обґрунтування лобізму як законного представництва інтересів зіграв Лісабонський договір (2009). Він забезпечив правову основу для представництва інтересів: ст. 11 регулює форми демократії участі: горизонтальний громадянський діалог (ст.11(1)), вертикальний громадянський діалог (ст. 11(2)), практика консультацій Комісії (ст. 11(3)) і нова Європейська громадянська ініціатива (ст. 11(4)). Представництво інтересів було передбачено обов'язком для установ ЄС, які повинні вжити заходи: 1) з надання громадянам і представницьким асоціаціям можливості повідомляти і публічно обмінюватися поглядами у всіх сферах діяльності Союзу; 2) з

підтримки прозорого і регулярного діалогу з представницькими асоціаціями та громадянським суспільством» [298].

З метою підтримки громадянського діалогу було ініційовано програми розвитку демократичного представництва інтересів. В період 2014–2020 рр. діяли програми: «Європа для громадян», «Європейський корпус солідарності» та інші. В період 2021–2027 рр. ЄС фінансує програми «Громадяни, рівність, права і цінності», «Креативна Європа» [301]. Наприклад, програма «Громадяни, рівність, права і цінності» фінансується за напрямками: 1) Цінності Союзу: захист і просування цінностей держав-членів ЄС, 2) Залучення та участь громадян у демократичному житті ЄС. Це охоплює створення мережі міст-побратимів, акції пам'яті, а також мережі, організації громадянського суспільства, що діють на рівні ЄС, і європейські центри в галузі союзних цінностей. Також ЄК створила веб-сайт: «Ваш голос у Європі», де громадяни можуть знайти інформацію про консультації, форуми, щодо обговорення законопроектів та ініціатив. В 2008 р. Європарламент заснував «Агору» – форум (простір) і одночасно е-платформа (інструмент) для вертикального діалогу, координації між парламентаріями та представниками громадянського суспільства ЄС. Платформа розвивається як інструмент проєкту Pro PALOP-TL SAI, який зміцнював технічні та функціональні компетенції вищих органів аудиту, парламентів і громадянського суспільства (2017); фінансовий партнер Вестмінстерського фонду демократії та Міжнародної організації IDEA в рамках проєкту INTER PARES (2019) [295].

З метою підтримки низового лобізму Інститути ЄС передбачили інститут європейської громадянської ініціативи (ECI): 1) ЄК запропонувала процедуру реалізації ст. 11(4) TEU (Європейська ініціатива) спочатку в Зеленій книзі (2009); 2) Рада ЄС ухвалила Постанову в 2011 р.; 3) Європейська громадянська ініціатива (ECI) набула чинності 1 квітня 2012 р. Законодавча ініціатива має бути підтримана щонайменше 1 мільйоном громадян ЄС з 7 держав-членів ЄС. З моменту впровадження ECI нею скористалися 6 млн. громадян. Станом на 28 лютого 2023 р. на платформі ECI зареєстровано 98 ініціатив, 23 з яких не

пройшли реєстрацію, оскільки їх предмет «виходить за рамки повноважень Комісії», 21 ініціатива знята через відозву організаторами; 51 ініціатива не набрала голосів; 8 – відкриті для підписання, 5 знаходяться на стадії перевірки; на розгляді ЄК – знаходяться 3 («Косметика – без випробувань на тваринах»; «Врятуйте бджіл і фермерів! На шляху до сприятливого для бджіл сільського господарства для здорового довкілля»; Stop Finning – зупинити торгівлю плавниками акул) [300].

VII) Сьомий етап розвитку регулювання лобізму в ЄС почався в 2011 р., коли на основі 27-ої Міжінституційної угоди між Європарламентом та Єврокомісією було створено *Єдиний реєстр прозорості* – базу даних про зацікавлених представників, які активні з метою впливу на формування, реалізацію політики чи законодавства на рівні ЄС. Цьому передував скандал відомий як «гроші за поправки». Перевіряючи достовірність чуток про те, що членів Європарламенту можна купити, журналісти газети Sunday Times видали себе за лобістів і запропонували їм хабарі в обмін на послуги. Четверо депутатів погодилися, а їх таємно знімали на відео [367]. Євродепутати від Австрії, Словенії, Румунії, Іспанії були зафіксовані під час отримання грошей та виконання офіційних дій, які вимагали журналісти під прикриттям [613].

Реагуючи на скандал Президент ЄП Є. Бузек пообіцяв обов'язковий реєстр і суворий кодекс етики, створив робочу групу з цих питань [190]. 11 травня 2011 р. Європарламент схвалив створення Єдиного реєстру Європарламенту та Єврокомісії і тепер лобісти, які реєструються, мають декларувати, хто є їх клієнтами та суму доходу від лобістської діяльності. Реєстр не є обов'язковим, і Європарламент зберігає власну систему видачі перепусток лобістам, які пройшли реєстрацію. Відтепер, лобісти, які раніше уникали реєстрації клієнтів і доходів від лобіювання, реєструючись лише в Європарламенті, а не в Єврокомісії, більше не мають такої можливості. Парламент погодився звернутися до Бюро з проханням розробити систему додавання «законодавчого сліду» лобістів, з якими консультувалися, до всіх звітів, для розкриття гравців, які впливають на формування законодавства ЄС.

Станом на 28 липня 2011 р. новий Єдиний Реєстр прозорості отримав 610 реєстрацій. У «старому» реєстрі Комісії все ще налічувалося 3528 реєстрації. За 2 роки зареєструвалося менше половини брюссельських лобістських організацій і фірм [191]. Ключові сектори: консалтингові компанії, корпоративні представництва у справах ЄС, були представлені обмежено. З 328 консалтингових компаній, що надають послуги з лобіювання в ЄС, лише 50% (163) внесені до реєстру. Звіт показав, що 20 з 50 найбільших компаній ЄС (40%) не зареєстровані [191]. Реєстрації не перевіряються, за винятком випадків оскарження [276]. Зареєстровані у Реєстрі особи дотримуються Кодексу поведінки, який є обов'язковим для організацій і самозайнятих осіб, і який міститься у Додатку до Міжінституційної угоди [289; 498].

Якщо у 1992 р. в Брюсселі налічували 3 тис. груп за інтересами [194], то в 2015 р. – 15 тис. груп [302]. Але у виданні Офісу сприяння парламентській демократії Європейського Парламенту (OPPD) «Парламентська етика – питання довіри» 2011 р. зазначалося: «загальна кількість лобістів в Брюсселі сягає 15 тис., але не існує жодних доказів, які б підтверджували це твердження. Що ми знаємо, так це те, що понад 2800 лобістів мають довгострокову перепустку до Європарламенту, і те, що понад 4 тис. представників зареєструвалися у старому та новому реєстрі прозорості» [592, с. 28].

VIII) Восьмий етап розвитку регулювання ми визначаємо з 2021 р., коли було підписано нову Міжінституційну угоду і оновлені положення щодо Реєстру прозорості [296, с. 12; 307]. Основою угоди стала політична заява Європарламенту, Ради ЄС та ЄК про визнання значення *принципу обумовленості* та наголошення на меті «скоординованого підходу трьох інституцій стосовно зміцнення культури прозорості, ... встановлюючи високі стандарти прозорого та етичного представництва інтересів на рівні ЄС» [307].

Міжінституційна угода 2021 р. передбачила створення: 1) Реєстру прозорості, у якому представники інтересів повинні зареєструватися, щоб мати можливість здійснювати діяльність з представництва інтересів (принцип обумовленості). Відтак, в 2021 р. Реєстр прозорості в ЄС став одним не для

двох, а для трьох інституцій. 2) Кодексу поведінки, якого повинні дотримуватися лобісти; 3) Вимог до розкриття інформації, яких мають дотримуватися представники інтересів для реєстрації; 4) Процедури моніторингу застосування Кодексу поведінки, розслідування порушень та вжиття заходів у разі порушень.

Міжінституційна угода [307]: 1) стосується «діяльності, що здійснюється представниками інтересів для впливу на формулювання чи впровадження політики чи законодавства ЄС, або на прийняття рішень установами-підписантами чи установами, органами, офісами, агентствами ЄС»; 2) визначає види діяльності: а) організацію або участь у зустрічах, конференціях і заходах, контактах з установами ЄС; б) участь у консультаціях, слуханнях; в) організацію кампаній, платформ, мереж і масових ініціатив; г) підготовку або замовлення програмних і позиційних документів, поправок, опитувань громадської думки, опитувань, відкритих листів, інших комунікаційних чи інформаційних матеріалів, або замовлення та проведення досліджень; 3) визначає види діяльності, які не охоплюються поняттям лобізм: а) надання юридичних та професійних консультацій; б) діяльність роботодавців і профспілок, які виступають учасниками соціального діалогу; в) діяльність, що здійснюється особами, які діють особисто; г) спонтанні, суто приватні чи соціальні зустрічі та зустрічі, що відбуваються в контексті адміністративної процедури, встановленої договорами чи актами ЄС; 4) визначає органи, на які не поширюються вимоги реєстрації: а) органи державної влади держав-членів ЄС; б) міжурядові організації; національні або субнаціональні асоціації та мережі органів державної влади, включаючи дипломатичні представництва країн, що не входять до ЄС; в) політичні партії, церкви та релігійні об'єднання чи громади, філософські та неконфесійні організації; 5) розширює сферу дії попереднього Реєстру та робить реєстрацію представників інтересів умовою для їх діяльності. Визначає адміністратором Реєстру Керівну Раду, що складається з секретарів підписантів установ; б) встановлює обов'язок представників інтересів, які подають заявку на

внесення до реєстру: А) надати інформацію, зазначеної в Додатку II до угоди, і погодитися зробити інформацію загальнодоступною; Б) дотримуватися Кодексу поведінки, викладеного в Додатку I до угоди, з його 16 правилами та принципами, які вимагають від реєстрантів.

Нова Міжвідомча угода ЄС вимагає, щоб чиновники розкривали інформацію про зустрічі з лобістами, але вимоги різні: стосовно Голови Європарламенту застосовується правило «добровільної прозорості», щодо Президента ЄС – «обов'язкової прозорості, щодо Голови Ради ЄС «відсутня вимога прозорості» [498; 289]. Реєстр прозорості відкритий для добровільної участі інших інституцій, органів, офісів та агентств ЄС, а також постійних представництв країн-членів при Союзі. В 2021 р. Рада ЄС прийняла Рішення про встановлення правил контакту між її генеральним секретаріатом і представниками інтересів [264]. 20 вересня 2022 р. Секретаріат опублікував нову форму заявки/реєстрації на сайті Реєстру прозорості [296, с. 4]. З моменту створення Реєстр прозорості зростав (див.: Додаток 5-6): станом на 27 лютого 2023 р. у Реєстрі 12548 зареєстрованих осіб [296; 305; 309]. Лише за 2 роки кількість зареєстрованих лобістських груп зросла на 822. Якщо в 2020 р. це були [305, с. 14]: «професійні консультаційні послуги/юридичні фірми (зареєстровано: 851); внутрішні лобістські групи і торгівельні/бізнес/професійні асоціації (зареєстровано: 6240); НУО (зареєстровано: 310); аналітичні центри, наукові та академічні установи (зареєстровано: 887); організації, що представляють церкви та релігійні громади (зареєстровано: 60); організації, що представляють місцеві, регіональні та муніципальні органи влади, інші громадські чи змішані організації тощо (зареєстровано: 678), тобто загалом 11.726 зареєстрованих лобістських груп» [309], то в 2023 р. їх стало 12.548, з яких: 3541 – «групи, що не представляють комерційних інтересів», 681 – «лобістські групи, що просувають інтереси клієнтів», 8300 – «групи, що просувають власні інтереси або колективні інтереси своїх членів» [309]. Остання (представлена на сайті відкритих реєстрів) доповідь ЄС про функціонування реєстру від 2021 р. містить деталізовану інфографіку щодо

специфіки лобіювання в ЄС, наприклад, демонструє, що 82,5% зареєстрованих лобістів мали офіси в країнах ЄС, з них 18,2% – в Брюсселі (див: Додаток 7).

Важливим документом стало опубліковане ЄК «Керівництво із запобігання та врегулювання конфліктів інтересів відповідно до Фінансового регламенту» (2021), [287]. Переглянутий Фінансовий регламент ЄС від 02.08.2018 р. вдосконалив заходи щодо захисту фінансових інтересів ЄС, зробив жорсткішими правила про конфлікт інтересів (ст. 61 FR 2018). Тепер вони – на додаток до прямого і непрямого управління – поширюються на органи держав-членів і особи, які реалізують фонди ЄС. Згідно зі ст. 61 FR 2018 конфлікт інтересів виникає, коли «неупереджене та об'єктивне виконання функцій фінансового суб'єкта або іншої особи», яка бере участь у виконанні бюджету, «скомпрометоване через причини, пов'язані з сім'єю, емоційним життям, політичною або національною близькістю, економічним інтересом або іншим прямим або непрямим особистим інтересом». Конфлікт інтересів може виникнути, навіть якщо особа не отримує вигоди від ситуації, оскільки достатньо, щоб обставини ставили під загрозу виконання нею функцій ... Національна чи політична приналежність, емоційне життя або інші чинники, перелічені у ст. 61 (3) FR 2018, є факторами, що можуть поставити під загрозу неупередженість та об'єктивність особи, яка бере участь у виконанні бюджету. Такі особи повинні утримуватися від участі, впливу або тиску, що можуть вплинути на їх об'єктивність в професійній діяльності. «Кожного разу, коли виникає ситуація, яка може бути сприйнята як конфлікт інтересів, вона повинна бути розглянута і вирішена таким чином, щоб більше не могла об'єктивно сприйматися як така [287].

Згадані правила запобігання виникненню конфлікту інтересів діють на Додаток до правил, які стосуються посадових осіб інститутів ЄС, які викладені в 1) Регламенті № 31 (ЄЕС), 11 (ЄАЕС), що встановлює Положення про штат посадових осіб та умови найму службовців Європейського економічного співтовариства та Європейського співтовариства з атомної енергії; 2) Рішенні ЄК від 29 червня 2018 р. про позаслужбову діяльність і відрядження, а також

про професійну діяльність після звільнення зі служби; 3) Повідомленні віце-президента Комісії щодо керівних принципів щодо подарунків і представницьких витрат для співробітників SEC (2012); 4) Керівництві з етики ЄК (2019); 5) Посібнику з етики та поведінки персоналу; 6) Рішенні Комісії від 17.10.2000 р. про внесення змін до Правил процедури: Кодекс належної поведінки співробітників ЄК в відносинах з громадськістю; 7) Посібнику із запобігання та врегулювання конфліктів інтересів у децентралізованих агенціях ЄС 2013 р., який поширюється на членів правління та експертів.

ІХ) Дев'ятим етапом розвитку регулювання лобізму в ЄС стало оновлення в 2023 р. Кодексу поведінки представників інтересів в ЄС [297]. Заявники мають право бути внесеними до Реєстру прозорості і залишатися в ньому, якщо дотримуються принципів Кодексу: а) у стосунках з інституціями Союзу ідентифікують себе за назвою, реєстраційним номером та організацією або організаціями, в яких вони працюють або які представляють; б) декларують інтереси та цілі, вказують клієнтів, яких представляють; с) не отримують та не намагаються отримати інформацію чи рішення нечесним шляхом або шляхом використання надмірного тиску, неналежної поведінки чи образливої лексики; d) не зловживають реєстрацією для отримання комерційної вигоди або спотворення реєстрації; е) не завдають шкоди репутації Реєстру чи установам Союзу; f) гарантують, що інформація, яку надають та адмініструють, є повною, актуальною, не вводить в оману; ... h) не спонукають членів Європарламенту, ЄК або персоналу інституцій ЄС порушувати правила та стандарти поведінки, що застосовуються до них; і) за умов найму колишніх членів Європарламенту, членів ЄК або співробітників інституцій ЄС, враховують вимоги конфіденційності, що застосовуються до цих осіб після звільнення, з метою запобігання конфлікту інтересів [297].

В 2023 р. в дебатах з Радою ЄС та ЄК євродепутати актуалізували вимогу щодо створення незалежного органу з питань етики для інституцій ЄС, нагадуючи, що передвиборча програма Президентки ЄК У. фон дер Ляен містила таку обіцянку. Заклик щодо створення такого органу в ЄС вперше був

зроблений в вересні 2021 р. від депутатів Європарламенту. У грудні 2022 р. Європарламент прийняв Резолюцію, в якій повторив заклик до ЄС «гарантувати, що рішення приймаються з метою загального блага» [479].

Учасниками представництва інтересів в ЄС є національні, європейські та міжнародні асоціації з усіх секторів економічного та соціального життя, приватні підприємства, юридичні фірми, консультанти зі зв'язків із громадськістю, а також НУО та аналітичні центри. Існує два типи представництва європейських інтересів: 1) дії, вжиті представниками інтересів на європейському рівні в Брюсселі – «Брюссельський маршрут» [342, с. 31]; 2) дії, вжиті зацікавленими представниками, асоціаціями та компаніями на національному рівні з упором на європейські проблеми – «Національний маршрут» [342, с. 27]. Представництво європейських інтересів відрізняється транснаціональним характером, безпосереднім впливом на роботу інститутів ЄС; орієнтацією на реалізацію принципів Європейської ініціативи прозорості; участю груп у процесі розроблення політики на ранній стадії, коли ЄК запрошує асоціації висловити думку і проводить консультації щодо кожної законодавчої процедури, коли перед формулюванням проекту директиви випускається «зелена» або «біла» книги – основи для консультацій.

Політолог Р. Ван Шенделен пояснює явище лобізму в ЄС, вказуючи, що лобіювання в регіоні демонструє природний для політичних систем процес, за допомогою якого групи впливають на процес прийняття рішень. Як і К. Кніль, який пояснював процес лобіювання через перспективу «top-down» та «bottom-up» [401], Р. Ван Шенделен пропонує представляти лобіювання як результат демократичного врядування, що визначається інституційними, стратегічними та ситуаційними – залежними від політичної кон'юнктури, обмеженнями, і як незалежну змінну з причинно-наслідковим впливом на якість каналів взаємодії ЄС [603, с. 203]. Відтак, сам факт лобіювання в ЄС, дослідники аналізують як критерій плюралістичного, представницького і легітимного потенціалу політичної системи. К. Холман та В. Люнебург визначають: «Європейське «представництво інтересів» є частиною нової демократії участі в ЄС [367].

Відтак, хоча в Комунікації ЄС (2007) і надавалося визначення поняття «лобізм», в подальшому в документах ЄС це поняття було замінено поняттям «представництво інтересів». Кодифікація правил поведінки осіб, які представляють зацікавлені групи та організовані інтереси тривала з 1996 р., коли виник перший Кодекс поведінки лобістів (зміни 2007, 2021), до Кодексу представників інтересів в ЄС (2023). Весь цей період відбувався процес вибору моделі реєстрації в Реєстрі прозорості. Однак, обов'язковим цей Реєстр так і не став, залишаючись добровільним, хоча дискусії навколо впровадження Європейської Ініціативи Прозорості обумовили впровадження жорсткої моделі саморегулювання, коли були сформовані стимули для реєстрантів. Очевидним результатом боротьби за прозорість стали міжінституційні угоди (2011, 2021), що обумовили існування Єдиного Реєстру для трьох інституцій (ЄК, ЄП та Ради ЄС), який діє на основі об'єднаних правил для реєстрантів. Союзні відносини великого бізнесу з інститутами ЄС, його експертна активність обумовили виникнення феномену «експертократії», тобто інституціоналізації експертної діяльності лобістських груп, що представляють інтереси бізнесу в процесі вироблення політичних рішень в масштабах Європи. Основними засобами регулювання лобізму в ЄС стали розширення кола учасників процесу підготовки й прийняття рішень, підвищення вимог до професійної етики службовців і депутатів ЄС, добровільне регулювання механізму лобіювання. Очевидно, що «Брюссельський Макіавеллі» не так ретельно слідує правилам транспарентності, як завзято підтримує артикуляцію питання. Брюссельська реформа прозорості процесу прийняття політичних рішень ще триває і є силою, яка зміщує акценти в регулюванні лобіювання від сприяння торгівлі впливом до посилення прозорості законодавчого процесу.

Рекомендації щодо регулювання лобізму, розробляє глобальна НУО Рух «Transparency International», заснована в 1993 р. в Берліні экс-директором Світового банку П. Айгеном [217]. Джерелом фінансування організації є кошти ЄК; Фонда демократії ООН; Фонда «Відродження», Посольств Великої Британії, Королівства Нідерландів та інших країн, Німецького товариства

міжнародного співробітництва (GIZ), Мережі Омід'яра та ін. Організація має представництво у 110 країнах світу і відома Індексом сприйняття корупції (CPI) та Глобальним корупційним барометром [595; 330].

Стратегічними пріоритетами організації на 2022–2024 рр. є: 1) ефективна та прозора система публічних закупівель; 2) дієва антикорупційна політика; 3) прозоре місцеве самоврядування; 4) ефективне управління публічним майном; 5) сильна та стійка організація. Практична діяльність спрямована на розбудову антикорупційної інфраструктури (слідчі органи, антикорупційний суд та інші, як в Україні – НАБУ, САП, АРМА), підвищення рівня прозорості державних процесів, максимальну доступність відкритих даних, мінімізацію людського фактору у відносинах громадянина та держави (через створення електронних інформаційних систем, як в Україні системи ProZorro, DoZorro, eHealth, рейтинг прозорості найбільших міст), підтримку викривачів корупції та проведення мобілізаційних антикорупційних інформаційних кампаній (в Україні: «Корупція має бути помічена» (2016), «Вони б не мовчали» (2015)).

Організація відома рекомендаціями: «Відкриті стандарти управління. Стандарти сприяння розширенню можливостей та участі громадян» (2013, зміни 2014) [594], в яких деталізовано підхід щодо інституційної архітектури та політики, що сприяють прозорості, підкреслено значення інвестицій в інформаційні та комунікаційні технології участі як інструменти політики. Представлено концепцію *відкритого врядування*: «яка виходить за рамки традиційного поняття уряду і зосереджується на відносинах між лідерами, державними установами та громадянами, включаючи процеси, за допомогою яких вони приймають та імплементують рішення. У той час як термін «уряд» вказує на політичну одиницю (або орган), що виконує функцію вироблення політики, врядування означає відповідальність за вироблення політики...» [594, с. 3]. В документі зазначено, що «прозорість, участь та підзвітність вимагають надійної інституційної архітектури для покращення відкритого врядування» і, що всі уряди повинні впровадити політику, де стандартами є: безоплатність оприлюднення інформації органами влади; доступність та

публічність законодавчого процесу, аудиторських звітів; інституційна незалежність та захист права на доступ до інформації.

Значимим для розвитку регулювання лобіювання став звіт Transparency International «Лобіювання в Європі: прихований вплив, привілейований доступ» (2015), в якому лобіювання визнається «невід'ємною частиною здорової демократії, що дозволяє зацікавленим групам представити свої погляди на публічні рішення, які можуть на них вплинути». Опитування 600 європарламентарів та чиновників у 2013 р. виявило, що 89% з них погодилися, що «етичне та прозоре лобіювання допомагає політиці розвитку» [438, с. 6].

В той же час за даними «Глобального барометру корупції» 58% громадян в ЄС вважають, що уряд їх країни контролюється кількома великими інтересами, що розходиться з уявленням про демократичне правління, через різницю в каналах та дистанції доступу до органів прийняття рішень. Наприклад, в Бельгії цю думку підтверджують 70% громадян, у Франції 57%, в Німеччині 55%, Естонії 46%, а якщо вийти за межі ЄС, то наприклад в США цю думку підтримують 64%, у Великій Британії 60%, в Швейцарії 19%, а в Норвегії 5% [331, с. 14–15; 330]. Шість із 10 громадян в ЄС вважають, що їхній уряд повністю кооптований кількома зацікавленими особами [438, с. 6].

Дослідженні Transparency International проведено на основі спеціальної методології (аналіз на основі «65 питань-індикаторів, які відповідають 3 вимірам та 10 підвимірам, які визначають комплексний підхід до регулювання лобізму») [438, с. 12] зазначалося, що лише 37% країн мають правила лобіювання [438, с. 5]. «Несуворі правила означають, що зацікавлені особи, які мають кошти та друзів у великих містах, можуть впливати на політиків та на законотворчий процес в країні, ставлячи прибуток вище людей», – вказується у дослідженні [438]. Організація визначила стандарти належного регулювання лобіювання за 3-а вимірами та 10-а підвимірами:

1) *прозорості або транспарентності* (взаємодія між лобістами та посадовими особами є відкритою для громадського контролю якщо забезпечено: 1.1. доступ до публічної інформації через режими свободи

інформації; 1.2. системи реєстрації лобістів; 1.3. нагляд за системою реєстрації та санкції за невідповідність; 1.4. розкриття інформації державними службовцями, в тому числі «законодавчого «сліду»»);

2) *доброчесності* (обов'язкові правила етичної поведінки для лобістів і посадовців виконуються належно, що передбачає: 1.5. обмеження практик «оберткових дверей» до та після працевлаштування; 1.6. кодекси поведінки працівників державного сектору; 1.7. етичні кодекси лобістів; 1.8. саморегулювання лобістських асоціацій.

3) *рівного доступу* (публічне прийняття рішень відкрито для більшості, яка представляє спектр інтересів, що реалізується через: 1.9. механізми консультацій та участі; 1.10. залучення до складу консультативної групи з публічних питань експертів/консультантів з різних груп інтересів [438, с. 13].

При оцінці країн та інститутів ЄС за їх виконанням стандартів відкритого врядування (регулювання лобіювання) середній бал по ЄС дорівнював 31% зі 100%. Найнижчий бал отримали країни епіцентру фінансової кризи: Кіпр, Іспанія, Італія, Португалія, Угорщина. Словенія – єдина країна, яка отримала 50% оцінки наявної нормативно-правової основи регулювання лобістської діяльності. При цьому рівень прозорості в середньому по ЄС оцінювався в 26%, рівні доброчесності та рівності доступу в 33% [438, с. 4]. Самі інститути ЄС в середньому набирають лише 36% (ЄК – 53%, Європейський парламент – 37%, а Рада ЄС лише 19%) [438, с. 5]. Рада ЄС «працює найгірше, в тому числі через те, що не охоплюється Реєстром прозорості ЄС і це терміново вимагає реформи Реєстру» (Реформа відбулася в 2021 р.) [438]. Констатувалося, що «ландшафт лобізму в Європі різноманітний, і стає дедалі складнішим... Зазначалося, що практики «оберткових дверей» «виходять з під контролю в ЄС», оскільки «впливові особи можуть вільно пересуватися між державними та приватними секторами, що призводить до політичної упередженості, до переваг для певних груп інтересів, а це є ризиком неправомірного впливу на політичні рішення» (див.: Додаток 9) [438, с. 7].

Автори звернули увагу, що система традиційного галузевого представництва поступається новій моделі: зростає професіоналізація лобізму [438, с. 12]. Великі корпоративні суб'єкти дедалі більше займаються власним лобіюванням, використовуючи техніки лобіювання, в тому числі «*астротурфінг*». Помітна частка зусиль впливу відбуваються за межами формальних каналів участі чи консультацій. У багатьох державах цей вплив переплетений із сімейними, класовими або діловими структурами інтересів, в традиціях культури патронажу та ізоляції еліт [438, с. 7]. Взаємозв'язок між бізнесом і політикою зростає, створюючи конфлікти інтересів, ризик регуляторного та політичного захоплення, нерегульованого лобізму [438, с. 7].

Визначені в 2015 р. тенденції багато в чому залишаються незмінними в 2020-ті роки. Transparency International в 2016 р. прийняла «Стандарти прозорості бізнес-асоціацій». Проте, Барометр глобальної корупції (GCB) 2021 р. в ЄС показав, що 62% з понад 40 тис. учасників опитування вважають, що корупція в уряді є проблемою в їх країні [329]. Троє з десяти осіб дають хабар або використовують особистий зв'язок для доступу до громадських послуг в ЄС. 29% людей, вважають, що корупція в ЄС зростає. Від конфлікту інтересів під час укладання державних контрактів до неправомірного впливу бізнесу на політику, від хабарів до використання особистих зв'язків під час доступу до державних послуг – корупція набуває безлічі форм у ЄС [329]. На посилення неправомірного тиску також вплинула Пандемія COVID-19. В спеціальному дослідженні, організація виявила «неочікуваний тиск пандемії на системи доброчесності країн», перетворивши кризу на «політичну, що загрожує ліберальній демократії» [266]. Через COVID-19 та введення надзвичайного стану у 11 країнах світу (в тому числі Норвегії, Італії, Іспанії, Франції, Угорщині) були відкладені вибори, почалися процеси, які демонструють обмеження прав людини. Пандемія виявила проблеми пов'язані з верховенством закону в регіоні, а корупція ще більше послабила демократію. Наприклад, «в Польщі ерозія верховенства права та демократичного надзору створила умови для розквіту корупції. Під час пандемії національний

законодавчий орган вніс поправки та відмінив сотні законів, використовуючи кризу як прикриття для екстренного просування небезпечного законодавства: обмежив доступ для громадян та журналістів до інформації та надав дозвіл на непрозорі державні витрати, пов'язані з пандемією. Значне погіршення ситуації з корупційними наслідками виявлені в Угорщині, Мальті [266]. ОБСЄ вказувала, що криза COVID-19 стала індикатором якості взаємодії в політичних системах: країни з належною нормативно-правовою базою для підвищення прозорості лобістської діяльності забезпечили більший ступінь підзвітності при ухваленні політичних рішень під час кризи [498].

В 2023 р. Transparency International оприлюднила аналітичний огляд «Правила лобіювання та організації громадянського суспільства», підготовлений М. Ресімічем [441; 537], де пропонується «багаторівнева система регулювання лобізму», яка може «полегшити навантаження на організації громадянського суспільства (ОГС) при виконанні правил прозорості при лобіюванні, оскільки останні можуть покласти значний адміністративний тягар на ОГС, оскільки вони мають нижчі технічні та фінансові можливості порівняно з комерційними організаціями» [441]. Пропонуються практики запровадження вимог щодо реєстрації/розкриття інформації для ОГС порівняно з комерційними суб'єктами: вимоги до реєстрації/розкриття інформації для різних типів суб'єктів; виключення суб'єктів зі сфери дії законодавства; уникнення надмірних вимог до звітності для іноземного фінансування; вимоги щодо розкриття інформації для держслужбовців; стимули для добровільної реєстрації; об'єктивні критерії для винятків із правил розкриття інформації – «тест на суспільний інтерес»; суворіші правила розкриття інформації про внески в підставні групи» [441].

М. Ресіміч представляє аналіз законодавства ряду країн (Австралії, Канади, Австрії, Німеччини, Ірландії, Литви та Словенії), в яких діють такі багаторівневі системи регулювання правил реєстрації. Наприклад, 1) Литовський закон про лобістську діяльність (2001, зміни 2021) розширив сферу застосування, включаючи: а) фізичних осіб, які здійснюють лобістську

діяльність як послугу третім особам; б) штатних лобістів та неприбуткові організації і, одночасно, передбачив виключення зі сфери дії «діяльність неурядових організацій, що мають суспільно корисне значення» [537, с. 10].

2) Новий Закон Німеччини (2022), прийнятий з метою підвищення прозорості та створення обов'язкового реєстру лобіювання, поширюється на НУО, реєстрація для яких є обов'язковою, якщо лобіювання здійснюється або на регулярній або на комерційній основі для третіх осіб, або протягом останніх 3-х місяців мало місце більше 50 контактів з метою лобіювання. Винятком з обов'язкової реєстрації є ситуація якщо представники груп «не мають постійного представництва в Німеччині, але проводять кампанії з питань прав людини, демократії, верховенства права, гуманітарних питань або питань сталого розвитку і зосереджують свою діяльність переважно на інших країнах або регіонах світу» [537, с. 8]; 3) Закон Словаччини «Про добросовісність і запобігання корупції» (2010) визначає лобістську діяльність як неопублічні контакти лобістів-консультантів з особами, яких вони лобіюють, визнає лобістами і професійних лобістів-консультантів (зобов'язані реєструватися в реєстрі), і непрофесійних лобістів (штатних), які лобіюють від імені організації, в якій вони працюють (не зобов'язані реєструватися в реєстрі). Але всі зобов'язані подавати декларацію [537, с. 10]. Винятки з правил лобіювання в Словенії визначені у ст. 56а Закону. Суспільно корисна НУО, в тому числі профспілки, неприбуткові приватні організації без найманих працівників, меншини та наукові організації звільняються від реєстрації та звітування.

Висновки М. Ресіміча, представлені на сайті Transparency International, констатують поширення моделі багаторівневої системи регулювання як інструменту пом'якшення негативних наслідків регулювання лобіювання для ОГС. При цьому визнаються ризики багаторівневих систем: 1) труднощі в досягненні прозорості та рівності для всіх суб'єктів, 2) зловживання нижчими вимогами до розкриття інформації корпоративними суб'єктами, які можуть намагатися просувати свої інтереси через некомерційні підставні групи [537].

Організацією в «сфері розв'язання проблем прозорості та участі в податково-бюджетній сфері», а також в сфері протидії незаконним впливу та корупції є Глобальна ініціатива із забезпечення прозорості в податково-бюджетній сфері (GIFT). GIFT розміщується в Міжнародному бюджетному партнерстві – некомерційній благодійній корпорації, заснованій відповідно до законодавства округу Колумбія США [576]. Це глобальна мережа, що «сприяє діалогу між її партнерами з урядів, з ОГС, міжнародних фінансових установ та інших зацікавлених сторін», створена в 2011 р. для просування норм цифрових інструментів у сфері фіскальної відкритості. Результатом зусиль GIFT є розробка Принципів високого рівня фіскальної прозорості, участі та підзвітності, які були визнані у 2012 р. Резолюцією ГА ООН 67/218 [576]. У 2018 і в 2022 рр. цей документ оновлювався. У 2016 р. GIFT опублікувала «Принципи участі громадськості в податково-бюджетній політиці». Організація забезпечує навчання, спираючись на досвід міжнародних організацій, включно з Міжнародним бюджетним партнерством; МВФ; Світовим банком; Секретаріатом державних видатків і фінансової звітності; ОЕСР; Ініціативою прозорості у видобувних галузях.

Близькою за сферою дії є американська національна позапартійна некомерційна організація «Sunlight Foundation», яка лобіює прийняття Законів «Про відкриті урядові дані», «Про чесну рекламу», використовуючи відкриті дані, політичний аналіз та журналістику, щоб зробити уряд та політику в США більш підзвітними та прозорими. В 2019 р. організація просувала ініціативи: «Відкриті міста», «Веб-доброчесність» і «Конфлікт інтересів», а також представила власні «Рекомендації політики відкритих даних» [586].

Висновок до розділу. Визнання та визначення лобізму як специфічного феномену представництва інтересів, формування стандартів інституціоналізації лобізму і визначення способів його регулювання виявилось складним для тих, хто приймає рішення, через специфіку і делікатний характер самого явища.

Фрагментарність носіїв інтересів, потенційний конфлікт інтересів, компроментуючий характер діяльності, яка пов'язана з конкуренцією за монополізуючу модель тиску на інститути влади ускладнювало інституціоналізацію лобізму, яка відбувалася поетапно, і найбільш інтенсивно з останнього десятиліття, супроводжуючи процес створення глобального відкритого суспільства шляхом впровадження демократичних стандартів прозорості, відкритості, доброчесності, участі у формуванні політики.

Регулювання лобіювання формується як відповідь на корупційні скандали, системність привілейованого доступу та впливу, кризу політичної довіри та демократії. Запобігання неблагочесним способам вирішення конфліктів інтересів та забезпечення компромісу між зацікавленими сторонами, як і мобілізація політичної підтримки впровадженню нової інституційної архітектури відкритого врядування, де лобіювання визначатиметься невідомою частиною здорової демократії обумовили поетапне формування стандартів регулювання лобіювання.

Країни ОЕСР, Ради Європи та ЄС активізували участь зацікавлених сторін та міжнародних організацій, таких як Transparency International, GIFT, Sunlight Foundation, у процесах регулювання, щоб забезпечити справедливі умови для різних суб'єктів у процесах впливу. Глобальне партнерство та взаємні зусилля сторін обумовили формування стандартів регулювання лобіювання і практик багаторівневої системи регулювання лобізму. Але можливості для участі та поінформованості серед зацікавлених сторін все ще можуть бути розширені. Вони часто надто пізно залучаються до процесу або отримують мало інформації для ефективного впливу на правила чи політику. В той же час, обговорення різниці технічних та фінансових можливостей представників «низового лобізму» та «корпоративного лобізму» обумовило поширення практик пом'якшення негативних наслідків регулювання лобіювання в тому числі зловживань, пов'язаних із використанням некомерційних підставних груп, практиками астротурфінгу.

РОЗДІЛ 3

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ЛОБІЗМУ В ПРОЦЕСАХ ВРЕГУЛЮВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТІВ

3.1. Регуляторний режим лобістських практик в країнах Вестмінстерської системи.

На початку ХХІ ст., розповсюдженою думкою є те, що політика в країнах Вестмінстерської моделі демократії формується як ситуативна сума лобістських зусиль. Стандарт демократичної системи, в якій конфлікт інтересів має відкритий та конвенційний характер, з другої половини ХХ ст. поширився глобально. Проте стандарт втілювали та адаптували згідно з національними темпами прийняття логіки демократичного правління.

США та Канада, як держави жорсткої моделі регулювання лобіювання, десятиліттями вдосконалювали систему і демонструють стандарти прозорості, ставлячи за мету зменшення корупції в процесі прийняття рішень та збільшення підзвітності осіб, які приймають рішення.

В США до 1946 р. не існувало нормативно-правового акта щодо регулювання лобізму. Хоча, правовою основою інституту лобіювання, як «низового», вважається перша поправка до Конституції, згідно з якою громадянам гарантують право на звернення до органів влади з петиціями про задоволення скарг. Американські юристи вважають, що кращою петицією є розроблений лобістом законопроект, який подано до Конгресу. З 1938 р. Почав діяти Закон про реєстрацію іноземних агентів (FARA), який регулював відносини з іноземними агентами, які можуть здійснювати вплив на формування політики. Закон вимагав, щоб агенти, які мають інтереси іноземних держав у «політичній чи квазіполітичній якості», розкривали відносини з іноземним урядом та інформацію про діяльність і фінанси, з метою полегшення «оцінки урядом та американським народом заяв та дій таких осіб» [322]. Цей Закон з поправками 1966, 1989, 1995 і 1998 рр. є діючим [322];

460]. Поправки провели правову межу між політичною пропагандою та діяльністю іноземних суб'єктів господарювання у галузі економіки, виокремили як об'єкт лобіювання Президентську адміністрацію, урядові установи, детальніше регламентували систему реєстрації та звітності лобістів, які захищали іноземні інтереси. Зміни закону 1966 р. звузили значення терміну «іноземний агент» [62, с. 16]. З того часу, організація або особа не включається до бази FARA, якщо уряд не доведе, що вона діяла «на наказ, прохання, під керівництвом або контролем іноземного керівника» і що займалася «політичною діяльністю в інтересах іноземного керівника, у тому числі за допомогою представлення його інтересів перед агентством або посадовцем уряду США». Це ускладнило урядовий контроль. Адміністрування закону здійснюється Підрозділом FARA Секції контррозвідки та експортного контролю в Управлінні національної безпеки Міністерства юстиції.

В 1946 р. Конгрес США прийняв Федеральний закон про регулювання лобіювання з метою «забезпечити розкриття інформації про тих зацікавлених осіб які фінансують зусилля лобістів, спрямовані впливати на федеральне законодавство» [316]. Параграф 307 Закону встановлював, що особи, до яких застосовується Положення закону – «це ті, які самі чи через агента, чи службовця, чи інших осіб ... запитують, збирають чи отримують гроші, ...цінні речі, і які будуть використовуватися для досягнення цілей: а) прийняття чи відхилення закону Конгресом США; б) вплив на прийняття чи відхилення закону Конгресом США» [316]. Параграф 308 Закону встановлював обов'язок реєстрації лобістів, подання щоквартального звіту у Державний департамент із зазначенням документів, які збирається лобіювати.

В 1954 р. щоб уникнути порушення Конституції (право лобіювати – це перша поправка), Верховний суд у справі «США проти Харріса» розтлумачив закон як такий, що вимагає звітування лише тоді, коли основною діяльністю лобіста є *вплив на законодавство через пряме спілкування з членами Конгресу* [574]. Закон тлумачили як такий, що стосується лише *платних лобістів*, які *прямо спілкувалися з членами Конгресу щодо законопроекту*, що перебуває на

розгляді. Суд звузив сферу дії закону і це створило ряд лазівок: 1) закон не стосувався осіб, які дають гроші, щоб вплинути на законодавство, а лише тих, хто отримує гроші; 2) лобіст може стверджувати, що його метою не є вплив на законодавство; 3) в сферу регулювання не віднесені ті, хто спілкується із співробітниками Конгресу.

За словами Р. Каро, у 50-ті рр. ХХ ст. в часи президентства Л. Джонсона між лобістами і законодавцями склалися симбіотичні відносини, і для їх приборкання Конгрес прийняв Правила етики. Крім того, 19 березня 1979 р. відбулося перше офіційне засідання Американської ліги лобістів. За 1989 р. близько 6 тис. осіб або організацій зареєструвалися та подали звіти. Вони задекларували надходження 234 млн. доларів та витрати – 76 млн. доларів. Близько 62% звітів були подані із запізненням, а 90% були неповними [316].

Прийнятий в 1995 р. Сенатом та Палатою представників США на зібранні Конгресу Закон про розкриття інформації про лобіювання (LDA) вперше реалізував вимоги до реєстрації та звітності (замінив Закон 1946). Він включив розділи: Реєстрація лобіювання; Особливі обставини реєстрації; Щоквартальне звітування; Звітування про внески раз на півроку; Припинення повноважень лобіста/припинення повноважень реєстранта; Зв'язок LDA з іншими законами; Публічна доступність [435]. Остання редакція LDA від 28.02.2021 р. містить оновлені пороги реєстрації, що відображають зміни в індексі споживчих цін, додає розділ щодо «Закону про правосуддя проти корупції на вулиці Кей» (2018) («Закон Джека»), а також розділи, що стосуються лобістів та афілійованих осіб. Дається роз'яснення щодо розкриття інформації про посадових осіб, на яких поширюється дія закону [436].

Параграф 1 закону визначає повноваження посадових осіб Секретаря або Клерка палат Конгресу в процедурі реєстрації лобістів та визначає особу, відповідальну за забезпечення виконання закону. Зазначається, що LDA не надає Секретарю або Клерку повноважень писати нормативні акти, видавати висновки або забезпечувати виконання закону (цим займається прокуратура

округу Колумбія), проте, передбачає, що періодично, вони спільно видають письмові вказівки щодо вимог до реєстрації та звітності.

Визначення основних понять надається в Параграфі 3. Лобіювання визначається як «встановлення контактів і будь-які зусилля на підтримку контактів, включно з підготовчою або плануючою діяльністю, дослідженнями та іншою підготовчою роботою, що призначена для використання в контактах, а також координацію з лобістською діяльністю інших осіб» [436, с. 4]. Лобістом визнається: «фізична особа: найнята клієнтом за фінансову або іншу компенсацію; чії послуги включають більш ніж один лобістський контакт; чия діяльність становить 20 % або більше його або її часу в обслуговуванні клієнта протягом 3-місячного періоду. При цьому існує прямий зв'язок між 20 % часу та грошовим порогом: якщо визначення «лобіст» задовольняється хоча б до однієї фізичної особи для конкретного клієнта, особа (фірма, чи організація, що наймає лобіста, або лобіст, який працює не за наймом) не зобов'язана реєструватися, якщо вона не відповідає грошовим порогам 2 USC § 1603(a)(3)(A)(i) у випадку лобістської фірми або 2 USC § 1603(a)(3)(A) (ii) у випадку організації, що наймає штатних лобістів. Наприклад: В юридичній фірмі є два юристи, які надають послуги конкретному клієнту. Юрист «А» витрачає 15 % часу, який вона витрачає на клієнта, на лобістську діяльність, включно з лобістськими контактами. Юрист «Б» витрачає 25 % часу роботи на клієнта на лобістську діяльність, але лобістські контакти не встановлює. Жоден з юристів не підпадає під визначення «лобіст», і тому фірма не зобов'язана реєструватися, навіть якщо дохід, який вона отримує від лобістської діяльності, перевищує 3000 доларів США протягом кварталу. Після 01.01.2021 р. організація, яка наймає штатних лобістів, якщо її загальні витрати на лобістську діяльність не перевищують і не очікується що перевищать 14 000 доларів США протягом кварталу, звільняється від реєстрації (до 2008 р. цей поріг дорівнював 10 000 доларів) [435, с. 6; 436].

Втім, організація, яка наймає штатних лобістів, реєструється, якщо загальні витрати на лобістську діяльність перевищують або очікується що

перевищать 14 000 доларів США протягом кварталу. Також, лобістська фірма підлягає реєстрації, якщо її дохід від клієнта за лобістську діяльність перевищує 3000 доларів за квартал. Під поняттям «лобістська фірма» розуміється «фізична чи юридична особа, у якої співробітники, які лобіюють інтереси клієнта, відмінної від цієї фізичної чи юридичної особи», а також під цим терміном розуміється «самозайнята особа, яка є лобістом» [435].

До 2008 р. фіскальні пороги дорівнювали відповідно 2500 доларів (поріг реєстрації фірми) та 10 000 доларів (поріг реєстрації організації, що наймає лобістів). Д. Кірпатрік в 2007 р. пояснював: «Конгрес знаходить способи обійти обмеження в діяльності лобістів... Замість того, щоб оплачувати рахунок законодавця, лобісти та їх роботодавці платять Комітету політичних дій (PAC), створеному законодавцем, за збір коштів. В свою чергу комітет оплачує шлях законодавця... Внесок у розмірі 2500 доларів від PAC дає право лобісту приєднатися до м-ра Кантора в Starbucks поруч із його офісом на Капітолійському холмі цієї весни чотири рази» [397; 398].

Положення LDA (§ 1604(d)) 2021 р. вимагають від суб'єкта декларування розкривати інформацію про себе, а також про PAC, який суб'єкт декларування засновує або контролює [436]. Закон вимагає реєстрацію лобістів за правилом Параграфу 4: «Не пізніше ніж через 45 днів після того, як лобіст вперше встановив контакт або був найнятий». Вимога щодо реєстрації виникає за умов наявності: 1) декількох клієнтів; 2) декількох контактів.

Наприклад: лобістська фірма «А» залучається для моніторингу питання, але чи будуть здійснені лобістські контакти, невідомо. Вимога реєстрації з'являється, якщо фірма встановлює контакти, або очікує, що встановить контакти. В іншому випадку, корпорація «Б», яка має штатного лобіста, знає, що її лобіст буде встановлювати контакти, і очікує, що її витрати на лобіювання не складуть 14 000 доларів за квартал. Однак питання, що цікавлять «Б», виявляються суперечливими, і поріг у 14 000 доларів досягається на місяць пізніше. Так, вимога щодо реєстрації виникла, як тільки «Б» дізналася, що її витрати на лобіювання перевищать 14 000 доларів. «Б»

повинна негайно зареєструватися. Відтак, вимога реєстрації виникає або за умов досягнення фіскального бар'єра чи часового порогу протягом 3-х місяців.

Термін «лобістський контакт» означає будь-яке усне або письмове повідомлення уповноваженій посадовій особі виконавчої або законодавчої влади, що здійснюється від імені клієнта щодо: формулювання, зміни або прийняття федерального законодавства, федерального правила, постанови, виконавчого розпорядження або іншої програми, політики або позиції уряду; управління або виконання федеральної програми чи політики; або призначення особи на посаду, що підлягає затвердженню Сенатом.

Параграф 5 Закону містить інформацію про «особливі обставини реєстрації», наприклад, коли реєстрант наймається в рамках лобістської діяльності, до якої залучено більше однієї лобістської фірми від імені 3-ої сторони. Третя особа, яка платить клієнту, має бути зазначена в реєстрі як афілійована особа. Іншими «особливими обставинами» визначаються: найм лобістських фірм за винагороду; реєстрація юридичних осіб з дочірніми компаніями або державними та місцевими філіями; вплив на реєстрацію злиттів та поглинань; реєстрація асоціацій або коаліцій; церков, релігійних організацій та їх об'єднань. Так, хоча визначення лобістського контакту не включає повідомлення, зроблене церквою, в той же час, якщо церква наймає лобістську фірму, така стороння фірма має зареєструватися [436].

Законом передбачається надання кожні 6 місяців звітів зареєстрованими лобістами. По кожному клієнту реєстранта складається звіт що, повинен містити: 1) ім'я, адресу, телефон та місце діяльності реєстранта, опис бізнесу; 2) назву, адресу та місце діяльності клієнта реєстранта, опис бізнесу; 3) назву, адресу та місцезнаходження організації, окрім клієнта, що вносить понад 10 000 доларів США на лобістську діяльність власника реєстрації в піврічний період; 4) ім'я, адреса, місце діяльності, внесок в розмірі понад 10 000 доларів США в лобістську діяльність особи, яка зареєструвалася, і відсоток володіння клієнтом іноземної організації, яка володіє не менш ніж 20% часткою в клієнті; планує, контролює, спрямовує, фінансує або субсидує діяльність клієнта або

будь-якої організації, зазначеної в п.3; або є афілійованою особою клієнта або організації, зазначеної в п.3, і має прямий інтерес до результатів лобістської діяльності. Афілійована організація – це будь-яка особа, крім клієнта, яка щокварталу вносить понад 5000 доларів США на лобістську діяльність власника реєстрації та бере участь у плануванні, нагляді чи контролі лобістської діяльності; 5) заява про проблемні сфери, у яких власник реєстрації передбачає брати участь у лобістській діяльності від імені клієнта; і питання, які були вирішені; 6) ім'я працівника зареєстрованої особи, який виступав як лобіст від імені клієнта, та, якщо такий працівник працював як уповноважена посадова особа виконавчої влади або законодавчої влади за 2 роки до дати, коли такий працівник уперше виступив в якості лобіста [436].

Крім піврічних звітів, реєстранти надають щоквартальні звіти, подання яких регулюється положеннями Параграф 6. LDA (2 USC § 1604(b)). Кожен реєстрант повинен подати звіт про діяльність не пізніше 20 днів після закінчення кварталу, навіть якщо ця діяльність протягом періоду не потягне за собою вимогу щодо реєстрації (дохід лобістської фірми від клієнта становив менше ніж 3000 доларів США протягом квартального періоду). Реєстрант, який не займався лобіюванням протягом квартального періоду, ставить позначку в графі «немає активності» у звіті про діяльність (LD-2) [436].

Закон LDA (2 USC § 1605(a)(5)) вимагає, щоб Секретар і Клерк зберігали реєстрацію та звіти протягом 6 років після припинення діяльності лобіста. Реєстрантам рекомендується зберігати копії документації за цей період часу.

Лобістські фірми повідомляють про доходи, отримані або накопичені протягом кварталу, навіть якщо клієнту може бути виставлено рахунок або здійснено платіж пізніше. Для фірми дохід від клієнта підлягає звіту, включно з витратами, що відшкодовуються, витратами, які є доповненням до винагороди і виставляються окремо в рахунок. Квартальний звіт про лобістську діяльність (LD-2) містить графи для фірми, щоб повідомити про доходи. Якщо дохід від лобіювання – 5 000 доларів або більше, фірма повинна надати оцінку фактичної суми, округлену до найближчих 10 000 доларів.

У розділи 4 і 6 Закону в 2021 р. внесено зміни, щоб включити «Закон про правосуддя проти корупції на вулиці К» (2018), яким внесені поправки в LDA від 03.01.2019 р. [390]. Закон вимагає всіх реєстрацій (LD-1) і щоквартальних звітів про діяльність (LD-2), у тому числі: «для зареєстрованого лобіста, засудженого судом за злочин, пов'язаний із хабарництвом, здирництвом, розтратою, незаконним відкатом, ухиленням від сплати податків, шахрайством, конфліктом інтересів, дачею неправдивих свідчень, неправдивими свідченнями або відмиванням грошей, дата ухвалення вироку та опис правопорушення». Щоб виконати цю вимогу і забезпечити повноту розкриття інформації, всі зареєстровані особи повинні вказати інформацію для кожного лобіста, раніше судимого за правопорушення, пов'язане з одним із предикатів Закону ДЖЕКА («предикатне правопорушення»). В параграфі 12 передбачаються санкції за відмову виправляти документ протягом 60 днів після повідомлення про дефект (штраф 200 тис. доларів США), за свідоме не дотримання Закону (штраф або позбавлена волі до 5 років) [435, с. 12].

Параграф 9 Закону (LDA) вказує на зв'язок з Законом про реєстрацію іноземних агентів (FARA). Так, агент іноземної комерційної організації займається лобістською діяльністю та реєструється відповідно до LDA (2 USC § 1603), то він звільняється від юрисдикції FARA.

Крім Закону, на федеральному рівні з 2019 р. діють оновлені Правила Палати представників [544] та Наказ США №12731 «Принципи етики поведінки посадових осіб і службовців державного апарату» [521]. В Розділі XXV «Обмеження на отримання зовнішнього доходу та прийняття подарунків» Правил Палати представників [544] об'єктом регулювання є подарунки, харчування, розваги та подорожі, як форми несправедливої вигоди, які спонукатимуть клієнта прийняти рішення, розраховане на відплату за послугу. Навіть якщо подарунок не вплинув на одержувача, громадськість сприйматиме, що клієнт лобіста користується несправедливою перевагою. Подарунок зменшує довіру до уряду, та обмежує демократію. Посадова особа або працівник Палати Представників: 1) не може мати дохід, отриманий за

межами Палати, що перевищує 15% річної ставки базової заробітної плати [544, с. 976, 984; 436]. Обмеження державного службовця в правах на додатковий заробіток (15% окладу), стосується обмеження ділової активності службовців: забороняється виконувати представницькі функції при вирішенні органами виконавчої влади справ, які стосуються повноважень службовця, протягом року, що передує припиненню його служби. А далі, протягом 2-х років після виходу у відставку діє заборона на контакти з метою впливу (*«охолодження» і обмеження практики «оберткових дверей»*). Щодо, службовців, призначених Президентом США, то вони не мають права отримувати *«будь-який дохід протягом терміну служби за послуги і діяльність, що виходить за рамки службових обов'язків»* [150].

Обидві палати Конгресу мають правила щодо подарунків, які можуть приймати члени Конгресу [294]. Подарунок є *«прийнятим»*, якщо працівник Конгресу має право розпоряджатися або контролювати його. Подарунок члену сім'ї вважається подарунком співробітнику Конгресу, якщо подарунок зроблений у зв'язку з його/її службовим становищем. Член або співробітник Палати представників або Сенату не може приймати подарунки від лобіста, організації, яка наймає лобіста, або агента іноземного довірителя [294; 544, с. 976, 984; 436]. Загалом існує 24 винятки з правил щодо подарунків, багато з яких також стосуються заборони подарунків від лобістів, лобістських організацій та агентів іноземних принципалів [294]. Стежать за дотриманням правил комісії, які здійснюють розслідування з метою припинити конфліктні фінансові зв'язки. Важливу роль відіграє Спеціальний сенатський комітет з етики та Комітет зі стандартів службової поведінки посадових осіб Палати представників. Згідно з п. 8-6.8.3 Наказу США №12731 *«Принципи етики поведінки посадових осіб і службовців державного апарату»*, якщо працівник, чоловік/дружина або утриманці працівника отримують подарунок вартістю 50 доларів США або більше від іноземного уряду, про це необхідно повідомити Виконавчий офіс довірених осіб США (Executive Office for U.S. Trustees, EOUST) [521, с. 20].

Взагалі, на федеральному рівні систему правового регулювання лобізму формують Закон про федеральне регулювання лобіювання (1946) [316], Закон про розкриття інформації про лобіювання (LDA) (1995, зміни 2021) [435], Закон про правосуддя проти корупції на вулиці К (2018). [390]. Вагому роль у регулювання лобізму на федеральному рівні грають «Щоквартальні керівництва для Конгресу» [261], правила Білого Дому [374] та Сенату [555], Правила Палати представників (Розділ XXV «Обмеження на отримання зовнішнього доходу та прийняття подарунків») [544], Наказ США №12731 «Принципи етики поведінки посадових осіб і службовців державного апарату», Федеральний Акт «Чесного лідерства і відкритої влади» (2007). Останній збільшив період «охолодження» (до 2-х років) термін, протягом якого конгресмен, що припинив повноваження, не має права займатися лобістською діяльністю. Таке обмеження було передбачено федеральним законом про лобіювання 1946 р., але в 1995 р., при ухваленні LDA Конгрес відмовився від нього, поки ця норма не була відновлена в 2007 р. [579].

Ще одним федеральним актом став Виконавчий указ Президента Б. Обама – «Етичні зобов'язання персоналу виконавчої влади» (21.01.2009) №13490, яким визначено порядок призначень на посади в урядові установи колишніх лобістів, і встановлено 2-річне «охолодження» для чиновників вищих адміністративних рівнів [62, с. 18; 313]. Це призвело до скорочення зареєстрованих лобістів у США з 13 729 осіб (2009) до 11 172 осіб (2016)

Правове регулювання лобізму в США діє не лише на федеральному рівні, а також на рівні штатів та на місцевому рівні. Такі штати, як Арканзас, Вайомінг, Вермонт та Іллінойс є аутсайдерами щодо регулювання лобіювання [62, с. 18], але «38 штатів і Аляска регулює лобіювання за допомогою законів, ...і мають незалежні агенції з питань етики, хоча з різним обсягом повноважень» [386, с. 2]. Такі штати як Вашингтон, Вісконсин, Каліфорнія, Меріленд, Масачусетс і Нью-Джерсі мають деталізоване законодавство про лобіювання. У деяких з них положення є навіть жорсткішими, ніж це передбачено у федеральному законодавстві. Наприклад, в 2018 р. виборці у

Флориді внесли поправки до конституції штату, що передбачають шестирічний період очікування (з кінця 2022 р.) для колишніх чиновників, які бажають лобіювати. Період очікування в цьому штаті став найдовшим у країні [568, с. 140]. В судовій справі Ліги лобістів Флориди проти Флориди окружний суддя зазначав: «Ця апеляція вимагає від нас визначити, чи є Глава 93-121, Закону Флориди, неконституційною, оскільки вона вимагає широкого розкриття інформації від лобістів та їх керівників і забороняє лобістам отримувати гонорари залежно від успіху у впливі на результати діяльності законодавчої чи виконавчої влади. Ми вважаємо, що вимоги штату Флорида щодо розкриття інформації витримали виклик, який висунув Апелянт. І ми підтримуємо заборону на лобіювання за умовний гонорар, незважаючи на сумніви щодо її конституційності, які можуть виникнути в результаті судових справ. Щодо непередбачуваного гонорару, ми вважаємо себе зв'язаними рішеннями Верховного Суду; і ми не маємо повноважень скасувати ці рішення, навіть якщо останні справи свідчать про те, що Верховний Суд може досягти результату, протилежного до того, якого ми досягли сьогодні» [321].

Деякі штати (Джорджія, Міннесота та Нью-Йорк) вимагають звітування в масштабах штату про спроби вплинути на дії місцевих органів. Однак більшість штатів залишають регулювання лобіювання місцевим органам влади, що забезпечується прийняттям місцевих етичних кодексів.

Етичні Кодекси забороняють зловживання лобістів. Інструментом кодексів є чесність лобістів, яка визнається важливим аспектом лобіювання в Кодексі етики Американської ліги лобістів. Заборона неправдивих заяв лобістів є символом, без якого сила закону підривається, і позитивно сприймається громадськістю та урядовими «сторожовими псами» [386, с. 20]. Система комунікації дає можливість довести злий умисел. Електронні повідомлення е-поштою, записи використовуються для вивчення дій лобіста щодо виробництва ним штучного замінника автентичної масової підтримки прийняття законопроекту, що за визначенням Г. Алгера та Дж. Бернет-Лемон, називають «астротурфінгом» [187], який як спосіб спотворення інформації

лобістами заборонений. Наприклад, Етичний Кодекс міста Сан-Антоніо має V Розділ, присвячений лобізму, за яким «заборонено використання неправдивої ідентифікації» (§2-67(e)) [572]. Цим кодексом встановлено заборони: «особа, яка лобіює або залучає іншу особу до лобіювання, або а інша особа, яка діє від імені такої особи, не має права заявляти, що ця особа може контролювати голосування чи дії офіційної особи» (§2-67(f)), а також «протягом 60 днів від дати, коли законодавча влада Техасу має провести сесію, або коли законодавча влада Техасу засідає... членам Законодавчого органу Техасу, їх агентам і співробітникам заборонено лобіювати» (§2-67(g)) [572].

Заборони проти неправдивих заяв лобістів можуть бути забезпечені санкціями (штрафи, заборони займатися лобізмом). Деякі акти забороняють особі «допомагати іншій особі брати участь у поведінці, що порушує зобов'язання, покладені законами, застосовними до лобістів» [386, с. 20]. Якщо неправдива заява міститься в документах, поданих під присягою, то документ може бути підставою для переслідування за неправдиві свідчення.

Об'єктом регулювання, як і на федеральному рівні, є всі форми несправедливої вигоди, які спонукатимуть несправедливі переваги в умовах конфліктів інтересів. Шість штатів заборонили всі подарунки, шість штатів заборонили всі поїздки, і лише три штати заборонили будь-які гонорари [386, с. 25]. Так, Етичний Кодекс міста Сан-Антоніо в §2-45 встановлює правила щодо подарунків (§2-45)[572].

Крім, США, північноамериканську жорстку модель регулювання лобізму демонструє Канада, де інтерес до регулювання лобізму підігрівався «діяльністю американських лобістів у коридорах влади» і досвідом США в ухваленні Федерального закону про реєстрацію іноземних агентів в 1938 р. [163, с. 113]. З 1965 по 1985 рр. на розгляд Палати громад Канади було представлено два десятки «приватних» законопроектів з регулювання лобізму [368], в яких йшлося про створення федеральної системи реєстрації лобістів та реєстру звітів. В процесі інституціоналізації лобізму виокремлюють етапи: 1) 1985–1989; 2) 1989–2006; 3) 2006–2017 [163, с. 113–114].

Перший етап (1985–1989) пов'язують з парламентською виборчою кампанією 1984 р., рядом скандалів, які вплинули на передвиборчу кампанію консерваторів стосовно регулювання лобізму. Перемога Консервативної партії сприяла легалізації лобізму: в 1985 р. В результаті громадського обговорення «Лобіювання та реєстрація оплачуваних лобістів», з'явився Закон про реєстрацію лобістів (LRA, 1988), який набув чинності 1 вересня 1989 р. [103]. Він встановлював вимоги до реєстрації платних лобістів, зокрема вимогу, щоб лобісти надавали інформацію про себе і предмет свого лобіювання.

Другому етапу (1989 - 2006) характерно становлення інститутів лобізму, ухвалення Кодексу поведінки лобістів, розвиток правової бази регулювання лобізму на місцевому рівні. В 1995 р. урядові поправки до Закону посилили вимоги до розкриття інформації. Було прийнято Додаток до Закону про реєстрацію лобістів в якому деталізовані категорії лобістів, розширено перелік інформації, яка потребує оприлюднення, запроваджено е-систему реєстрації з метою зменшення бюрократизації процесу, розширено контрольно-наглядові повноваження Реєстратора [106]. Поправки набули чинності 31 січня 1996 р.

Після розгляду Постійним комітетом Палати громад з процедур і справ Палати представників, було прийнято Кодекс поведінки лобістів (1997).

Відбулись Зміни в Законі про реєстрацію лобістів: процедура реєстрації (2003), та структура звітності (2004). Офіс реєстратора лобістів став адміністративною одиницею в рамках Міністерства промисловості Канади; в 2005 р. зміни до Закону передбачили: визначення терміна «лобіювання»; зняття обов'язку з особи, яка направляє запит, реєструватися як лобіст; обов'язок для всіх категорій лобістів оновлювати документи кожні 6 місяців; обов'язок экс-службовців, які займалися лобіюванням, надавати інформацію про посади в уряді; узгоджені вимоги до реєстрації для обох категорій лобістів (професійних та штатних); покладення відповідальності за реєстрацію на найстаршу посадову особу корпорації або некомерційної організації [395].

Після десятиріччя чинності Закону про реєстрацію лобістів на федеральному рівні, подібні закони були ухвалені Законодавчими зборами

провінцій Канади (Онтаріо, 1999; Нова Шотландія та Британська Колумбія, 2001; Квебек, 2002; Ньюфаундленд і Лабрадор, 2005; Альберт, 2009; Манітоб, 2012; Нью Брансуїк, 2017) [247; 425]. Були розроблені правила, що регулюють лобістську діяльність і на муніципальному рівні (м. Торонто, 2008 р. ухвалено Правило 150-2007 (By-law 150-2007; м. Сент-Джонз та м. Квебек). Згідно з муніципальними правилами усі контакти з обраними державними посадовцями, включно мера та його радників, підлягають реєстрації [328].

Третій етап розпочався після скандалу 2004 – 2006 рр. навколо федеральної «спонсорської програми 1996–2006 рр.» в Квебеці, розробленої ліберальною партією Канади, з метою збільшення інформованості про внески канадського уряду в промисловість Квебеку і про діяльність уряду з протидії сепаратизму Квебекської партії. В 2004 р. були виявлені протизаконні дії керівництва програми, неналежне використання державних коштів і справу було передано Генеральному ревізору [317; 163]. Скандал посунув від влади лібералів. Консервативний уряд ініціював Федеральний закон про підзвітність (FedAA) з метою «надати визначення конфлікту інтересів, встановити правила для колишніх державних посадовців, мінімізувати можливість конфліктів між приватними інтересами та державними обов'язками посадовців, встановити положення для вирішення таких конфліктів, сприяти обміну між державним та суспільним сектором» [315]. Федеральний закон FedAA отримав королівську згоду 12 грудня 2006 р. Тоді ж Офіс реєстратора лобістів було передано до відання Президента Казначейської ради як незалежну структуру. FedAA вніс зміни до Закону про реєстрацію лобістів, змінив назву Закону на Закон про лобіювання. Федеральний закон про підзвітність передбачив зміни до 48 законів та став найбільш об'ємним антикорупційним законом у Канаді.

Закон «Про лобіювання» та пов'язані з ним акти набули чинності 2 липня 2008 р. [368]. Закон визначив лобіювання як «зусилля зі спілкування із законодавцями або державними посадовими особами проти або на користь певної справи», «оплачувана діяльність, що передбачає спілкування з федеральним державним службовцем». Закон окреслив коло суб'єктів,

предмет та об'єкт лобістської діяльності, включив вимоги до лобістів, систему їх реєстрації та звітності, встановив санкції. Лобіюванням визначено: законодавчі пропозиції, законопроекти, постанови, ухвали, політичні постанови або програми, присудження грантів, внесків або інших фінансових вигод, укладення контрактів, або – організація зустрічі між державним службовцем й іншою особою. Об'єктами лобіювання названі: службовці федерального уряду; члени Палати громад; члени Сенату та співробітники. Лобісти поділені на: 1) консультантів-лобістів (спілкуються від імені клієнтів, працюють в раді директорів, подають індивідуальну декларацію до Реєстру); 2) найнятих лобістів (обіймають найвищі посади, подають декларацію, якщо лобіювання перевищує поріг у 20% від зайнятості працівника.

Спілкування з державним службовцем вимагає подання лобістами щомісячного звіту. П'ятирічна заборона займатися лобістською діяльністю для призначених державних службовців після того, як вони залишають посаду. Реєстр лобістів є основним інструментом забезпечення прозорості [530].

Закон містить поняття «конфлікту інтересів», вказуючи, що лобіст-консультант або штатний лобіст не може ставити державного службовця в ситуацію конфлікту інтересів. Державний службовець перебуває в ситуації конфлікту інтересів, якщо займається забороненою діяльністю (бере участь у прийнятті рішень, які можуть сприяти приватним інтересам державного службовця або іншої особи; використовує конфіденційну інформацію для сприяння приватним інтересам державного службовця або іншої особи) [181].

Важливими змінами 2008 р. стали: 1) створення посади «Уповноваженого з питань лобіювання, незалежного представника Парламенту» та його офісу, на який покладено слідчі повноваження [573]; 2) визначення категорії державних службовців у федеральному уряді – «призначені державні службовці» (ДРОН), що включила осіб, призначених відповідно до п.128(1) Закону про зайнятість на державній службі, як тих, що обіймають вищі керівні посади (Міністри Корони, державні міністри, їх заступники, та ін. – всього 11 посад» [395]; 3) введення 5-тирічної заборони на право ДРОН займатися

лобістською діяльністю після залишення посади; 4) нові вимоги до реєстрації лобістів та обов'язок, на запит Уповноваженого з лобіювання, для ДРОН або колишніх ДРОН підтверджувати інформацію, надану лобістами про спілкування з ДРОН; 5) заборона на здійснення або отримання платежів чи вигод, що залежать від результатів діяльності лобістів-консультантів; 6) продовження періоду з 2 до 10 років, протягом якого можуть бути розслідувані порушення Закону про лобіювання та Кодексу поведінки лобістів та порушено кримінальну справу [163; 434]. За п. 14(1) Закону, кожна особа, яка не подає декларацію або свідомо робить неправдиву або оманливу інформацію підлягає відповідальності (штраф до 50 тис. доларів США, або до позбавлення волі до 6 місяців). У разі розгляду справи за обвинувальним актом (штрафом до 200 тис. доларів США або позбавленням волі до 2х років) [434]. Редакція закону посилила контрольно-наглядову діяльність влади за суб'єктами лобіювання, поклавши її на новостворену посаду та її Управління.

В 2010 р. визначення «призначеного державного службовця» (ДРОН) включило всіх членів Парламенту, сенаторів, персонал, що працює в офісах лідерів опозиції в Палаті громад і Сенаті, призначених відповідно до підрозділу 128(1) Закону про зайнятість на державній службі. Так, кількість класів посад, визначених як об'єкт лобіювання була розширена до 14 [395].

В 2015 р. нова версія Кодексу поведінки лобістів (змінена Кодекс 1997), [368] доповнила вимоги Закону про лобіювання щодо розкриття інформації та реєстрації. Втім, в 2020 р. почалися нові консультації щодо його оновлення, і в 15 листопада 2022 р. Постійний комітет з доступу до інформації, конфіденційності та етики (ЕТНІ) отримав на розгляд документ «Оновлення Кодексу поведінки лобістів – оновлені стандарти етичного та прозорого лобіювання». Нова редакція Кодексу (чинна з 01.01.2023 р.) передбачила включення до Реєстру не лише платних лобістів – консультантів, але й штатних [536]. Третє видання Кодексу включило окрім принципів відкритості, доброчесності, професіоналізму, які є в редакції 1997 р., три вимоги: відповідність принципам прозорості; поваги до державних інститутів;

розкриття цілей лобіювання. Оновлене правило щодо надійності інформації, воно оговорюється щодо подання лобістом закликів до громадськості (низове лобіювання). Значну увагу нова редакція Кодексу приляє деталізації правила заборони лобісту дарувати подарунки, послуги та привілеї посадовим особам. Межа вартості становить 40 доларів, а річний ліміт на всі види гостинності – 80 доларів. Кодекс в редакції 2015 р. містив два правила: заборону лобісту влаштовувати зустріч із посадовою особою для іншої особи та заборону лобісту лобіювати посадову особу. В редакції 2023 р. ці два правила об'єднані в одне, фокусуючи увагу на «близьких стосунках»: Кодекс 2015 р. конкретизує поняття «політична робота» як «оплачувану або неоплачувану роботу політичного або партійного характеру для кандидата, офіційної особи або політичної партії», і тому правило визначає: «ніколи не лобіюйте посадову особу або її співників, якщо можна обґрунтовано припустити, що ця особа має почуття обов'язку щодо вас через політичну роботу – оплачувану або неоплачувану – яку ви виконували в інтересах цієї особи, якщо не минув період охолодження – 24 місяців (для першої категорії) або 12 місяців (для другої категорії). Кодекс не забороняє лобісту займатися політичною роботою, але забороняє лобіювати в «період охолодження» посадову особу і її соратників, які отримали вигоду від політичної роботи лобіста [536].

В 2020 р. Уповноважений з питань лобіювання вніс рекомендації щодо вдосконалення Закону про лобіювання та Положення про реєстрацію лобістів, надані у відповідь на запит Комітету Палати громад у листопаді 2020 р. [377]: 1) змінити поріг реєстрації внутрішніх лобістів; 2) гармонізувати часові рамки реєстрації; 3) зробити однакові вимоги до звітності; 4) вважати членів рад директорів працівниками корпорацій; 5) гармонізувати 5-річну заборону на лобіювання [214]. В Законі про лобіювання на федеральному рівні порогом реєстрації встановлено 20% робочого часу співробітника (4-тижневий період це 32 години при 40-годинному робочому тижні). Відтак, значний обсяг лобіювання міг мати місце без реєстрації). В провінціях (інших юрисдикціях Канади) законодавство про лобіювання встановлювало поріг, заснований на

кількості днів/годин, які співробітники витрачають на лобіювання (Квебек – 12 днів; Британська Колумбія – 50 годин). Відтак, Рекомендацією Уповноваженого стало «видалення» реєстраційного порогу, щоб підвищити прозорість та спростити реєстрацію [214]. Проте, в 2022 р. зміни до Закону, стосувалися лише посади Уповноваженого з питань лобізму [368].

Правова регламентація лобізму в Канаді ускладнила контакти з державними посадовцями [49]. Протягом 90-х рр. ХХ ст. лобіювання перетворювалося на обов'язкову частину діяльності організацій та корпорацій країни. Кількість лобістів після ухвалення закону збільшилася: з 2828 лобістів у 1990 р. до 5223 – у 2014 р. У 2014 р. кількість «вбудованих» лобістів, що відстоювали інтереси компаній у політичному процесі складала 4414 осіб, а кількість лобістів-консультантів – 782 [165, с. 330]. В 2023 р. число зареєстрованих лобістів склало 6928 (консультанти-лобісти – 1161, корпоративні лобісти – 2344, лобістські організації – 3423) [523, с. 327; 530]. Лобістські організації почали переважати чисельність штатних лобістів, що вказує на професіоналізацію діяльності. Найбільшими лобістськими компаніями Канади є Capital Hill Group, Hill and Knowlton Strategies Canada, Global Public Affairs, Prospectus Associates, Temple Scott Associates Inc., Sussex Strategy Group Inc., Fleishman-Hillard Canada Inc., Earncliffe Strategy Group, Impact Public Affairs. Більшість з них має досвід роботи понад 30 років в наданні юридичних консультацій, проведенні GR та PA кампаній, послуг «створення та підтримки позитивних відносин з урядом, забезпечення обізнаності уряду про позитивну роль компанії клієнта, конструктивний вплив на порядок денний уряду та процес ухвалення рішень, надання ідей у політичній та інвестиційній сферах» (з переліку послуг приватної лобі-фірми Capital Hill Group, що забезпечує доступ до урядовців на федеральному, провінційному та муніципальному рівнях) [238]. GR-консультанти компанії Sussex Strategy Group Inc. працювали в урядових структурах, і слоган їх компанії – «Ми були по іншій бік стола. Ми знаємо, як це працює» [567]. Компанії лобістів об'єдналися в Канадську лігу лобістів та професіоналів у

сфері адвокати, метою якої є підвищення статусу професії лобіста через просування стандартів «Кодексу лобістської етики» [237].

За Реєстром лобістів Канади діяльність лобістів охоплює більше 50 сфер життєдіяльності суспільства. Предметом реєстрацій є економічний розвиток (2203); промисловість (2037); охорона середовища (1853); податки та фінанси (1608); охорона здоров'я (1859); міжнародна торгівля (1528), найменша кількість реєстрацій лобістів приходить на питання релігії (15) [530]. Об'єктами лобіювання є 120 державних структур: лобісти активні в Палаті громад, Офісі прем'єр-міністра, Таємній раді, Сенаті, Міністерствах.

Суб'єктами лобістської діяльності (бенефіціарами лобіювання) є коло корпорацій та НУО: *групи бізнес-інтересів; групи суспільних інтересів*, з якими пов'язані протистояння з огляду на протилежність їх цілей, дисбаланс сил та ресурсів, що залучають ці групи для лобі-діяльності. Так, діяльність бізнесгруп в промислових сферах зіштовхуються із протистоянням екологічних рухів, профспілок, правозахисних організацій, меншин тощо. Приклад протистояння демонструє процес укладання угоди в 2009 – 2013 рр. про Всебічну зону вільної торгівлі між Канадою та ЄС [165, с. 327; 242]. Тоді, ОГС Канади наголошували, що канадська влада слугує не інтересам народу, а інтересам ТНК. Більше 100 НУО Канади, ЄС та США опублікували заяву «Зупиніть корпоративну зраду! Трансатлантична заява про розсудливість у європейсько-канадських переговорах щодо СЕТА» [244], вимагаючи усунення із проекту СЕТА розділу про захист інвестицій та процес урегулювання спорів між інвестором та державою, наголошуючи що «надмірний корпоративний захист, побудований на тисячах інвестиційних угод про вільну торгівлю, слугує не соціальним та економічним цілям, а підриває права громадян вирішувати державну політику та регулювати державні інтереси» [165, с. 329].

Дослідники підкреслюють, що у протистоянні корпорацій та громадських організацій спостерігається дисбаланс впливу (ресурсів і контактів): 1) щорічно, корпорації витрачають більше 25 млрд. доларів на лобістську діяльність, наймаючи біля 10 тис. лобістів, а групи, що представляють

суспільні інтереси, – біля 50 млн. дол., наймаючи 500 лобістів; 2) в період 2008 – 2012 рр. 27 нафтових компаній та 8 промислових асоціацій Канади мали 2 733 контакти з призначеними посадовцями канадського уряду, тоді як за той самий період 11 екологічних організацій мали 485 контактів з представниками влади [242, с. 4]. Інший приклад асиметрії впливу – масштаб діяльності нафтогазового лобі (Канадської асоціації нафтопромисловців, CAPP) та неурядових екологічних організацій (Мережа кліматичних дій, CAN). З 2008 по 2012 рр. CAN представила лише 6 звітів про контакти з державними посадовцями, у той час коли CAPP – 536 [165, с. 330].

Незважаючи, на жорстку модель регулювання лобізму, скандали продовжують збурювати суспільство Канади. Так, в 2017 р. прем'єр-міністр Дж. Трюдо порушив 4 положення Закону про конфлікт інтересів, погодившись на канікули 2016 р. на приватному острові Ага Хана. Він став першим прем'єр-міністром в історії Канади, який порушив федеральні закони про етику [262].

Отже, режими регулювання лобізму США та Канади формувалися з другої половини ХХ ст. (див.: Додаток 10). Були прийняті спеціальні закони: 1) Закон про реєстрацію лобістів (сьогодні – Закон про лобіювання, LA) Канади (1988); 2) після 40 років реформування Закону 1946 р. в США – «Закон про розкриття інформації про лобіювання» (LDA) (1995) [367].

Обидва закони: 1) формуються на визнанні цінності інформування громадськості про деталі лобістських впливів на урядові рішення; 2) визнають важливість відкритого доступу до уряду для тих, на кого можуть вплинути його дії, хоча і по-різному. Канадський закон (LA) прямо визнає, що: лобіювання є законною діяльністю; відкритий доступ до уряду є важливим; система реєстрації не повинна перешкоджати такому доступу. Американський закон (LDA) робить те саме, але менш чітко, вказуючи, що його не слід тлумачити як такий, що обмежує права на петиції і лобіювання, висловлювання та об'єднання, захищені Першою поправкою до Конституції США [367]. Відповідно до обох законів, лобіювання у федеральних законодавчих органах або адміністративних установах передбачає реєстрацію.

І в Канаді, і в США лобістською діяльністю визнається і та, що спрямована на формування та реалізацію політики, і та, що спрямована на регулювання або розподіл бюджету. Водночас, рівень службовця, з яким контактує лобіст, може мати значення з точки зору зобов'язань щодо реєстрації та звітності. У Канаді комунікація з співробітником «Її Величності по праву Канади» зобов'язує до реєстрації, але зустрічі з ДРОН накладають додатковий тягар звітності. У США реєстрацію та зобов'язання щодо звітування спричиняє спілкування з «посадовими особами, на яких поширюється закон» [367].

Щодо діяльності, яка передбачають реєстрацію лобістів, то законодавство обох країн виключає діяльність, яка вже є публічною. З іншого боку, канадське законодавство охоплює як пряме, так і низове лобіювання. В США низовий лобізм не вимагає ні реєстрації, ні звітності. Вимога реєстрації в обох країнах передбачає винятки з метою захисту права на подання петицій та відкритого доступу до влади. Особи, які лобіюють від власного імені, не повинні реєструватися, як і особи, які надають свої послуги на волонтерських засадах.

Передбачені і інші пороги для реєстрації, хоча є відмінності у законодавстві цих країн. Відповідно до LA та LDA, особи, які реєструються, поділяються на групи: 1) які лобіюють від імені інших осіб або організацій (у Канаді – лобісти-консультанти; у США – лобістські фірми); 2) організації (корпорації), які лобіюють від власного імені. У США грошові пороги застосовуються в обох випадках: лобістській фірмі не потрібно реєструватися, якщо її дохід від лобіювання від імені клієнта становить 3 тис. доларів США або менше протягом 3-місяців; організації, що здійснюють лобіювання від власного імені, повинні витратити більше 14 тис. доларів США протягом 3-х місяців, щоб бути зобов'язаними реєструватися. У будь-якому випадку, принаймні один співробітник фірми повинен витратити 20% або більше зусиль протягом 3-х місяців на надання лобістських послуг клієнту, а також здійснювати комунікації з посадовими особами, на яких поширюється дія закону, під час представництва інтересів клієнта, що не підлягають звільненню від оподаткування. З іншого боку, для лобістів-консультантів у Канаді угода

представляти особу за винагороду у спілкуванні з держслужбовцем щодо урядових рішень або організації зустрічі з ним вже є підставою для реєстрації. Однак, коли йдеться про корпорації, які лобіюють від власного імені, лобістські зусилля одного з працівників або всіх разом мають становити «значну частину» роботи, виконаної для роботодавця (правило 20% як базове).

Що стосується змісту реєстрації, то інформація, яка вимагається, здебільшого однакова, хоча є відмінності. За обома законами, особа, яка реєструється, має: ідентифікувати себе та клієнта, найманих лобістів, афілійовані організації; перерахувати колишні державні посади, які займали лобісти; вказати сфери лобіювання та питання. Канадський закон (LA) вимагає вказати державний орган, з яким буде контакт, методи комунікації і підтвердження, що дія не передбачає оплати, що залежить від успіху зусиль.

Водночас закони відрізняються з точки зору зобов'язань щодо звітування суб'єктів декларування, але обидва не вимагають розкривати деталі повідомлень, зроблених посадовим особам. З одного боку, таке розкриття є єдиним способом забезпечити прозорість лобістської діяльності, з іншого боку, таке розкриття інформації стримуватиме лобістські зусилля, перешкоджатиме службовцям спілкуватися з групами.

За законом Канади, щомісячні звіти лобістів мають містити інформацію про усні комунікації з питань, що підлягають реєстрації, які були «заздалегідь узгоджені» з «визначеними державними службовцями». Ці звіти мають містити імена посадових осіб, посади, назви установ, в яких вони працюють, питання, що обговорювалися. Письмові повідомлення не охоплюються, оскільки до них є доступ через урядовий режим свободи інформації. Відповідно до Закону США (LDA), звітність подається щоквартально і має включати доходи, отримані лобістськими фірмами від імені клієнта, витрати організації, яка лобіює від власного імені, на лобістську діяльність (гонорари, сплачені лобі-фірмам та третім особам). Для кожної сфери, в якій зареєстрована особа лобіювала протягом кварталу, у звіті повинні бути вказані

лобісти, що працюють у цій сфері; питання, щодо яких здійснювалася діяльність; палата Конгресу або агентства, до якого звертався лобіст.

Відповідно до Закону США, зареєстровані особи та лобісти, перелічені в реєстраційних заявах та квартальних звітах, повинні подавати піврічні звіти про політичні внески на користь кандидатів та політичних комітетів, а також про внески та виплати організаціям, які контролюються ними, або на заходи, що проводяться від імені посадових осіб, про яких ідеться. Ці звіти мають містити свідчення того, що такі внески та виплати не призвели до порушення правил щодо подарунків і подорожей. В Канаді питання подарунків та політичної діяльності регулюються в Етичному кодексі, де йдеться і про оплачувану, і про неоплачувану роботу політичного або партійного характеру для кандидата, офіційної особи або партії під час або між періодами виборів, яку лобіст виконував в інтересах посадової особи, якщо не минув період «охолодження» (за законом США – 2 роки, за законом Канади – 5 років).

В Канаді повноваження з адміністрування покладено на незалежного парламентського Уповноваженого з питань лобіювання, у США – на посадовців парламенту: Секретаря Сенату та Клерка Палати представників. На думку С. Холмана та В. Люнебург «у парламентській системі, подібній до канадської, немає невідповідності в тому, щоб дозволити посадовій особі законодавчого органу здійснювати нагляд за лобіюванням, незалежно від того, чи спрямоване воно на законодавчий орган, чи на адміністративну бюрократію. Але у США, система, якою керують особи, призначені законодавчою гілкою влади, і яка охоплює зусилля, спрямовані і на посадових осіб виконавчої влади, є аномальною. Тому, повноваження «правозастосування», надані Секретарю Сенату та Клерку Палати представників, мінімальні, щоб уникнути конституційного оскарження» [367]. Уповноважений з питань лобіювання, Секретар та Клерк, мають право видавати роз'яснення. Кожна з цих осіб відповідає за отримання електронних документів. Закон США не надає Секретарю та Клерку аудиторські або слідчі повноваження, тоді як Уповноважений з питань лобіювання Канади має такі ж

повноваження, як і суд: примушувати осіб давати усні чи письмові свідчення під присягою, надавати документи та речі, що мають відношення до розслідування. У разі виявлення порушень Закону США, повноваження Секретаря та Клерка зводяться до того, щоб повідомляти реєстраторів та Прокурора США в окрузі Колумбія про можливі порушення. Прокурор США має право вимагати судових санкцій за порушення. Уповноважений з питань лобіювання в Канаді, навпаки, може повідомити і Королівську поліцію про підозру в порушенні закону для судового переслідування, і Парламент. Санкціями за порушення законодавства в обох країнах є штрафи і ув'язнення.

Відмінністю законів США та Канади є існування в Канаді Кодексу поведінки лобістів, який має юридичну силу, хоча санкція за його порушення полягає виключно в негативному розголосі. У США не існує Кодексу поведінки лобістів, але зміни до LDA 2007 р. передбачають відповідальність лобістів за порушення правил етики Конгресу членами Конгресу. Лобісти зобов'язані письмово засвідчити у піврічному звіті, що вони ознайомилися з правилами Сенату і Палати представників, і що не порушили цих правил [367].

Отже, жорсткість регуляторних режимів лобіювання в США та Канаді обумовлена орієнтацію обох політичних систем на забезпечення прозорості процесів прийняття політичних та управлінських рішень. Обрання такої моделі обумовлено однозначним рішенням законодавців забезпечити легітимацію прийняття політичних рішень в умовах жорсткої конкуренції зацікавлених груп і постійного конфлікту інтересів. Основою формування режиму прозорого врядування є законодавче визнання лобіювання. Спеціальні закони, що регулюють лобіювання доповнюються корпоративними правилами етичної поведінки, правилами державних установ та законодавчих органів влади, кодексами поведінки лобістів, недотримання яких передбачає санкції від розголошення, що несе репутаційні збитки до юридичної відповідальності.

Інструментами формування жорсткого режиму або режиму високої надійності прозорого врядування є інформування громадськості про деталі лобістських впливів на урядові рішення; відкритий доступ до інститутів

прийняття рішень всіх учасників політичної системи, на яких можуть вплинути такі рішення; вимоги обов'язкової реєстрації лобістів з передбаченими винятками з метою захисту права на подання петицій, звернень, відкритого доступу до влади, а також з винятками щодо реєстрації осіб, які надають свої послуги на волонтерських засадах, або діють від свого імені. Жорсткий режим регулювання лобізму демонструє наявність деталізації порогів для реєстрації та розрізнення типів лобістів: 1) професійних лобістів, які представляють інтереси інших (лобісти-консультанти; лобістські фірми), та 2) штатних лобістів, які представляють організації в яких працюють. Порогами реєстрації є: 1) грошові пороги; 2) пороги часу, витраченого на лобістську діяльність; 3) наявність угод щодо взятих зобов'язань представляти особу за винагороду у спілкуванні з посадовою особою; 4) факт зустрічі з посадовими особами певних рангів, який розглядається як лобістське зусилля.

Вагомими інструментами регулювання є деталізовані основи реєстрації, яка вимагає ідентифікації сторін лобістського контакту (лобіста, клієнта, замовника), сфер та питань лобіювання, методів комунікації, а також вимоги декларування та звітування (щомісячні, піврічні, щорічні), що містять вимогу розкриття інформації про доходи та витрати лобістів, про політичні внески на користь кандидатів та політичних комітетів, про внески та виплати організаціям або на заходи, що проводяться від імені або на честь посадових осіб. Об'єктом регулювання є феномен «обертювих дверей» та «період охолодження», а також процеси адміністрування та правозастосування законодавства про лобіювання. Неоднозначним для моделі є визначення вимог для учасників низового лобіювання та пов'язаного і ним маніпулятивного впливу з боку громадськості, що актуалізає питання про асиметрію реєстрації та застосування астротурфінгу.

3.2. Режими помірної та низької надійності регулювання лобіювання та запобігання неправомірному вирішенню конфліктів інтересів.

Європейська модель регулювання лобізму на початку ХХ ст. вважалася моделлю з слабким регуляторним режимом. В 2010 р. Р. Чарі, Дж. Хоган, Г. Мерфі здійснили порівняння систем регулювання в краях світу як систем «низької», «середньої» та «високої» надійності регулювання лобіювання, виявивши кореляцію з індексом сприйняття корупції (СРІ, Corruption Perceptions Index), розробленим Transparency International [225, с. 6; 246;]. Якщо США в 2007 р. та Канада в 2008 р. за рівнем сприйняття корупції мали найбільші серед інших країн індекси 62 та 50 зі 100 можливих, і оцінювалися авторами як системи «високої» регуляторної надійності, то всі інші країни, які прийняли спеціальне законодавство щодо регулювання лобіювання в 2010 та 2018–2019 рр. (дослідження Р. Чарі та М. Крепаза в 2018, 2019 рр.) оцінювалися як такі, що мають середній рівень надійності з індексами СРІ на рівнях від 32 до 47, або низький з індексами СРІ на рівнях від 15 до 29 (див.: Додаток 11-12) [268; 246; 225]. Найвищий показник з числа тих, що мали середній рівень надійності законодавства отримала Словенія (47 балів), за Закон 2010 р. Позитивно оцінювалися закони Угорщини (2006), Литви (2001), Ірландії (2015), Франції (2016). Водночас, законодавчі режими Польщі (2005), Нідерландів (2012), Великої Британії (2014), Німеччини (Закони 1951, 1972) оцінювалися як режими низької надійності, при цьому найнижчий показник індексу СРІ мала Німеччина – 17 (Див. Додаток 11). Інститути ЄС (Європарламент, Єврокомісія) також мали слабку систему регулювання і змінили оцінку режиму надійності регулювання лобізму з низької на середню лише після утворення Єдиного Реєстру відритості в 2014 р.

Аналітичні центри ЄС в 2019 р. вказували, що 5 держав ЄС запровадили добровільні системи реєстрації лобістів (*м'яке регулювання*) (Бельгія, Німеччина, Італія, Нідерланди, Румунія) [596], 7 держав – механізми саморегулювання, у більшості інших тривають дискусії щодо доцільності запровадження нормативних актів (Болгарія, Хорватія, Чехія, Данія, Фінляндія, Естонія, Іспанія, Швеція, Мальта, Португалія, Словаччина) [596].

Обговорення законодавства про лобіювання триває в Боснії та Герцеговині, Норвегії, Швейцарії, Туреччині та Україні [367].

Проте, в ряді держав (Німеччині, Австрії, Франції, Ірландії, Литві, Польщі, Словенії, Великій Британії), а також в регіонах (Каталонії, Шотландії, в німецькій землі Саксонія-Ангальт) останніми роками запроваджено режими обов'язкового регулювання, встановлені детальні вимоги щодо розкриття інформації, визначені пороги реєстрації, що вказує на тенденцію до імплементацію стандартів американської жорсткої моделі в національних практиках держав Європи на початку другого десятиліття ХХІ ст. [596].

Так, пакет реформ у сфері прозорості було прийнято рішенням австрійського парламенту 2012 р. (чинний з 2013) у відповідь на скандал 2011 р. «гроши за поправки» в Європарламенті, фігурантом якого був в тому числі депутат від Австрії. Одним з елементів пакету заходів щодо забезпечення прозорості став Закон про прозорість лобіювання та представництво інтересів, що врегулював лобістську діяльність та запровадив обов'язковий реєстр лобістів [236;443]. Закон «регулює обов'язки щодо ведення та реєстрації діяльності, спрямованої на прямий вплив на процеси прийняття рішень у законодавстві або реалізації федеральних, державних, регіональних та муніципальних програм» (§1). Положення §4 визначає лобістську діяльність як «організований та структурований контакт із посадовими особами для здійснення впливу на користь клієнта».

Австрійський Закон вирізняє 4 групи суб'єктів лобістської діяльності, включаючи «низові»: 1) лобістські компанії (А1); 2) компанії, які наймають корпоративних лобістів (В), у сферу відповідальності яких входить лобістська діяльність щодо цієї компанії, якщо це не стосується виконання професійних обов'язків, і якщо лобістська діяльність штатних лобістів займає більше 5% від робочого часу працівників; 3) самоврядні органи (С); 4) групи інтересів (D) [236; 443]. В 2019 р. в реєстрі лобістів Австрії було 322 реєстрантів, в 2022 – 385, з яких: 129 – групи А1 (компанія «Ценкер та Ко. Зв'язки з громадськістю»);

170 – група В (компанія Merck Sharp & Dohme); 18 – групи С (Австрійська стоматологічна асоціація); 68 – групи D (Федерація промисловців) [442; 596].

Лобістські компанії можуть займатися діяльністю лише після повідомлення про реєстрацію в Реєстрі лобіювання та адвокації [236; 442]. Внесення до Реєстру є платним (від 600 до 100 євро). Реєстр веде федеральний міністр юстиції і в ньому міститься інформація про: лобістські компанії та предмет відповідальності; компанії, що наймають лобістів; орган самоврядування; групи інтересів. Кожна категорія вимагає різного рівня розкриття інформації. Політичні партії, офіційно визнані церкви та установи соціального забезпечення не включаються до реєстру. Юридичні фірми виключаються, оскільки надають консультації; якщо вони діють від імені третьої сторони, намагаючись вплинути на законодавство, вони повинні зареєструватися [236]. Реєстрація не надає пільг доступу до парламенту. Але всі лобісти, групи з особливими інтересами, які наймають лобістів, зобов'язані звітувати про клієнтів, питання, що лобіюються, вартість контрактів.

Лобісти зобов'язуються дотримуватися Кодексу поведінки, який передбачений законом і порушення якого може призвести до призупинення лобістської діяльності. Закон передбачає санкції: за заняття лобістською діяльністю без реєстрації (штрафи до 20 тис. євро або 60 тис. у разі повторного порушення); за порушення реєстраційних зобов'язань (штраф до 10 тис. євро, або 20 тис. за повторне порушення). Можливими є вилучення з Реєстру Федеральним міністром юстиції на 3 роки (п14) [236], а також конфіскація на користь федерального уряду плати, що нараховується лобістській компанії, якщо договір про лобіювання є нікчемним.

Діючий закон забезпечив підвищення індексу сприйняття корупції (CPI) від 69 (2013) до 76 (2022) і регулювання лобістської діяльності оцінюється як режим середньої надійності [225]. Водночас, починаючи з 2017 р. є ініціативи перегляду Закону 2013 р. з метою скасування винятку, передбаченого для адвокатів та нотаріусів, включення дворічного періоду «охолодження» для колишніх держслужбовців. В 2019 р. Рахункова палата Австрії вказала на

низьку цінність інформаційних даних представлених в Реєстрі, вказуючи, що лише в 9 з 364 записів були вказівки на сферу та предмет лобіювання, і що Міністерство юстиції є невідповідальним в перевірці даних [432 ;443].

Приклад м'якого режиму регулювання лобістської діяльності демонструвала Німеччина, де спеціального закону про лобіювання, як і Кодексу поведінки, який би регламентував етичну поведінку лобістів не існувало до 2022 р., коли став чинним Закон про запровадження реєстру лобістів для представництва інтересів у Бундестазі та Федеральному уряді [327]. В той же час, дослідники посилаються на те, що перший закон був розроблений у 1951 р. з метою інституціоналізації участі потужних торговельних асоціацій та німецьких професійних спілок у формуванні державної політики країни [93, с. 12–14; 143, с. 95], також вказують на те, що основи для визнання права на представництво були закріплені ще в ст.17 Федеральної Конституції. Крім того, Бундестаг був першим парламентом в ЄС, який у 1972 р. прийняв внутрішні правила, що вимагали реєстрації і оприлюднення у Федеральному віснику «Відкритого списку зареєстрованих організацій та їх представників» як «представників інтересів» (термін «лобіст» не використовується в законодавстві Німеччини), як Додаток 2 до Регламенту. З 1972 до 2021 р. до публічного списку представників інтересів входили асоціації, які представляли інтереси лише в Бундестазі та на рівні Федерального уряду [502]. Реєстр був добровільним, але необхідним, щоб бути запрошеним до участі в роботі парламентських комісій з обговорення законопроектів. Індивідуальні лобісти, лобістські офіси, компанії або юристи та юридичні фірми не реєструвалися, також не реєструвалися державні установи і регіональні органи влади. Депутати парламенту не були зобов'язані розкривати інформацію про свої контакти з лобістами, а лобісти не мали такого зобов'язання. Реєстр не містив фінансової інформації, не розкривав дані тих, хто бере участь у лобіюванні від імені організації, і не вказував предмет обговорення. Адмініструванням Реєстру займався голова Бундестагу. Дані

Реєстру публікувалися щорічно у Федеральному віснику, а з 2012 р. він став доступний виключно в Інтернеті, де і оновлюється.

ПАРЄ в доповіді «Лобіювання у демократичному суспільстві» (2009) зазначала, що Реєстр у Німеччині є обмеженим, оскільки під реєстрацію підпадають лише організації за корпоративною ознакою [437, с. 6]. Якщо станом на 2005 р. нараховувалося 1800 реєстрантів, в 2009 р. – 2088 [502; 503], то в 2021 р. – 2238 [502], що вказує на поступове зростання реєстрацій.

Дослідники зазначали, що у Німеччині «поширені практики вбудованого лобіювання через ліберальне законодавство щодо контролю за депутатами Бундестагу, які контактують з суб'єктами лобіювання, і одночасно перебувають у одній або декількох підприємницьких структурах, і групуються у законодавчому органі не стільки за принципом партійної приналежності, скільки за господарсько-економічними інтересами» [102, с. 48; 593, с. 2]. В 2005 р. з метою боротьби з «вбудованим лобіюванням» депутатам Бундестагу було заборонено отримувати винагороду за представництво інтересів і накладено обов'язок перераховувати її до Федерального бюджету.

Протягом років було кілька пропозицій щодо посилення жорсткості режиму регулювання. Триггером змін стало прийняття парламентом землі Саксонія-Ангальт в 2014 р. змін до свого Регламенту стосовно впровадження вимог реєстрації лобістів від асоціацій, які представляють інтереси в парламенті землі. Представники асоціацій, не внесені до обов'язкового реєстру, втрачали право бути заслуханими в парламенті землі Саксонія-Ангальт. На федеральному рівні протягом ряду скликань Бундестагу (2009–2013; 2016–2017) були висунуті ініціативи з підвищення прозорості взаємодії політиків зі стейкхолдерами і запровадження обов'язкового реєстру. Старий порядок формування Реєстру перестав діяти, коли перехідне положення про реєстрацію лобістів закінчилося 28.02.2022 р. Закон про запровадження реєстру лобістів для представництва інтересів у Бундестазі та Федеральному уряді став чинним 01.01.2022 р. [327]. Кожен, хто займається «адвокатською» діяльністю, з 01.03.2022 р., мав бути внесений до Реєстру [445].

Термін «лобізм» в Німеччині має негативний відтінок, тому замість нього вживають «суспільно-політичні комунікації», «взаємодія з органами державної влади», «політичне консультування», «політичне представництво». Новий закон розширив коло суб'єктів лобістської діяльності, на яких поширені зобов'язання невідкладної реєстрації, як тільки виконується одна з цих умов: 1) представництво здійснюється на регулярній основі; 2) має постійний характер; 3) здійснюється на діловій основі для третіх осіб; 4) протягом останніх 3-х місяців було здійснено більше 50 різних контактів. Дозвіл на фізичний доступ до Бундестагу з метою участі у публічних слуханнях надається лише зареєстрованим представникам.

Закон передбачив значний перелік виключень щодо обов'язку реєстрації: фізичних осіб, які представляють особисті інтереси; осіб, які відстоюють інтереси місцевого характеру...; подають петицію; бажають бути присутніми на публічних заходах органів, депутатів, фракцій або груп Бундестагу; надають прямі та індивідуальні запити до депутатів, фракцій або груп Бундестагу щодо інформації, експертизи; обіймають державну посаду або мають мандат; бажають надавати юридичні консультації, наукові висновки третім особам; діють як партії; виступають посередницькими організаціями у сфері культурної та освітньої політики..; діють як церква; діють як національна меншина; не мають постійного представництва в Німеччині і віддані правам людини, демократії, верховенству права, праву демократії, гуманітарних проблем або питаннями сталого розвитку, а їх діяльність спрямована на інші країни або регіони світу; та інше [537, с.8]. Встановленою що представники інтересів, які звільнені від обов'язку реєстрації, можуть зареєструватися добровільно.

Новий закон вимагає деталізацію інформації і про лобіста, і про клієнта, і щодо сфери та предмету інтересів, а також фінансової вигоди, хоча, із сфери контролю вилучаються дані щодо контрактів, загальна щорічна сума яких є меншою за 20 тис. євро. Представники інтересів повинні: діяти на основі Закону, який «формує Кодекс їх поведінки», оновлювати ідентифікаційну

інформацію 1 раз на рік, і не пізніше 6 місяців після закінчення фінансового року. Закон передбачає процедури перевірки інформації, і у випадку порушення, про це повідомляється прямо в Реєстрі (повідомлення про порушення Кодексу поведінки видаляється з після закінчення 24 місяців після публікації). Передбачені і штрафи від 20 тис. до 50 тис. євро. Органом контролю виступає Президент Німецького Бундестагу.

Бундестаг та Федеральний уряд кожні два роки публікують звіт про застосування Реєстру лобістів, перший такий звіт очікується до 31 березня 2024 р. за останні два роки [445]. Станом на лютий 2023 р. на веб-сайті Реєстру міститься інформація про 31063 особи, що уповноважені за реєстром лобістів займатися «представництвом інтересів», з яких 17310 (55,7%) ідентифіковані як законні представники зареєстрованих організацій; 13433 (43,24%) – як кількість призначених співробітників, які безпосередньо представляють інтереси організацій; 320 (1,03%) – як кількість зареєстрованих фізичних осіб [445]. Крім інформації про реєстрантів Реєстр надає статистику «активних зацікавлених сторін» (такими є 5687, з яких юридичні особи – це 85%, фізичні особи – 5,6%, партнерства – 3,4%, мережі, платформи та інші форми колективних дій – 4,3%, і інші – 1,8%). За даними Реєстра категоріями активності в представництві інтересів є: виробничі корпорації (29,3%), приватно-правові організації із завданням представництва громадських інтересів (наприклад, зареєстровані асоціації та фонди) (22,5%); бізнес-асоціації та торговельні групи (13,8%); професійні об'єднання (10,4%); неурядові організації (НУО, мережі, платформи) (9,3%); консалтингові компанії та приватні консультанти (5,2%); наукові центри (1,85%); приватні особи (1,39%) [445]. Крім того, на веб-сайт Реєстру надається інформація щодо активності лобізму за сферами інтересів. Так, 45,16%, а це найбільший показник, спадає на сферу бізнесу, трохи менше (40,2%) – на сферу навколишнього середовища, далі об'єктом інтересу постає наука та технології (33%), політика ЄС (30,2%), охорона здоров'я (29,2%), енергетика (29%) [445].

Лобування в Німеччині здійснюють різні групи інтересів, серед яких впливовими є Об'єднання німецьких профспілок, Федеральний союз німецької промисловості, Федеральне об'єднання німецьких спілок роботодавців, та інші об'єднання, благодійні фонди, НУО. Також лобістською діяльністю займаються PR- та GR-агентства (Media Consulta, Ketchum Pleon, FischerAppelt та Oliver Schrott), юридичні фірми та дослідницькі центри. У Німеччині популярним є визначення «представництва інтересів» п'ятою гілкою влади (із позначенням преси як четвертої) [452; 228; 223; 469].

У Франції до 2009 р. згідно ст. 23 та 79 Регламенту Національних Зборів лобіювання юридично заборонялося у Парламенті, але в 1991 р. була створена Асоціація лобіювання та консультування з громадських справ (AFCL) [437, с. 10] а вже в 2007 р. відбулися парламентські слухання з лобіювання, тоді 18 ОГС звернулися до Національних Зборів з пропозицією про нормативне визначення лобіювання [437, с. 10], в 2008 р. було оприлюднено «Синю книгу з лобіювання у Франції» з рекомендаціями сприйняття лобіювання як «представництва інтересів» [430, с. 76-83]. В 2009 р. парламент прийняв Рішення про встановлення правил регулювання лобіювання та Кодекс поведінки представників інтересів [531]. Реєстрація лобістів, яка передбачала збір інформації щодо лобіста, клієнта, предмета інтересів, згоду дотримування Кодексу, гарантувала доступ до приміщень палат та роботи з документами [102, с. 50; 531]. Втім, зміни не задовольнили ОЄСР, до Антикорупційної конвенції якої Франція приєдналася в 1997 р., і в 2012 р. ОЄСР запропонувала Франції покращити зусилля щодо боротьби з корупцією (американські органи боротьби з корупцією порушили проти французьких компаній кілька примусових заходів відповідно до Закону про боротьбу з корупцією за кордоном (FCPA) [350]. Спеціальний закон про лобіювання у Франції «Закон про прозорість, боротьбу з корупцією та модернізацію економічного життя» або «Закон Сапіна II», був прийнятий в 2016 р. (чинний з 2018). Утворено єдиний національний Реєстр, який передбачає обов'язкову реєстрацію для представників інтересів, які контактують з «визначеними

державними посадовими особами», який адмініструє Вищий орган з питань прозорості публічного сектору, створений в 2013 р. (НАТVP). Порухення Закону суб'єктом реєстрації передбачає розголошення (репутаційний ризик), штраф (15 тис. євро), позбавлення волі на строк до 1 року, призупинення діяльності, виключення з реєстру. Реєстрація гарантує доступ до будівель парламенту та участь у роботі його структур. Обидві палати парламенту прийняли Кодекси поведінки (2016 і 2017). Станом на 20.02.2023 р. Реєстр містив 2289 записів, з яких 31% – бізнес-групи, 21% – професійні організації, 19,7% – асоціації, 12% – синдикати [358]. Щодо «діяльності представників груп інтересів», то в реєстрі визначено 54569 звітів. З 2018 р., реєстранти декларують інформацію про клієнта, про посадову особу, з якою контактували, про предмет обговорення та конкретні питання, але не вимагає розкриття фінансової діяльності, хоча НАТVP контролює відповідність фінансових декларацій міністрів та членів парламенту Франції. Закон оцінюється як слабкий регулятор, що є характерним для європейських країн [367]. Для посилення режиму прийняті лише зміни до Регламенту Національної асамблеї (2019) щодо включення розділу про етику, формалізацію добровільних механізмів запобігання конфлікту інтересів, реєстр заяв депутатів про наявність конфлікту інтересів, оголошення зустрічей представників Асамблеї з представниками груп інтересів у публічному порядку денному, як джерела впливу посилення ролі Офіцера з питань етики Асамблеї, відповідального за моніторинг дотримання кодексу [596].

У Словенії, запобігання конфлікту інтересів, корупції та незаконній лобістській діяльності врегульовано Законом про доброчесність і запобігання корупції (2010, зміни 2020) [483]. Закон «встановлює заходи та методи для зміцнення чесності та прозорості, а також для запобігання корупції та усунення конфлікту інтересів». Конфлікт інтересів тлумачиться як «обставини, за яких приватний інтерес посадової особи або особи, призначеної суб'єктом державного сектору зовнішнім членом комісії, ради, робочої групи чи іншого аналогічного органу, впливає на неупереджене виконання

громадських обов'язків» [483]. Корупцією визнається «порушення посадових і відповідальних осіб у державному або приватному секторі, а також поведінка осіб, які є ініціаторами порушень, або осіб, які можуть отримати вигоду з порушення, внаслідок обіцянки, пропозиції або вигоди, заявленої, прийнятої або очікуваної». Закон визнає поняття «міжнародна корупція», як таку, що здійснюється за участю фізичної або юридичної особи з-за кордону.

В законі відбмежовано «корупцію» від «лобістської діяльності», якою закон визначає «діяльність лобістів, які від імені зацікавлених організацій, якими є юридичні особи приватного права та інші форми об'єднання фізичних або юридичних осіб, здійснюють непублічний вплив на ухвалення рішень органами державної влади, Банком Словенії, органами місцевого самоврядування та володарями державної влади при розгляді та ухвалення підзаконних актів та інших спільних актів, а також щодо ухвалення рішень органами державної влади, Банком Словенії, органами та адміністраціями місцевих спільнот та володарями державної влади з питань, які не є предметом судового й адміністративного судочинства, та з питань, які не є предметом судової та адміністративної процедури. Лобіювання відповідно до Закону є законною діяльністю, за допомогою якої зацікавлені групи можуть отримати доступ до офіційних центрів ухвалення рішень з питань, що мають суспільне значення, у формальний і прозорий спосіб. Будь-який непублічний контакт лобіста з об'єктами лобіювання, що має на меті вплинути на зміст або процес ухвалення зазначених рішень, вважається лобіювання» [483]. Лобістом визнається: особа, яка провадить лобістську діяльність та перебуває в реєстрі, або особа, яка здійснює лобістську діяльність та перебуває в зацікавленій організації, інтереси якої вона представляє [537, с. 10]. Реєстрація є обов'язковою для осіб, які працюють у приватному порядку і вимагає надання інформації про імена, адреси лобістів, їх клієнтів або підприємств, які вони представляють, отриману винагороду, а також внески на користь політичних партій, питання, що лобіюються, та офіси, з якими вони контактували [483].

Реєстр є публічним, і станом на 7 березня 2023 р. в ньому була наявною інформація про 81 зареєстрованого лобіста [408].

Хоча штатні лобісти не реєструються, звіт (декларацію) про лобіювання зобов'язані подавати і професійні лобісти, і організації, що мають штатних лобістів. Винятки з правил лобіювання в Словенії визначені у ст. 56а Закону про доброчесність і запобігання корупції (2010). Такі організації, як НУО, профспілки, етнічні меншини та науковці звільняються від зобов'язань щодо звітування. Ці винятки впливають з конституційних гарантій права на участь в управлінні державними справами в Словенії.

Об'єктами лобістської діяльності визначені посадові особи та службовці в державних органах, Банку Словенії, органах місцевого самоврядування та адміністрації, представники державної влади, які беруть участь у розгляді й ухваленні нормативних актів та інших спільних актів і рішень, з якими лобіст зв'язується з метою лобіювання. Отже, Закон поширюється на законодавчу та виконавчу гілки влади, а також на органи місцевого самоврядування.

Лобіювання не допускається в таких сферах, як: судовий розгляд; адміністративне провадження; процедури, що здійснюються відповідно до правил, які регулюють державні закупівлі, та процеси, в яких вирішуються права та обов'язки фізичних осіб. Такі провадження є юридично регульованими провадженнями, які передбачають процесуальні права сторін. Як наслідок, здійснення впливу на осіб, які ухвалюють рішення, та їхні рішення в рамках цих проваджень є неприпустимим або забороненим [407].

Контроль за імплементацією та дотриманням Закону, згідно ст.5 покладається на Комісію з питань запобігання корупції [483]. Посадові особи Комісії призначаються Президентом Республіки, і за ст. 9 до кандидатів висувають ряд вимог, серед інших, вони повинні мати щонайменше 10 років досвіду роботи, з яких 3 роки роботи в галузі, за яку він претендує відповідати, або в суміжній галузі в державному або приватному секторі. Висувається вимога політичної нейтральності «не є членом органів політичної партії» та вимога «охолодження» – протягом 2х років [483].

Унікальним аспектом Закону про лобіювання в Словенії є те, що він вимагає від держслужбовців повідомляти про лобістські контакти, які потім публікуються на веб-сторінці Комісії. Протягом року імплементації закону Комісія опублікувала в Інтернеті кількість лобістських контактів з кожним урядовим відомством і міністерством, але публічно висловила розчарування тим, що держслужбовці не повідомляють про всі лобістські контакти.

В Законі регулюються етичні питання. Розділ IV «Запобігання конфлікту інтересів та контроль прийняття подарунків» ст. 30, встановлює заборону приймати подарунки посадовим особам та членам їх сімей у зв'язку із займаною посадою, окрім «офіційних подарунків» – тих, які подаровані на офіційних заходах, а також тих, вартість яких не перевищує 100 євро.

Стаття 74 Закону передбачає санкції за порушення інформації, що стосується лобістської діяльності, залежно від тяжкості порушення, а також від того, чи є це порушенням уперше. Ст. 77 передбачає санкції для посадових осіб – в більшості з яких передбачений штраф в розмірі від 400 до 4000 євро.

7 лютого 2023 р. на виконання Директиви ЄС про захист викривачів парламент Словенії прийняв Закон про захист викривачів, через що було внесені зміни до Закону про добросовісність і запобігання корупції [484]. Закон передбачив, що Комісія з питань запобігання корупції може внести пропозицію до Комісії із захисту осіб, які перебувають у небезпеці щодо включення викривача до програми захисту свідків і викривачів. Незважаючи на позитивні відгуки на антикорупційне законодавство Словенії, яка доповнює законодавство Етичним кодексом, громадськість вважає ці заходи недостатніми в умовах високих індексів сприйняття корупції в країні [514].

З 1998 р. зі змінами від (2013, 2016, 2020) діє спеціальний Закон про лобіювання в Республіці Грузія [418]. Лобіюванням, за цим законом, визнається «вплив особи, зареєстрованої як лобіст, на представницький або виконавчий орган з метою внесення законодавчих змін, дозволених законодавством Грузії» [418]. Лобіста беруть на облік (Бюро Парламенту, Бюро/Президія парламенту, Голова Муніципальних Зборів (Сакребуло), Глава

Адміністрації Президента та Голова Адміністрації Уряду Грузії) за його заявою (за умов, що він не є засудженим, і є громадянином Грузії), в якій він надає особисті дані, проекти нормативних актів, які він лобіює, договір про доручення щодо здійснення лобіювання. Правовий статус лобіста припиняється або позбавляється шляхом його втрати або вибуття і закінчення строку доручення. Реєстрація гарантує лобісту: право входу та пересування в адміністративній будівлі представницького органу (ст. 9); право на участь у громадському обговоренні проекту нормативного акта (ст. 10); право на отримання інформації, право знайомитися з офіційними матеріалами, робити копії на підставі письмового звернення (ст.11); право на зустріч із членом представницького органу щодо проекту нормативного акта, передбаченого дорученням, на підставі звернення і запиту лобіста щодо зустрічі із зазначенням теми та бажаного часу зустрічі подається до апарату відповідного органу, де представник органу зобов'язаний надати письмову відповідь на звернення лобіста не пізніше як за тиждень з моменту отримання заявки (ст. 12). Обов'язком лобіста є подання щомісячного звіту [418]. Закон Грузії є коротким, але насиченим за кількістю простих правил. Водночас, декілька реєстрів робить процес реєстрації мало контрольованим. Також відсутність в Законі санкцій за порушення норм обмежує його ефективність.

Зміни відбувалися і в законодавстві інших країн. У Великій Британії, де протидія незаконному впливу на членів парламенту відома з XVII ст. (Резолюції Палати громад парламенту: «Про заборону пропонування хабарів депутатам» (1695).; «Винагороди депутатам» (1858); «Поведінка членів» (1947: зміни 1995, 2002) [250, с. 43] вплив тенденцій визнання лобізму як «представництва інтересів» призвів до обговорення регулювання «вбудованого лобізму» в 1970х рр. [612]. З 1974 р. Палата громад запровадила Реєстр фінансових інтересів членів парламенту та обов'язку членів парламенту декларувати матеріальний інтерес (Резолюція «Фінансові інтереси членів» (1974, зміни 2009) [250, с. 40; 528; 612]. Обов'язок реєстрації фінансових інтересів (в протоколах засідань) було конкретизовано в п. 47

Резолюції [250, с. 41]. Розкриття інформації, що підлягає реєстрації, стало вимогою Резолюції «Реєстр фінансових інтересів членів» Палати громад (1985, зміни 2009). Умови укладання угод між членом парламенту та клієнтами передбачені в Резолюції «Угоди про надання послуг» (1995, зміни 2002 та 2009). Порогом реєстрації гонорарів депутатів на основі підписаних ним угод встановлювалися в діапазоні 5 001-10 000 фунтів стерлінгів. Виключенням з правила були ситуації: якщо гонорари не перевищують 1% заробітної платні парламентаря; у випадку роботи в ЗМІ. В 2002 р. Кодекс поведінки було доповнено Розділом №3, який встановив, що член парламенту може захищати інтереси лобіста, але лише у разі, якщо зареєструє отримані від лобіста кошти у Реєстрі інтересів членів парламенту. Інформація, що підлягає розкриттю, була деталізована в Резолюції парламенту «Реєстрація фінансових інтересів депутатів» (2009, зміни 2011). Резолюція встановила вимоги щодо реєстрації членів, які підпадають під Категорії: директорат; оплачувана робота за наймом, офіс, професія; клієнти [250, с. 42]. Реєстри надавали інформацію про: гонорари; характер роботи; кількість відпрацьованих годин. Фінансовим порогом реєстрації була вартість послуг, що перевищує 1/10 % від зарплати члена Парламенту; або якщо загальна вартість платежів від однієї особи протягом року перевищує 1% від зарплати депутата.

В 2008 р. у Палаті громад відбулося слухання за участю Альянсу за прозорість лобіювання, де була оприлюднена Доповідь про стан регулювання лобіювання [102, с. 51; 444]. Після лобістського скандалу в 2009 р. темою обговорення стало прийняття жорсткої системи регулювання лобізму з обов'язковою системою реєстрації та розкриттям інформації [343]. В 2012–2021 рр. вносилися зміни про затвердження оновленого Кодексу поведінки і привілеїв (2012); про виконання правил (2015); про розгляд скарг та претензій (2018); про конфіденційність та захист вразливих осіб та про санкції щодо поведінки (2021). В 2002 р. набув чинності Кодекс поведінки та реєстрування фінансових інтересів Палати лордів Британського парламенту [562, с. 2]. Роль регулятора мали Регламентні процедури Британського парламенту [525, с.8].

На рівні виконавчої гілки влади актами, спрямованими на запобігання конфлікту інтересів були: Інструкція для державних службовців (1998) [444, с. 22]; Міністерський кодекс (2007) [581, с. 13-16]; Кодекс управління державної цивільної служби [444, с. 26]. Серед регуляторних актів значимим є Акт «Про свободу інформації» (2000), який передбачає, що урядові установи зобов'язані оприлюднювати протоколи нарад та консультацій [433, с. 4].

До числа сучасних документів, які регулюють процеси лобіювання, відносять Кодекс поведінки для членів палати громад Великобританії (2023) [250]; Міністерський кодекс (2022), який вимагає, щоб міністри робили щоденники, де міститься інформація про зовнішні зустрічі і яку оприлюднює щоквартально спеціальне відомство [474]; Закон «Про прозорість лобіювання, позапартійної агітації та управління профспілками» (2014) [597].

Кодекс поведінки для членів палати громад (2023) визначає, обов'язок депутата інформувати про конфлікт інтересів в заяві під час засідання Палати або її комітетів, у спілкуванні з посадовими особами; виконувати вимоги щодо реєстрації інтересів у Реєстрі фінансових інтересів членів, а також вигоди, що підлягають реєстрації (крім зарплати), отримані протягом року до обрання [250, с. 30-31]. Кодекс встановлює нові пороги для реєстрації фінансового інтересу члена парламенту за десятьма категоріями: 1) Зайнятість і заробіток (понад 300 фунтів ст. з одного джерела впродовж року); 2) Пожертви (понад 1500 фунтів ст., або як сукупність кількох пожертвувань на суму понад 500 фунтів ст. з одного джерела протягом року); 3) Подарунки, пільги та гостинність від британських джерел (понад 300 фунтів ст. на загальну суму вигод з одного джерела протягом року); 4) Земля та нерухомість;...10) Члени сім'ї, які займаються лобіюванням [250, с. 10-11]. Останній пункт роз'яснюється в пп. 60-62 : члени Палати громад повинні зареєструвати: інформацію про членів своєї сім'ї, які беруть участь у лобіюванні у державному секторі; якщо вони знають про участь члена сім'ї в такій діяльності. Для цілей цієї категорії, в п.61 лобіювання визначається як здійснення діяльності в професійній якості та від імені 3-ї сторони або клієнта

з метою вплинути на Уряд Великої Британії, Парламент, децентралізовані законодавчі органи, місцеві органи влади чи інші державні органи з будь-якого питання, що належить до їх компетенції, або консультування тих, хто бажає вплинути на них, з питань в межах їх компетенції [250, с. 29].

Кодекс Палати громад передбачив поріг «охолодження» 6 місяців для колишніх депутатів щодо їх звернення до міністрів, депутатів, державних службовців (п.17 розділу «Лобіювання за винагороду», але це положення не поширюються на экс-депутатів Палати лордів (п. 18)) [250, с. 38]; 12 місяців – якщо звернення стосується надання фінансової чи матеріальної вигоди іноземному уряду, НУО або іншій установі, яка протягом попередніх 12 місяців фінансувала візит п. 20 [250, с. 38].

Розділ 7 Міністерського кодексу (2022) присвячений запобіганню конфлікту інтересів: міністри повинні гарантувати запобігання конфлікту інтересів між державними обов'язками та приватними інтересами. Міністр несе відповідальність за прийняття рішення про те чи потрібно вживати заходів для уникнення конфлікту. [474, 18-21]. Пункт 7.20 Кодексу встановлює межу прийнятності подарунків – до 140 фунтів стерлінгів [474, с. 21].

Закон Про прозорість лобіювання, позапартійної агітації та управління профспілками (2014) встановив режим обов'язкової реєстрації для лобістів [597]. Особою, що здійснює діяльність з лобіювання як консультант визначається так, яка отримує оплату за комунікації від імені іншої особи і яка зареєстрована відповідно до Закону про податок на додану вартість (1994).

Офіс Реєстратора лобістів-консультантів для вирішення питання прозорості лобіювання створений в 2015 р. урядом і має обов'язок вживати примусових заходів у разі порушення реєстрації [582] Реєстр лобістів-консультантів включає інформацію про: ідентифікаційні дані лобіста: компанії або фізичної особи; заяву про зобов'язання дотримуватися кодексу поведінки; інформацію про клієнта, від імені яких здійснювалося лобіювання; щоквартальну публікацію деталей зустрічей міністрів та секретарів. Закон охоплює інформацію щодо фінансування партій (ч. 2), профспілок (ч. 3).

Реєстратор може накладати на особу стягнення за правопорушення (штраф не перевищує 7,5 тис. фунтів стерлінгів). Особа може оскаржити дії Реєстратора у Трибуналі. Для реєстрантів запроваджено щорічну абонентську плату. Станом на 1 жовтня 2019 р. було зареєстровано 160 осіб, які представляли 2 385 клієнтів, станом на 20 лютого 2023 р. – реєстр містив дані 245 осіб [582].

Важливе місце в системі регулювання займає саморегуляції лобістів [102, с. 51]. В 1994 р. 5 лобістських фірм створили Асоціацію професійних політичних консультантів (APPC) – неурядову організацію, до складу якої в 2010 р. входило 60 членів, які зобов'язались відповідно до Кодексу поведінки Асоціації, оприлюднювати інформацію про замовників лобістських послуг. Зі схожими вимогами діють Асоціація консультантів з паблік рілейшнз та Спеціалізований інститут паблік рілейшнз [196, с. 2–3]. У 2015 р. Королівський інститут зі зв'язків з громадськістю, Асоціація професійних політичних консультантів та Асоціація консультантів зі зв'язків з громадськістю розробили Кодекс саморегулювання галузі в якості альтернативи обов'язковому регулюванню – добровільний Британський реєстр лобіювання [587], який розкриває інформацію про клієнтів, лобістів, лобістських компаній, забезпечує канал оскарження поведінки лобіста. Відмова від реєстрації може розглядатися як дисциплінарне питання [343]. На 01.10.2019 р. зареєстровано 2002 особи, але вже в 2023 р. – 10258 осіб [248].

Отже, в Сполученому Королівстві поєднують вимоги щодо одночасного подання Реєстру лобістів-консультантів, внутрішніх реєстрів палат парламенту та уряду щодо фінансових інтересів депутатів та членів, вимоги відкриття «особистих порядків денних» посадових осіб. Офіс реєстратора лобістів-консультантів проводить перехресну перевірку лобістів, що зареєстровані у рамках відкритих міністерських перевірок, і на виконання вимог Закону про прозорість лобіювання. Система регламентування на початку 20-х років ХХІ ст. стала більш вимогливою до суб'єктів взаємодії, зберігаючи традиції інституційної дискретності та саморегулювання щодо встановлення правил регламентування, що позбавляє громадськість повної

картини щодо «бізнесу навколо торгіві впливом», при цьому в британській системі регламентування майже не охоплено «низовий лобізм».

В Ірландії Закон про регулювання лобіювання прийнято в 2015 р. (зміни 2020) [532]. Законом запроваджено Реєстр [532; 583], жорсткі правила реєстрації та обов'язкова декларація лобістів [102, с. 52]. Зареєстрована особа має щоквартально звітувати і за несвоєчасне подання декларації – штраф 2500 євро [533, с.14]. Загальна кількість зареєстрованих лобістів на 2021 р. становила 2 273 [533]. Закон передбачає в ст. 22 період «охолодження» протягом 1 року для экс-посадовців для отримання права бути лобістом.

Польща запровадила спеціальне регулювання лобіювання в 2005 р. Закон Про законодавчий та нормативно-правовий лобізм (2006, зміни 2011 та 2015) [482]. Ним створено Реєстр для обов'язкової реєстрації лише професійних лобістів, які працюють за контрактом і реєстрація гарантує їм доступ до приміщень Сейму. Норми Закону не поширюються на НУО [534]. В 2006 р. зареєструвалося 75 суб'єктів, станом на лютий 2023 р. – 558. Суб'єкти, які здійснюють професійну лобістську діяльність без реєстрації, підлягають штрафу (від 3 тис. до 50 тис. злотих (700 –12 тис. євро). Також діє Кодекс Асоціації професійних лобістів Польщі [458; 566]. Експерти вказують на польський досвід регулювання як на негативний, визначаючи наслідки закону про лобіювання [199]: 1) зустрічі між особами, які приймають політичні рішення і лобістами, призвели до зростання бюрократії, не маючи істотного впливу на прозорість; 2) правила застосовуються лише до обмеженої кількості лобістів, до спеціалізованих консультантів. Не вважаються «лобістами» представники бізнес-асоціацій, громадських організацій, юристи, аналітичні центри, які організовують зустрічі з особами, які приймають політичні рішення, та здійснюють діяльність з метою впливу на суспільні рішення; 3) законопроект 2005 р. не передбачив вказівок, які б допомогли чиновникам працювати з лобістами, тому кожен міністр або державна установа повинні встановити власні критерії роботи; 4) Громадські слухання, регламентовані законом 2005 р., не мали впливу на процес прийняття рішень. У 2010 р. було

запропоновано новий законопроект. Він мав розмежувати консультантів-лобістів та інші групи інтересів і встановити правила для кожної категорії окремо, але залишився без уваги [199]. В Польщі тривають дискусії щодо посилення контролю за лобістською діяльністю з метою охоплення контролем і інших гілок влади, систем управління, бюджетно-фінансових розподілів, а також охоплення діяльності галузевих експертів, представників торгово-промислових палат, НУО, які зараз не зобов'язані реєструвати діяльність щодо впливу на законотворчий процес. У базі веб-проекту «Track the Lobby» – «Jawny Lobbng» на лютий 2023 р. міститься інфомація про 4045 професійних лобістів, та 289 – непрофесійних, що лобіюють від свого імені) [382]. До числа TOP-5 лобістів у Сеймі віднесені: Асоціація польських міст; Об'єднання польських повітів; Конфедерація Левіафан; Національна рада сільськогосподарських палат; НСЗЗ ФОП «Солідарність» [382].

Тенденцію до посилення жорсткості режиму регулювання лобіювання демонструє Литва, де діє Закон Про лобістську діяльність (2001, зміни 2018 та 2021) [446]. Законом, в останній редакції визначено, що лобіювання – це «дії фізичної особи, юридичної особи чи іншої організації або їх підрозділу, спрямовані впливати на осіб (Президент, члени Сейму, уряду, працівники міністерстві, керівники політичних партій, мери, члени муніципальних рад, керівники адміністрацій муніципальних утворень та їх заступники, державні службовці), з метою ухвалення або неприйняття правових актів в інтересах замовника лобістської діяльності або бенефіціара лобістської діяльності». Це тлумачення розширило число суб'єктів лобістської діяльності, виключило штатних лобістів та неприбуткові організації, і конкретизувало напрями їх діяльності [596]. Закон зобов'язує вищих посадах осіб (ст.5) не перешкоджати діяльності лобістів, декларувати лобістську діяльність з метою забезпечення механізму розкриття інформації. Лобістська діяльність визнається незаконною якщо лобіст не проходить реєстрацію. Адмініструванням опікується Вища комісія зі службової етики [607], яка має право застосовувати адміністративні

санкції (штрафи: від 1000 до 4500 євро). В 2007 р. в Литві зареєстровано 13 лобістів [596], в 2023 р. – список лобістів містив 302 найменування [447].

В Латвії формування режиму регулювання лобіювання пройшло 3 етапи: *перший* (2008 – 2012) – концептуалізація проблематики; *другий* (2009 – 2012) – ініціювання законопроектів «Про лобіювання», «Про розкриття інформації про лобіювання» [416] та початок саморегулювання, на що вказує розвиток Латвійської асоціації лобістів з 2012 р.; *третій* етап (2019–2023) пов'язаний з прийняттям закону [274, с. 46]. Закон про прозорість представництва інтересів ухвалений Сеймом в 2022 р. і набув чинності з 1 січня 2023 р. [379]. Система декларування інтересів, яку вестиме Реєстр підприємств, почне діяти з вересня 2025 р., але з 2024 р. уряд повинен буде раз на рік направляти до Сейму звіт про досягнення «відкритості процесу представництва» [417]. Закон визначає представництвом інтересів «пряму чи опосередковану комунікацію приватної особи, у власних інтересах або в інтересах інших осіб, з представником органу публічної влади з метою впливу на ініціювання, розробку, прийняття або застосування публічного рішення» [379]. Представниками інтересів визначаються лише фізичні особи, які представляють інтерес *систематично* (не менш як тричі протягом 12 місяців), і саме такі особи зобов'язані зареєструватися. Закон передбачає обов'язки посадових осіб (ст.6); право представника органу влади відмовитися від спілкування з незареєстрованим представником інтересів, процедуру фіксації законодавчого сліду. В законі встановлено період «охолодження» (2 роки для посадовця).

Закон Латвії, передбачає порогові показники для реєстрації лобістів (стосовно часу та кількості контактів), але не фіксує порогові показники отриманих гонорарів і не містить адміністративних покарань. Комісія Сейму з оборони, внутрішніх справ і запобігання корупції схвалила ідею відмови від раніше передбачуваного підходу до адміністративних стягнень, але Уряд повинен включити до звіту за 2025 р. деталі забезпечення адміністративної відповідальності за невиконання обов'язків, перелічених у законі [417].

Участь НУО у процесах прийняття державних рішень забезпечується Меморандумом про співпрацю з урядом 2005 р. та П'ятим планом дій на 2022–2025 рр. за програмою Партнерства «Відкритий уряд» [274, с. 18], за якою Латвія виконує зобов'язання підвищення прозорості дій уряду, запровадження інноваційних методів громадянської участі [415; 416]. Парламент, міністерства та державні установи мають спеціалістів, які координують відносини з НУО, наприклад, з Латвійською торгово-промисловою палатою, Радою іноземних інвесторів у Латвії, тощо [188]. З іншого боку, малі НУО, муніципалітети, адвокаційні групи стикаються з браком професіоналізму та знань процесу прийняття рішень, тому лобістська індустрія, формування професійних лобі актуалізовані [274, с. 19; 391].

Закон про лобіювання прийняла Північна Македонія (2021) [580]. Закон регулює умови набуття статусу лобіста та лобістської організації, реєстрацію та обов'язки лобістів та лобістських організацій, а також обов'язки осіб, яких лобіюють та органів що є об'єктом лобіювання з метою отримання прозорості процесів підготовки, ухвалення та внесення змін до державної політики чи програм, законів, підзаконних актів. Лобіюванням визнається прямий чи непрямий контакт з метою впливу на прийняття рішення. Закон відділяє лобіювання від діяльності, яка пов'язана з комунікаціями між громадянином та органом державної або місцевої влади. Лобіюванням, за законом Північної Македонії, можуть займатися лише зареєстровані лобісти, які діють на підставі письмового договору з клієнтом (ст. 4-6). Ведення Реєстру здійснює Державна комісія з питань запобігання корупції, він містить: дані про лобістів та лобістські організації, узгоджені протоколи контактів з метою лобіювання, звіти про діяльність лобістів та лобістських організацій, внутрішні акти, які регламентують порядок встановлення та фіксації контактів. Законом передбачені санкції, штрафи (до 500 євро) за порушення реєстрації, передбачений період «охолодження» (3 роки) для колишніх посадовців [580].

Бельгія має слабкий режим регулювання інституту лобізму. З 2018 р. Палата представників Бельгії змінами до Регламенту запровадила внутрішній

«Реєстр лобістів» після скандалів навколо діамантового бізнесу [92; 411; 522]. Реєстр працює з 2019 р., є публічним, добровільним, передбачає внесення інформації про лобіста та клієнта. Факт реєстрації не обумовлює доступу до Палати. Реєструючись, фізичні та юридичні особи, в тому числі ті, яких можна віднести до «громадського» лобізму погоджуються діяти відповідно до ст. 163 Регламенту Палати та Кодексу поведінки. Регламент не запровадив санкцій за недотримання зобов'язань. Контакти між представниками інтересів та членами Палати щодо надання консультацій, діяльність у відповідь на запит Палати або депутата не охоплюється реєстром. Не підпадає під дію Правила 163 організація, на яку закон покладає інституційну роль. В 2019 р. було зареєстровано 94 суб'єкта, в 2023 р. – 195 [529].

В Італії на національному рівні немає нормативно-правових актів, які б регулювали лобістську діяльність чи конфлікт інтересів [513]. Діють внутрішні правила парламенту, трьох міністерств і регіональні акти. В Італії не існує національного кодексу поведінки лобістів, але діють Етичні кодекси професійних організацій, як Етичний кодекс Італійської федерації зв'язків з громадськістю, Етичний кодекс асоціації Il Chiostro (організація італійських лобістів). Внутрішні правила органів влади не є обов'язковими, але можуть створювати зобов'язання звітності для членів адміністрації [596].

В 2016 р. Палата депутатів (але не Сенат), прийняла доповнення до свого Регламенту, яким визначила правила представництва інтересів (ст. 2). Регламент передбачив створення Реєстру, обов'язок реєстрації та щорічної звітності. У Реєстрі Палати депутатів розрізняють суб'єктів та осіб, які лобіюють від свого імені, і тих, хто лобіює інтереси 3-х осіб (ст.3). Канцелярія Голови Палати депутатів може робити запит на додаткову інформацію. Однак, якщо лобіст законно пов'язаний угодою про нерозголошення, то він звільняється від розкриття особи клієнта на етапі реєстрації. Порогові показники для реєстрації лобістів (кількість витраченого часу або бюджету, кількість контактів або гонорарів) не передбачені. Станом на 2018 р. в реєстрі було зареєстровано 142 суб'єкти [596], а станом на 2021 р. – 200 [513].

Деякі міністерства створили необов'язкові реєстри прозорості: Міністерство аграрної політики (2012, 2015), Міністерство економічного розвитку (2016), Міністерство праці та соціальної політики (2018) [513]. Міністерство економічного розвитку розробило власний кодекс поведінки для юридичних та фізичних осіб, зареєстрованих у його Реєстрі прозорості [596].

На субнаціональному рівні законодавство про лобіювання ухвалили шість регіонів: Тоскана (2002); Молізе (2004); Абрुццо (2010); Калабрія (2016); Ломбардія (2016); Апулія (2017). Обговорення триває в Сицилії [513]. Регіональні закони передбачають реєстри лобістів, але лише Тоскана імплементувала законодавство і створила Реєстр [513]. Закон Апулії (2017) передбачає публічний порядок денний зустрічей зареєстрованих лобістів та осіб, які приймають рішення і є єдиним законом в Італії, що містить положення про Кодекс поведінки для лобістів, визнання якого є обов'язковою вимогою для реєстрації. Регіональні акти, як і Регламент Палати депутатів, не передбачають порогових показників для реєстрації лобістів (час, бюджет, кількість контактів, гонорари), як і положень для адвокатів, які представляють клієнтів. Три з шести регіональних законів (Калабрії, Ломбардії, Апулії) включають обов'язок звітувати про лобістську діяльність [513].

До числа країн, де лобіювання на державному рівні не регулюється відноситься Іспанія. Але з 2012 р. на сайті уряду публікуються порядки денні членів уряду. Діє і система саморегулювання: в 2016 р. Асоціація професіоналів інституційних відносин (APRI) прийняла кодекс поведінки для членів; Національна комісія з ринків та конкуренції Іспанії (CNMC) запровадила добровільний реєстр груп інтересів, які можуть дотримуватися кодексу для участі у парламентських дебатах. Якщо за перші два тижні створення реєстру зареєструвалися 52 організації, то у 2019 р. їх кількість сягнула 700. Дослідники А. Кастильо, А. Морено, А. Альманса Мартинес в 2023 р. визначили профіль лобістів в Іспанії: «існує рівний розподіл між чоловіками та жінками, із середнім віком 46 років, середнім професійним досвідом у секторі 15 років, з навчанням у галузі права, ступенем

післядипломної освіти з управління бізнесом та професійний ступінь з інституційних відносин. Стратегією впливу є пряме лобіювання (88%), у порівнянні з 12%, які здійснюють лобіювання на низовій основі» [240].

В парламентський період 2011 – 2015 рр. було запропоновано кілька ініціатив щодо регулювання лобіювання в Іспанії; уряд заявив про намір створити обов'язковий реєстр лобістів для обох палат парламенту через зміни до Регламенту [367, с. 36 – 37]. Але замість змін до Регламенту лише в 2020 р. рішенням обох палат парламенту було прийнято Кодекс поведінки членів Конгресу та Сенату щодо контактів із лобістами. В 2022 р. уряд Іспанії представив законопроект про підвищення прозорості взаємодії між службовцями та лобістами, про створення Реєстру лобістів, запровадження двохрічного періоду «охолодження» для колишніх посадовців, які прагнуть зайнятися лобізмом, але поки що законопроект не прийнято [560].

На місцевому рівні в Іспанії Мадридська міська рада в 2016 р. ухвалила Постанову про прозорість, яка вимагає реєстрації лобістів перед тим, як вони зустрінуться зі службовцями. В 2019 р. Реєстр містив 372 реєстрації.

Законодавство щодо регулювання лобіювання має Угорщина – Закон Про лобіювання (2006), де лобіювання визначалося як «оплачувана діяльність з метою впливу на урядову та законодавчу політику» [437]. Ним передбачалася добровільна реєстрація лобістів, стимульована наданням ліцензії. Реєстр вимагав щоквартального звітування, але не вимагав ідентифікувати клієнтів лобіста. До 2010 р. зареєстровано 248 індивідуальних лобістів і 44 організації. Однак, в 2011 р. новообраний уряд ФІДЕС скасував систему реєстрації лобістів в Угорщині, а закон був оцінений як неефективний для сприяння партнерству з бізнесом та громадськістю. В 2013 р. принята Постанова Уряду 50N/A2013 (II.25) про систему управління доброчесністю в адміністративних органах та правила прийому лобістів [335; 427], але, це не змінило думку експертів, що «уряд Угорщини перетворив процес вироблення політики на територію односторонніх рішень політичної еліти» [208, с. 5]. Ухвалений GRECO Третій проміжний звіт про виконання рекомендацій Угорщини щодо

запобігання корупції серед членів парламенту, суддів та прокурорів (Страсбург, 29.11.2021 – 03.12.2021 р.) містить рекомендації з забезпечення прозорості діяльності членів парламенту щодо взаємодії з лобістами, в тому числі прийняття кодексу етики для членів парламенту та персоналу [375]. У Звіті про верховенство права (2021) Єврокомісія наголосила на погіршенні ситуації в країні, зазначивши на ризиках для плюралізму ЗМІ та зростанні тиску на громадянські організації. В вересні 2022 р. ЄК, після запуску механізму верховенства права ЄС проти Угорщини в квітні 2022 р. через проблеми з корупцією, запропонувала заморозити 7,5 млрд. євро ЄС для Угорщини, яка у відповідь представила 17 заходів для виправлення ситуації, що було визнано ЄК «кроком у правильному напрямку» [376].

В ряді держав, незважаючи на відсутність спеціальних законів щодо регулювання лобізму, впроваджені Реєстри лобістів, як в Румунії, де Румунська асоціація зареєстрованих лобістів, заснована в 2010 р. як неприбуткова, неурядова, автономна та аполітична приватна юридична особа, розробила Кодекс, який регулює лобізм, підтримує Реєстр прозорості, започаткований як громадська ініціатива практиків, які підтримують прозорість та етичну поведінку в лобіюванні та адвокації, та який підтримується Наглядною комісією [584; 585]. Реєстр діє за моделлю Реєстру ЄК, реєстрація є обов'язковою для членів Асоціації. Особи, які приймають рішення, на які спрямована лобістська діяльність, повинні публікувати порядок денний і зустрічі із юридичними особами, виокремлюючи тих, які зареєстровані в Реєстрі прозорості груп з особливими інтересами [498; 500]. В Румунії «діяльність представництва та впливу» регулює Закон 52/2003 Про прозорість прийняття рішень в публічній адміністрації (змінен в 2013) [541].

Схожа ситуація у Японії, де відсутній закон, який би регулював лобіювання, але врегульовані форми громадської участі як форми «низового лобізму»: 1) право громадян на подання петицій до парламенту, порядок їх розгляду; 2) право громадян на демонстрації. В Японії є кілька законів, що містять положення, які орієнтовані на забезпечення прозорості у політичній

діяльності: Закон про контроль за збором політичних коштів (1948), Закон про вибори державних посад (1950), Кримінальний закон (1907), Закон про національну державну службу (1947) і Закон про національну етику державної служби (1999) [381]. Останній забороняє держслужбовцям отримувати подарунки, подорожувати з зацікавленими сторонами. Але, індустрія лобізму розвивається. Традиційні торгові асоціації, такі як Кейданрен (Федерація економічних організацій), мають тривалу історію лобіювання. Утворена в 1946 р. для представництва інтересів бізнесу вона отримує від міністерств проекти законів про підприємництво для експертизи і схвалення. Активними є й інші асоціації: Торгово-промислова палата (інтереси малого та середнього бізнесу), Кейдзай доюкай (клуб бізнесменів із великих компаній) та Ніккейрен (стосунки між роботодавцями та службовцями). У парламенті Японії діють депутатські клани – неформальні структури узгодження інтересів, а японські компанії наймають колишніх високопосадовців – Амакударі, цей інститут в 2008 р. взято під контроль Моніторинговим комітетом, який відстежує порушення Закону про державні послуги і Закону про адвокатів (1949), за якими особам, які не є юристами, заборонено надавати юридичні послуги за винагороду. В Японії не існує закону з визначенням лобіювання, суб'єктів та осіб, на яких поширюються правила лобіювання. Діє Закон про розкриття інформації і якщо лобіювання здійснюється в письмових формах, то вони повинні бути розкриті відповідно до Закону про доступ до інформації (1999), який зобов'язує міністерства оприлюднювати документи, створені в рамках адміністрування; зобов'язує держслужбовців записати пропозиції рішення, відповідно до Закону про управління державними документами та архівами (2009). Так, стандартизація в регулюванні лобізму впливає на форми корпоративного саморегулювання в Японії, які існували традиційно.

Спроби прийняти Закон про регулювання лобізму з 2012 р. робляться і в Новій Зеландії [570]. В квітні 2023 р. прем'єр-міністр цієї держави оголосив про ряд дій щодо впровадження правил лобіювання до 2024 р. [570].

Як і в ряді держав світу в Україні неврегульовані практики лобіювання. Країні характерно «вмонтованість» лобізму в систему прийняття рішень на всій рівнях влади та управління, коли держслужбовець або депутат є водночас і об'єктом, і суб'єктом лобізму, і обслуговує або інтереси власного бізнесу, або інтереси фінансово-промислових груп, – є загальновідомим фактом [6; 83; 197]. Дослідники єдині в думці, що в Україні: «лобіювання характеризується позаправовою формою і дискредитоване явищем «квазілобіювання» [149, с. 25]. Ринок лобістських послуг в Україні є тіньовим [100]. У звіті Chatham House (2022), позначено проблеми в Україні, як «неформальне прийняття рішень», що приносить користь великому бізнесу; влада, зосереджена в офісі президента; тенденція великих державних програм надавати перевагу «політично пов'язаним компаніям на шкоду конкуренції» [380; 611].

Звіт Групи держав проти корупції (GRECO) 2021 р., оприлюднений в березні 2022 р., стверджував, що Україна імітує боротьбу з корупцією і що цей стан є системним [148]. Звіт GRECO 2023 р. вказав, що за рік війни реформи зрушили з місця і Україна «задовільно виконала» 15 з 31 рекомендації (рік тому було 9). Ще 9 перебувають у процесі виконання, 7 лишаються не виконаними (в попередньому звіті було 14 та 8 відповідно). Наприклад, в GRECO врахували, що в НАЗК у жовтні змінилися правила виявлення конфлікту інтересів у нардепів і з'явилася автоматична система перевірки необхідної для цього інформації у держреєстрах – це дозволило зарахувати один з індикаторів [148]. Вказується, що у 2021 р. НАЗК України завершило перевірку 1026 декларацій та оцінило, що 1) незадекларована інформація становить понад 42 млн. доларів США; 2) ознаки корупційних правопорушень – у кожній третій декларації; 3) в 11 деклараціях виявлено необґрунтованих активів на суму 3 млн доларів США. Водночас, GRECO зазначає, що через введення воєнного стану публічний доступ до ряду державних реєстрів (включно реєстру фінансових декларацій в 2022 р. обмежено і, тому подання декларацій тимчасово є не обов'язковим, а перевірки НАЗК призупинено [339, с. 3]. Серед рекомендацій GRECO в 2023 р.: 1) розробка правил щодо

прийняття подарунків парламентаріями, судьями та прокурорами, зокрема, зниження порогу прийнятних подарунків; уточнення поняття гостинності; 2) забезпечення порядку опрацювання законодавчих пропозиції з належним рівнем прозорості та консультацій; 3) прийняття кодексу поведінки для членів парламенту та поєднання з письмовими інструкціями щодо впровадження (запобігання конфлікту інтересів під час здійснення парламентських функцій, розкриття інформації в ситуаціях конфлікту інтересів, подарунків та переваг, контактів із третіми особами); 4) впровадження заходів для запобігання уникненню обмежень щодо участі членів парламенту в підприємницькій діяльності [339, с. 6, 8, 9]. Ці рекомендації надавалися в 2021 р. і тому в звіті 2023 р. щодо їх імплементації встановлено оцінку, яка є або «задовільною» або гірше – рекомендація визначається «невиконаною».

Відповідаючи на критику, українські органи влади зазначають, що зараз вносяться зміни до законодавства: прийнято Закон № 2322-IX Про засади державної антикорупційної політики на 2021-2025 роки від 20.06.2022 р., яким затверджено Антикорупційну стратегію на 2021–2025 рр. [125]. У відповіді на критику щодо порядку опрацювання законодавчих пропозиції з належним рівнем прозорості, українська влада наголошує, що 1) комітети ВРУ зобов'язані будувати роботу на принципах гласності, плановості, вільного обговорення та вирішення питань, інформувати громадськість про свою діяльність, в тому числі шляхом оприлюднення плану роботи, розкладу засідань, прийнятих актів, стенограм засідань та розміщувати інформацію на веб-сайті комітету; 2) цифрове урядування забезпечило інклюзивність законодавчої роботи; 3) прийнято Закон Про внесення змін до Регламенту ВРУ щодо протидії зловживанням правами народних депутатів України у ході законодавчої процедури (2020), відомий як Закон проти «поправкового спаму» [123]. Залишається завданням боротьба з законодавчим спамом, оскільки лише з серпня 2020 р. по січень 2021 р., у парламенті зареєстрували 934 законопроекти, що ускладнює законодавчу роботу та обґрунтовує користування прискореною процедурою, яка забезпечує законопроекту зі

статусом «невідкладний» особливий порядок розгляду та можливість бути прийнятим після першого читання («за основу та в цілому» за ст. 101, 102, 114 Регламенту ВР) [127]. Українські органи влади посилаються на чинні положення законодавства: «не допускається скорочення зазначених строків більш як наполовину» (ст. 101 Регламенту) [127]; прискорені процедури не можуть застосовуватися до кодексів чи законів, які містять більше ніж 100 статей і застосовуються за рішенням ВРУ відразу після 1-го чи 2-го читання, якщо законопроект визнано таким, що не потребує доопрацювання (п.4 ст. 102 Регламенту) [127; 339, с. 6–9]. За півтори роки діяльності уряду В. Гройсмана (квітень 2016 – листопад 2017) у ВРУ VIII скликання зареєстровано 415 законопроектів за поданням КМУ, із яких 97 прийнято в цілому; 21 прийнято в першому читанні [114]. Діюча влада наводить цифри застосування прискорених процедур з 1 січня по 28 жовтня 2022 р.: зі скороченням терміну підготовки до другого читання прийнято 76 законів (за період 2021 р. – 26 законів); зі скороченням строку внесення альтернативних законопроектів – прийнято 11 законів (за період 2021 р. – 9 законів); до 14 листопада 2022 р. в першому читанні прийнято 160 законів, у тому числі 28 законів про ратифікацію та 13 законів про денонсацію міжнародних договорів. Влада підкреслює, що збільшення законопроектів, ухвалених за прискореною процедурою, пов'язане з агресією РФ та є необхідністю реагувати на виклики. GRECO, визнаючи складність оцінки регулярності законодавчих процедур під час війни, однак, вказує на: 1) неможливість з'ясувати інформацію про: залучення експертів, проведення громадських слухань; про роботу комітетів; 2) пізні надходження інформації про законопроекти для залучення експертів і громадськості; 3) збільшення актів, прийнятих з використанням прискорених процедур, що виправдано лише воєнним станом.

Окрема рекомендація GRECO (IX) в п. 56 прямо стосується лобіювання: «запровадити правила щодо того, як члени парламенту взаємодіють з лобістами та третіми сторонами, які прагнуть вплинути на законодавчий процес» [339, с. 10]. GRECO нагадує, що жодна із законодавчих ініціатив щодо

лобіювання не реалізувалася, хоча українська влада зазначає, що розробка закону про лобіювання передбачена в Антикорупційній стратегії і з 2021 р. діє робоча група для розробки законодавства, відбулися контакти з метою вивчення досвіду регулювання, зокрема, міжвідомче співробітництво з Хорватією, Сербією, Францією. Тим не менш, GRECO зробила висновок, що їх рекомендація є невиконаною.

Мета прийняти в Україні закону про лобіювання не мала реалізації більше 20 років [4]. У ВР України реєстрували законопроекти: 1) «Про лобіювання в Україні» (№ 3188, 1999 р., ініціатор І. Шаров); 2) «Про правовий статус груп, об'єднаних спільними інтересами (лобістських груп) у ВР України» (№ 3188-1, 1999 р., ініціатор Ю. Сахно), оцінений як «декларативний» і «неузгоджений з нормативно-правовими актами» [30, с. 85]; 3) «Про діяльність лобістів у ВР України» (№ 8429, 2005 р., ініціатор І. Гринів); 4) «Про вплив громадськості на прийняття нормативно-правових актів» (урядовий проєкт 2009 р., не був внесений до ВР); 5) «Про регулювання лобістської діяльності в Україні» (№ 7269, 2010 р., ініціатор В. Коновалюк, отримав негативний відгук Головного науково-експертного управління ВР); 6) «Про регулювання лобістської діяльності та громадського представництва (адвокасі) в Україні» (2013 р., ініціатори – Національний інститут стратегічних досліджень та Інститут професійного лобіювання та адвокасі – громадська організація, зареєстрована в 2010 р. Д. Базілевичем) [3].

Базілевич, коментуючи законопроект 2013 р. вказував: «лобіювання має за мету безпосередній легітимний вплив на посадову особу з метою схвалення рішень в інтересах замовника і за винагороду, тоді як адвокація – це опосередкована взаємодія із владою, на меті якої є привернення уваги громадськості до проблеми, проведення інформаційно-роз'яснювальної кампанії. Прикладами адвокації є ініціативи Національної бізнес-коаліції, яка створена в жовтні 2020 р. для захисту інтересів 90 асоціацій, що увійшли до об'єднання і розпочали адвокацію пріоритетів бізнесу до кандидатів в депутати ВРУ... Центр міжнародного приватного підприємництва та

Регіональний центр підвищення кваліфікації Київської області започаткували ініціативу «залучення держслужбовців до діалогу з приватним сектором» за сприяння Національного агентства з питань державної служби [3].

Підписуючи Угоду про асоціацію з ЄС (2014) Україна взяла зобов'язання сприяти процесу інституційної розбудови лобістської діяльності. 1 вересня 2017 р. Угода стала чинною, і прийняття законодавства про лобістську діяльність набуло практичної актуальності, що підтверджували і рекомендації Групи держав проти корупції (GRECO).

7) Сьомим проектом став законопроект «Про лобіювання» (№5144-1, 2016 р., ініціатор М. Найєм) [121; 3]. В ньому лобістом визначалася зареєстрована особа, передбачався обов'язковий характер реєстрації, але Висновок комітету з підготовки і попереднього розгляду за підписом Є. Соболева відправив проект на доопрацювання оскільки «забороняється здійснювати «просування» законопроектів без реєстрації» [14]. В 2017 р. проект №5144-1 було знято з реєстрації. Схожа ситуація відбулася і з законопроектами 8) «Про лобізм» (№5144, 2016 р., ініціатори: Т. Батенко, О. Дубінін та ін.) та 9) «Про лобіювання» (ініціатори О. Сироїд, О. Сотник, О. Продан, В. Федоренко, ін.) [126; 48].

За відсутності закону в Україні в 2019 р. були розроблені нормативні акти, спрямовані на розслідування фактів міжнародної корупції та незаконного лобіювання: Проект Постанови про утворення Тимчасової слідчої комісії ВРУ для розслідування фактів міжнародної корупції за участі вищих посадових осіб держави, пов'язаних з діяльністю НБУ та Міністерства фінансів України, а також інших протиправних дій, вчинених під впливом міжнародних чинників та незаконного лобіювання окремими представниками міжнародних організацій та урядів іноземних країн (30.10.2019 р. №2346); Проект Постанови про утворення Тимчасової слідчої комісії ВРУ щодо корумпованого лобіювання розпродажу сільськогосподарської землі у корисних інтересах посадовими особами гілок влади (17.12.2019 р. №2608).

В 2020 р. лише на одній сесії парламенту було зареєстровано чотири законопроекти з регулювання лобізму [4]. За законопроектом 10) «Про державну реєстрацію суб'єктів лобіювання та здійснення лобіювання в Україні» (№3059, 11.02.2020, ініціатори: Ю. Тимошенко, С. Власенко) лобіст або лобістська фірма мали реєструвати діяльність, що гарантувало їм права суб'єктів лобіювання; на Міністерство юстиції покладалося завдання ведення Е-Реєстру, перевірки щоквартальних звітів лобістів і звіту перед парламентом; передбачалася кримінальна відповідальність лобістів за порушення законодавства [130]. За словами С. Власенка, автори адаптували американський закон під українські реалії, оскільки: «формально лобістів у нас немає, але, коли громадські активісти отримують гранти, вони називають себе лобістами. ... у нас активізм став професією, яка, на жаль, не регулюється державою» [107]. Втім, законопроект не знайшов підтримки на рівні підкомітету з питань конституційності на чолі з О. Совгирею (депутати критикували норми щодо звітності, а запрошені представники громадських організацій за порушення свободи об'єднань).

В іншому проекті Закону 2020 р 11) «Про лобізм» (№ 3059-1, 28.02.2020 р., ініціатори: О. Дубінський, О. Василевська-Смаглюк) встановлювалося: 1. «послуги з лобізму, з лобіювання – це діяльність суб'єкта лобізму щодо представництва та захисту інтересів вигодонабувачів послуг з лобізму...» (поняття «лобізм» та «лобіювання» були ототожені); 2. «методи і принципи» лобіювання; 3. права та обов'язки і суб'єктів, і об'єктів лобіювання, в тому числі обов'язки реєстрації, щомісячного звітування і лобістів, і їх об'єктів; сприяти комітетам ВРУ у здійсненні покладених на них повноважень; права брати участь у засіданнях погоджувальної ради депутатських фракцій; 4. вимоги до професійних суб'єктів лобіювання; 5. питання, щодо яких не може здійснюватися лобіювання (конституційний лад, суверенітет, безпека, свобода слова, «обмеження в використанні мови»); 6. виключення з переліку форм лобістської діяльності звернень юридичних та фізичних осіб до органів влади, надання експертних висновків, діяльність

профспілок і представників ЗМІ; 7. покладання регуляторних та наглядових функцій з лобістської діяльності на Національне агентство з питань запобігання корупції; 8. порядок притягнення порушників до адміністративної і кримінальної відповідальності; 9. передбачалося існування Асоціації лобістів України та визнання механізмів саморегулювання [131].

12) Третій законопроект 2020 р. «Про правове та прозоре регулювання діяльності з лобіювання» (№ 3059-2, 02.03.2020 р.; ініціатори: члени Комітету з правової політики – О. Качура, О. Костін, ін., та Комітету з питань інтеграції України до ЄС – І. Климпуш-Цинцадзе), розрізняв поняття «лобіювання» та «публічні консультації» [132]. Автори виключили діяльність громадських організацій, адвокацію, петиції, звернення і висновки, участь у роботі дорадчо-консультативних органів та робочих груп, створених при суб'єктах владних повноважень, у громадських слуханнях, обговореннях, заходах, організованих органами державної влади – з числа форм лобістської діяльності. Проект виключив з кола об'єктів лобіювання суддів, прокурорів, працівників правоохоронних органів, дипломатів; передбачив створення Міністерством юстиції Єдиного реєстру суб'єктів лобіювання, який мав бути переданий Раді суб'єктів лобіювання України після її створення; встановив обов'язки суб'єкту лобіювання скласти присягу і щорічного оновлення статусу у Реєстрі. Стимулом реєстрації визначалися виплати суб'єктам лобіювання за внесення даних до Реєстру у залежності від сфери здійснення лобіювання і від диференціації річного доходу. Передбачалося закріплення права зареєстрованих суб'єктів лобіювання подавати матеріали щодо законопроектів протягом 21-денного строку з дня їх реєстрації. Визначалися умови притягнення порушників до відповідальності.

13) В четвертому законопроекті 2020 р. «Про лобістську діяльність» (№3059-3, 03.03.2020 р., ініціатори: Д. Монастирський, П. Фролов [133]) розрізнили поняття «лобіювання» («підприємницька діяльність, спрямована на здійснення законного впливу на об'єкт лобіювання з метою формування у нього думки про переваги чи недоліки певних рішень, які знаходяться в межах

його компетенції») та «публічна адвокація» (діяльність, що не має ознак підприємницької діяльності, із захисту прав і свобод, задоволення суспільних інтересів). Автори розрізнили «публічну адвокацію» і «замовну публічну акцію», як варіанти громадського лобізму. «Замовна публічна акція» тлумачилася як «масовий захід, за підготовку, організацію, координацію, проведення, спонукання до участі в якому або за участь в якому отримується чи передається майно. Суб'єктом лобіювання визначалася зареєстрована в Держреєстрі юридична або фізична особа, яка має право надавати послуги з лобіювання за договором про надання послуг з лобіювання. Проект передбачав: обов'язковість реєстрації лобістів в Реєстрі, ведення якого покладалося на Міністерство юстиції; адміністративну та кримінальну відповідальність за порушення законодавства.

Жоден з 4-х законопроектів 2020 р. не був прийнятий. За відсутності спеціального Закону для регулювання лобіювання в Україні застосовують широкий перелік нормативних актів. Так, в Законі «Про запобігання загрозам національній безпеці, пов'язаним із надмірним впливом осіб, які мають значну економічну та політичну вагу в суспільному житті (олігархів)» (2021) [124] передбачено, що особа, визнана олігархом, не має права здійснювати внески на підтримку партій та до виборчих фондів, бути бенефіціаром у процесі приватизації об'єктів великої приватизації, фінансувати політичну агітацію або проведення мітингів, демонстрацій з політичними вимогами. У разі контакту публічного службовця з олігархом, останній зобов'язаний подати декларацію про контакти, яка повинна містити дані про зміст спілкування, обставини зустрічі тощо. З прийняттям Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції» № 731-VIII від 08.10.2015 р. відбулися зміни в питанні політичного фінансування [122]. Дотичними до сфери лобістської діяльності є положення Законів «Про запобігання корупції» № 1700-VII від 14.10.2014 (щодо викривачів, протидії корупції), «Про публічні закупівлі» № 922-VIII від 25.12.2015 (щодо прозорості публічних закупівель), «Про медіа» № 2849-IX

від 13.12.2022 (щодо власників медіа), та інших [38]. В 2022 р. прийнято Постанову «Про утворення Тимчасової слідчої комісії ВРУ з питань розслідування фактів корупційних дій посадових осіб Державної податкової служби, Державної митної служби, що могли призвести до зменшення надходжень до державного бюджету, та можливих зловживань у сфері діяльності акціонерного товариства «Національна акціонерна компанія «Нафтогаз України» № 2022-ІХ від 27.01.2022 р. [129] Також, Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК), орієнтуючись на Антикорупційну ініціативу ЄС в Україні (EUACI), проєкт USAID «Підтримка організацій-лідерів у протидії корупції в Україні «Взаємодія» представило Методичні рекомендації «Щодо застосування окремих положень Закону «Про запобігання корупції» стосовно запобігання та врегулювання конфлікту інтересів [96]. Регулювання низового лобізму як встановлення форм громадської участі і взаємодії з органами державної влади здійснюється Постановами КМУ «Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади» (№ 976, 05.11.2008) та «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» (№ 996, 03.11.2010).

Скандал 2022 р. навколо законопроєкту № 5655 щодо містобудівної реформи підняв питання регулювання лобіювання. Активність депутатки від «Слуг народу» О. Шуляк противниками законопроєкту визначалася як «прямий лобізм інтересів великих забудовників та обмеження прав місцевого самоврядування» [47]. О. Шуляк вказувала, що діє проти тіньових лобістських схем місцевих забудовників у змові з органами місцевого самоврядування. Отже, ВРУ є надважливим об'єктом лобіювання, як і її структури: комітети; фракції; погоджувальна рада голів фракцій і Апарат [37, с. 110]. Думка профільного комітету впливає на рішення парламенту щодо законопроєкту, тому показник відвідуваності депутатами засідань профільних комітетів становить 70,9%, що на 20% вище, ніж показник участі парламентарів у

засіданнях – 49,8%, що пояснюється і тим, що пропорційна виборча система проводить до складу парламенту спонсорів та «вмонтованих лобістів» [16].

Водночас, об'єктом лобіювання є і урядові структури. Екс-міністр фінансів О. Данілюк в інтерв'ю «Економічній правді» заявив про нав'язування йому заступників, яких лобіювали окремі депутати [40]. Надактивним є зовнішній лобізм, пов'язаний з діяльністю крупних інвестиційних компаній, які співпрацюють з урядом, подібних BlackRock, JPMorgan Chase, а також Rasmussen Global (представництво в Україні очолює екс-депутат О. Сотник), Rud Pedersen Group's (представництво в Києві очолив Мірон Василик, колишній радник в «НАФТОГАЗ» та ін.) [611].

Голова НАЗК О. Новіков під час зустрічі з очільником Вищого органу з питань прозорості у публічному житті Франції (НАТVP) Дідьє Міго в 2022 р. зазначив, що Українська Антикорупційна стратегія до 2025 р. передбачає прийняття закону про лобіювання, що є важливим «для відновлення України, коли... почнуть надходити іноземні інвестиції на відбудову» [33]. В лютому 2023 р. Transparency International опублікувала Огляд факторів корупційного ризику для майбутньої реконструкції України, а також підсумок дискусії щодо заходів для мінімізації корупції, де зазначено, що «незважаючи на консенсус щодо пріоритетів антикорупційної політики в Україні після війни, існують пропозиції щодо інституційної архітектури надання та моніторингу коштів на реконструкцію [384]. Регулювання лобізму та визначення фінансових ризиків для іноземних інвесторів стало темою V Міжнародного GR Форуму у Стамбулі (травень 2023р.), ініційованого Українською Асоціацією професіоналів у сфері GR та лобізму (60 членів представили ключові галузі платників податків) та Міжнародною асоціацією професіоналів у сфері відносин з владою (IGAPA) [169]. В липні 2023 р. кореспондент «Politico» С. Вітон зазначила: «Київ – благодатна територія для лобіювання – політики сватають бізнес, ...попереду масштабна реконструкція» [611].

Згідно з Антикорупційною стратегією на 2021–2025 рр. (затверджена Законом «Про засади державної антикорупційної політики на 2021–2025 рр.»

(2022) [125]) та Державною антикорупційною програмою на 2023–2025 рр. (затверджена Постановою КМУ № 220 (2023) [128]), впровадження нормативного регулювання лобістської діяльності слідом за прийняттям Закону про розширення повноважень Спеціалізованої антикорупційної прокуратури через прийняття Закону від 8 грудня 2023 р. визначалося пріоритетним кроком для вступу в ЄС [73]. GRECO у звіті щодо виконання рекомендацій, наданих у рамках IV Раунду оцінювання «Запобігання корупції серед народних депутатів, суддів та прокурорів» від 24.03.2023 р., рекомендувала запровадити правила взаємодії членів парламенту з лобістами та третіми сторонами, які намагаються впливати на законодавчий процес

10 січня 2024 р. ВРУ ухвалила у першому читанні урядовий проєкт Закону «Про добросчесне лобіювання» (№10337, ініціатор: Д. Шмигаль) [15]. 23 лютого 2024 року було прийнято Закон України «Про лобіювання» №3606-ІХ [120]. Цей закон набрав чинності 14 березня 2024 року та вводиться в дію через два місяці з дня початку функціонування Реєстру прозорості, але не пізніше 1 січня 2025 року (за винятком окремих положень). Закон визначає правові засади лобіювання в Україні та регулює відносини, що виникають під час лобіювання. За Законом, лобіюванням є діяльність, що здійснюється фізичною або юридичною особою з метою впливу / спроби впливу на суб'єктів правотворчої діяльності (крім Українського народу на всеукраїнському референдумі, територіальної громади на місцевому референдумі) та / або суб'єктів правотворчої ініціативи в комерційних інтересах бенефіціара (за винагороду, що отримується прямо або опосередковано, та / або з оплатою фактичних витрат, необхідних для її здійснення), або у власних комерційних інтересах особи та стосується предмета лобіювання [120]. Згідно ст. 10 суб'єктом лобіювання може бути: 1) фізична особа, яка має повну цивільну дієздатність; 2) юридична особа приватного права, зареєстрована за законодавством України; 3) іноземна юридична особа, яка має на території України своє представництво відповідно до Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність». В. п.2 ст. 10 зазначається, що «особа

набуває статусу суб'єкта лобіювання з дня внесення до Реєстру запису про її реєстрацію суб'єктом лобіювання» [120]. Предметом лобіювання є нормативно-правовий акт, щодо планування розроблення та / або прийняття (видання) якого, внесення змін до якого, втрати чинності (скасування) яким (або утримання від таких дій) суб'єкт лобіювання здійснює вплив (спробу впливу) на об'єкт лобіювання. Бенефіціаром лобіювання може бути іноземна держава, фізична, юридична або група таких осіб, у комерційних інтересах яких здійснюється лобіювання. Закон передбачає перелік сфер діяльності, що не вважаються лобіюванням, зокрема: представництво зовнішньополітичних інтересів органами дипломатичної служби; народна ініціатива на всеукраїнському референдумі та ініціатива на місцевих референдумах; діяльність суб'єктів у сфері медіа та електронних комунікацій; діяльність політичних партій та місцевих організацій політичних партій; діяльність кандидатів на виборні посади на виборах Президента України, виборах народних депутатів України та місцевих виборах, пов'язана з їхньою участю у виборчому процесі відповідних виборів; наукова та науково-технічна діяльність; незалежна професійна діяльність адвокатів щодо здійснення захисту, представництва та надання інших видів правничої допомоги клієнту; реалізація права на мирні зібрання та ін. Принципами лобіювання визначені: законність, прозорість, підзвітність, відповідальність, професійність та етичність. Зокрема, принцип прозорості передбачає, що інформація про здійснення лобіювання підлягає оприлюдненню, а лобіювання здійснюється виключно особою, яка отримала статус суб'єкта лобіювання та відомості про яку внесено до Реєстру прозорості. Відповідно до стю 5 Закону Реєстр прозорості — це інформаційно-комунікаційна система, що забезпечує збирання, накопичення, захист, облік, відображення, оброблення та надання інформації про суб'єктів лобіювання та їх звітність. Національне агентство з питань запобігання корупції є адміністратором цього Реєстру. На веб-сайті НАЗК має забезпечуватися цілодобовий доступ до Реєстру прозорості. Закон України «Про лобіювання» визначає методи лобіювання (стаття 7), до яких

належать: пряма чи опосередкована комунікація з об'єктом лобіювання щодо питань, пов'язаних з предметом лобіювання; підготовка та розповсюдження реклами, пропозицій, програмних і позиційних документів, аналітичних матеріалів, результатів соціологічних та інших досліджень щодо питань, пов'язаних з предметом лобіювання, у тому числі з використанням медіа або мережі Інтернет; участь у заходах щодо питань, пов'язаних з предметом лобіювання, з метою впливу (спроби впливу) на об'єкт лобіювання; запрошення об'єкта лобіювання для участі у зустрічах, конференціях, заходах тощо; організація проведення публічних заходів, інформаційних кампаній, інших заходів, не заборонених законом, що пов'язані з предметом лобіювання; інші методи, не заборонені Конституцією та законами України, які полягають у здійсненні суб'єктом лобіювання впливу (спроби впливу) на об'єкт лобіювання щодо предмета лобіювання. Відповідно до статті 8 Закону не може бути предметом лобіювання нормативно-правовий акт щодо: оголошення загальної або часткової мобілізації; введення в Україні або в окремих її місцевостях воєнного стану; оголошення за поданням Президента України стану війни і укладення миру; використання Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань; введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану; оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації; зміни території України; амністії. Закон також встановлює, що лобіювання має здійснюватися на підставі договору лобіювання. Юридичні особи — суб'єкти лобіювання, які є громадськими об'єднаннями, іншими неприбутковими підприємствами, установами та організаціями, можуть здійснювати лобіювання без укладення договору лобіювання, якщо інше не передбачено їхніми установчими документами. Закон передбачає перелік осіб, що не можуть бути суб'єктами лобіювання, їхніми клієнтами, бенефіціарами, а також визначає заборонені джерела фінансування лобіювання, а також встановлює процедуру реєстрації та припинення / зупинення статусу суб'єктів

лобіювання, права та обов'язки суб'єктів лобіювання, об'єктів лобіювання та клієнтів, а також деталізовані вимоги до звітів щодо лобіювання [15; 81].

В документі не дуже чітко відмежована професійна, оплачувана діяльність з лобіювання інтересів клієнтів від роботи громадських організацій, зокрема антикорупційних та тих, які просувають політичні реформи, зміни виборчого законодавства, судову реформу, правозахисних. Натомість, як вказують європейські документи, «нормативні акти про лобіювання не мають перешкоджати законній діяльності громадянського суспільства й не мають покладати на такі організації непропорційний адміністративний тягар». До речі, нещодавно представники громадського сектору робили публічну заяву з критикою низки положень законопроекту про лобіювання. Зокрема, вони вимагали чітко передбачити, що дія закону про лобіювання не поширюється на здійснення та захист громадянами прав і свобод, гарантованих Конституцією та законами України, і на діяльність неприбуткових організацій та неприбуткових установ, зокрема громадських об'єднань. Утім, у фінальній версії документу ці вимоги не повністю враховані. Хоч з тексту законопроекту до другого читання і вилучено поняття «адвокації» (голова НАЗК О. Новіков раніше пояснював, що метою «адвокації» не є отримання прибутку [72]) та зроблено спробу вивести діяльність громадських організацій з-під дії закону, ризику того, що таким організаціям треба буде включитися до реєстру прозорості, звітувати та розкривати багато інформації про свою діяльність, зберігаються. Адже в проголосованій редакції закону зазначено, що діяльність громадських об'єднань та інших неприбуткових організацій не вважається лобіюванням, крім випадків, коли така діяльність стосується комерційних інтересів. При цьому, більшість антикорупційних та реформаторських організацій фінансуються за рахунок залучення грантів. Враховуючи визначення комерційного інтересу: грошові кошти чи інше майно, особисті переваги, пільги, інші вигоди матеріального чи нематеріального характеру, які особа отримує чи може отримати в межах провадження господарської

діяльності після впливу або спроби впливу на об'єкт лобіювання, отримання грантового фінансування якраз і буде вважатися комерційним інтересом.

Якщо Проект закону не врегулював питання отримання лобістами винагороди [73], то стаття 17 прийнятого Закону регулює питання звітності суб'єктів лобіювання в Україні та визначає чіткі вимоги до подачі фінансових і діяльнісних показників. Звітність подається двічі на рік: за перше півріччя до 31 липня, а за друге півріччя до 31 січня наступного року. Звіти подаються в електронному форматі і охоплюють всі сфери лобіювання. Зміст звіту включає: ідентифікаційні дані суб'єкта лобіювання (фізичної або юридичної особи), а також ідентифікаційні дані клієнта або іншого бенефіціара; загальні відомості про бенефіціара, якщо лобіювання здійснюється без укладення договору; предмет і об'єкт лобіювання; фінансові показники, а саме вартість договорів лобіювання в діапазонах: до 100 тисяч гривень; від 100 тисяч до 1 мільйона гривень; від 1 мільйона до 10 мільйонів гривень; понад 10 мільйонів гривень; суми коштів, отриманих від клієнта за кожним договором, і суми коштів, витрачених за кожною сферою лобіювання, із зазначенням діапазонів; розмір внесків на підтримку політичних партій або до виборчих фондів із зазначенням розмірів і дати здійснення внесків; інформацію про зустрічі та комунікації з об'єктами лобіювання, що займають відповідальне або особливо відповідальне становище [120]. Для впровадження закону в життя та введення в дію ще потрібно буде створити сам реєстр прозорості (не пізніше 1 січня 2025 року) та ухвалити кілька підзаконних актів, зокрема порядок ведення реєстру та Правила етичної поведінки суб'єктів лобіювання, які мають бути затверджені Кабінетом Міністрів України після проведення публічних консультацій із заінтересованими особами. Такі Правила за законом є обов'язковими лише для суб'єктів лобіювання, а варто було б поширити їх дію і на іншу сторону – на органи державної влади та їх посадових осіб [111].

В інтерв'ю Forbes голова НАЗК О. Новіков зазначив, що закон має легалізувати ринок лобізму в Україні, коли бізнес або бізнес-асоціації зможуть укладати контракти з лобістами для просування інтересів [72].

Отже, розглянуті приклади національного регулювання лобіювання в таких державах як Австрія, Німеччина, Франція, Словенія, Грузія, Велика Британія, Польща, Литва, Латвія, Ірландія Північна Македонія, Бельгія, Італія. Іспанія, Румунія, Японія та Україна підтверджують поступову трансформацію у сприйнятті лобіювання в якості додаткового каналу представництва, який стимулює відкритість політичної системи до взаємодії між органами публічної влади та управління, з одного боку, та зацікавленими групами, які є носіями ексклюзивних, конкуруючих інтересів. Протягом останніх років спостерігався повільний процес «проявлення» лобізму як системного явища, що підлягає регулюванню. Маючи за основу досвід США та Канади, рекомендації міжнародних організацій, таких як ОЄСР, Рада Європи, Група держав по боротьбі з корупцією (GRECO); Рух «Transparency International», представлені в цьому підрозділі національні системи встановили режими регулювання лобіювання, які мають риси режимів поміркованої або низької надійності.

Висновки до розділу. Дослідження ефективності традиційних та новітніх практик регулювання лобізму в світі надає можливість визначити що вони розвиваються від латентних низькорепутаційних форм реалізації інтересу через формування специфічних механізмів професійної інформаційної сигналізації (переконання) до форм законодавчої співпраці через законодавче субсидування процесу узгодження інтересу та запобігання конфлікту між групами та державної владою.

Варіативність регулювання лобістської діяльності проявилась в формуванні своєрідних національних практики в межах традиційних моделей та залишається актуальною навіть за умов впровадження новітніх стандартів, які закріплюються законодавчими та нормативними актами, кодексами поведінки, етичними правилами, практичними платформами для лобіювання.

Національні регулятори по-різному імплементують рекомендації міжнародних організацій, запроваджуючи правила реєстрації лобіста з відносною деталізацією інформації про його, вимагаються детальні дані щодо предмету лобіювання та сфери діяльності, «законодавчого сліду», фінансових

аспектів лобіювання. В більшості випадків реєстрація та розкриття інформації не є однаковими для всіх секторів та бізнес-інтересів, реєстраційні записи не відображатимуть стан справ з грошима та торгівлею впливом. Система реєстрації, застосовується переважно до контрактних лобістів, і залишає поза увагою більшість суб'єктів «низового лобізму», які намагаються впливати на державну політику, і які можуть бути задіяні в практиках астротурфінгу.

Регулювання лобізму залишається варіативним. В ряді проаналізованих національних режимів регулювання були прийняті закони про лобіювання (Закон Австрії – «Закон про прозорість лобіювання та груп зі спеціальними інтересами» (2012), Закон Німеччини – «Про запровадження реєстру лобістів для представництва інтересів у Бундестазі та Федеральному уряді» (2022), Закон Франції «Про прозорість, боротьбу з корупцією та модернізацію економічного життя» або «Закон Сапіна II» (Loi Sapin II') (2016), Закон Великої Британії «Про прозорість лобіювання, позапартійної агітації та управління профспілками» (2014), Закон Словенії «Про добросовісність і запобігання корупції» (2010), Закон Грузії «Про лобіювання» (1998), Закон Польщі «Про законодавчий та нормативно-правовий лобізм» (2005), Закон Литви «Про лобістську діяльність» (2001), Закон Латвії «Про прозорість представництва інтересів» (2022), Закон Ірландії «Про регулювання лобіювання» (2015), Закон Румунії «Про прозорість прийняття рішень в публічній адміністрації» (2003), Закон Угорщини «Про лобіювання» (2006–2011 рр.). В ряді країн діють внутрішні правила міністерств (Міністерський кодекс Великої Британії 2022 р.), окремих палат парламенту (Регламенти Палати представників Бельгії, Палати депутатів Італії), регіональних органів влади (наприклад, регіональний акт парламенту землі Німеччини – Саксонії-Ангальт, регіональні акти Тоскани, Молізе, Абрुццо, Калабрії, Ломбардії, Апулії в Італії), якими впроваджуються внутрішні реєстри та етичні стандарти лобіювання. Навіть назви законів вказують, що регулювання лобіювання не завжди охоплює весь комплекс публічної системи влади та адміністрування, зберігає обмежений характер, орієнтуючись або на палату парламенту, або на

парламент в цілому, вбо на уряд та ін. В більшості випадків запроваджені системи саморегулювання, як кодекси поведінки Асоціацій лобістських організацій. Найбільший недолік нових законів про лобізм полягає в тому, що на перше місце за значимістю виводяться комерційні структури, тоді як некомерційні та недержавні організації залишаються агентами прямого впливу і астротурфіngu. Властивий закритим культурам «клієнтелізм» передбачає переплетення економічних та політичних інтересів, а ключові економічні рішення здебільшого політизовані.

В роботі зазначено, що держави, які вперше запроваджують регламентацію лобіювання мають завдання створення такого механізму, який би створював умови для самоорганізації інститутів громадянського суспільства, активізував політичний процес за рахунок реалізації інтересів «зацікавлених груп», але розвивався б під контролем держави. Показано, що в Україні реалізація міжнародних стандартів розпочалася у другому десятилітті XXI століття і тісно пов'язана з прагненням системного вирішення внутрішніх конфліктів груп інтересів, реалізацією антикорупційної стратегії, яка впроваджується в межах євроінтеграційного курсу.

Стандартизація та професіоналізація в сфері лобіювання супроводжується новітніми методиками порівняння систем регулювання та контролю, що проявляється в створенні індексів (Офейма, Ньюмарка, Крепаза та Чарі, Холмана та Люнебурга, Рот, індекс прозорості лобізму Transparency International, Corruption Perceptions Index та інші) для вимірювання надійності регулювання лобізму в країнах та традиційних інтеграційних системах.

ВИСНОВКИ

Лобізм є історичним явищем, складовою комунікаційних процесів в соціально-політичних системах. Феномен лобізму представлено як актуальну практику в плюралістичному суспільстві, як складний багатофункціональний інститут політичної системи, який забезпечує механізм та інструменти впливу зацікавлених груп на прийняття рішень владними структурами.

Збереження контрверсійної політичної дискусії навколо визначення змістовної сутності лобізму та функціонального значення лобіювання свідчить про актуальність досліджуваної проблематики. Безліч концептуально-теоретичних підходів стосовно тлумачення поняття «лобізм» демонструє розвиток самого явища, що детермінує і зміну уявлень про його змістовну сутність. Сучасний лобізм досліджують в значенні «соціальної технології», «комунікації із громадськістю», «засобу боротьби з корупцією», «інструменту інституціоналізації конфлікту груп», «форми публічних відносин», «явища політичного життя» та в інших можливих. Доробком чисельних теорій стала формування загальної концепції лобізму та загальної концепції лобіювання, які враховують діяльнісні аспекти практик лобіювання через функціональні характеристики феномену та акторно-мережеву структуру простору.

Зміни в інтерпретації лобізму відбуваються в умовах інституціональних трансформацій, що викликані ускладненням структурних (за типом учасників) та мережевих (за типом зв'язків) форм організації політичного простору. Про що свідчить в тому числі і числені форми класифікацію лобізму та лобіювання з урахуванням специфіки нових груп та особливості їх взаємодії з органами публічної влади та управління.

Лобізм виникає там, де є органи, які здатні ухвалювати рішення на користь зацікавлених груп. На першому етапі становлення лобізм, як специфічна широка практика з просування та захисту інтересів, реалізується ресурсними групами і передбачає пошук механізмів, форм та технологій впливу на існуючі інститути влади та управління. На другому етапі розвитку лобізму відбувається інституціоналізація лобістських структур з метою

підвищення ефективності впливу на інститути влади та управління. Лобіювання залишається низькорепутаційною, але ефективною практикою реалізації інтересів. На третьому етапі підвищення репутації лобізму відбувається внаслідок структурних-функціональних змін політичної системи: розширення числа політичних акторів за рахунок політизації соціально-економічних інтересів груп; консьюмерізації адміністративних послуг в умовах запровадження стандартів «сервісної» держави; впровадження «демократичного» контролю з боку недержавних суб'єктів; демократичного транзиту та інституційної кризи, коли вакуум демократії провокує пошук ефективних форм представництва. Якщо ранні практики інституціоналізації лобізму передбачали створення структур лобіювання з метою ефективної взаємодії з інститутами держави, то неоінституційні практики передбачають інкорпорацію лобістських структур в формалізовану систему публічних інститутів влади та управління.

Процеси демократичного транзиту та викликанім ним «інституційний склероз» та дисфункціональність соціально-політичної системи спровокували зростання раціональної дії груп, професіоналізацію лобістських практик, розширенням функцій лобізму, що продемонструвало діалектичний зв'язок між транзитивними процесами та інституціоналізацію лобізму.

Інтерпретація процесу лобіювання в умовах демократичного транзиту та інституційної кризи отримала раціонального обґрунтування в межах аксіологічної парадигми та дискурсу стосовно демократичної цінності лобізму: організації представництва груп з різним ресурсним потенціалом; репрезентації точок зору в політичному процесі для збалансування політичної системи; сприяння збалансованому врахуванню інтересів груп населення; забезпечення конкуренції і різноманітності поглядів, що сприяє розробці обґрунтованих та ефективних рішень; вирішення конфліктів шляхом забезпечення відкритості, прозорості та відповідальності в управлінні.

Процеси інституціоналізації та професіоналізації лобізму обумовили зміну в традиційних оцінках лобізму, які вибудовувалися в межах шкали

«ефективність-результативність» за умов тіньових лобістських послуг, на визнання лобізму та доповнення оцінки його ефективності критеріями «рівності» та «справедливості», за умов дотримання стандартів інституціоналізації та регламентації.

Розвиток політичного лобізму слід розглядати в межах амбівалентної логіки політичного процесу. На практиці це проявляється в існуванні *моделей організації лобізму*: елітарної корпоративної моделі з концентрацією впливу в руках невеликої групи осіб або організацій, які використовують ресурси для просування інтересів, та егалітарної плюралістичної моделі, що підтримує ідею рівного доступу різних інтересів до процесу лобіювання з акцентом на відкритість політичного процесу. В межах кожної моделі сформувалися сталі практики регулювання лобізму. Якщо корпоративна модель акцентує увагу на регулюванні лобіювання як послуги, то плюралістична модель контролює лобіста та ринок лобістських послуг. Це впливає на політико-правову практику використання та тлумачення понять «лобізму» та «лобіювання».

Лобіювання як процес може тлумачитися як: неформальна діяльність, спрямована на досягнення інтересу; вплив конкуруючих груп інтересів на державні органи; ієрархічно побудована глибинною державою неконкурентна система монопольних груп; зусилля, спрямовані на зміну статус-кво в системі відносин; діяльність, спрямована на надання політичної та фінансової підтримки; специфічна політична, політико-правова, та навіть, маркетингова діяльність та глобальний бізнес в політичному просторі; переконлива комунікація; функція та легітимація представництва інтересів; процес приведення формальної влади у відповідність до влади фактичної. *Лобізм* як явище отримує визначення: тіньового політичного життя; особистісного кулуарного спілкування; природного та життєво необхідного явища, що є елементом демократичного процесу; форми політичної діяльності; соціальної практики тиску, тобто форми законного впливу груп тиску на управлінські рішення державних органів з метою задоволення інтересів соціальних структур; соціальної технології; комунікації із громадськістю; засобу

боротьби з корупцією; інструменту інституціоналізації конфлікту груп; та інших. Отже, в тлумаченні лобізму співіснують ідеї, що лобізм це архаїчна форма просування інтересів, що базується на клієнтських та васальних залежностях, патронажі та сюзеренітеті, протекції монархів та фаворитизмі і, ідеї, що лобізм ґрунтується на повноваженнях представницьких органів влади. В сучасному політичному дискурсі прийнято розглядати лобіювання в контексті процедурної демократії, де високим є попит на посередницькі функції за умов зменшення ролі масових ідеологічних партій. Виходячи з препозиції, що демократія є системою компромісу конфліктних інтересів, дотримання правил та процедур в інституціоналізованій системі відносин для гарантування суспільного балансу, то лобіювання представляється як інституціоналізація конфліктних відносин, що передбачає постійну та жорстку конкуренцію акторів. Обидві моделі організації лобізму вимагають відповідних механізмів регулювання та контролю для забезпечення процесу лобіювання. Важливою є роль законодавства та нормативно-правових актів, які визначають рамки допустимого впливу лобістських груп та забезпечують захист інтересів громадськості. Таким чином, баланс між елітарною та егалітарною моделями організації лобізму стає ключовим фактором в розвитку демократичного процесу.

В процесі закріплення та регулювання лобістських практик відбувається *реконцептуалізація ролі держави*. Амбівалентність державного інтересу щодо лобістських практик проявляється в: запереченні нерегламентованих практик лобіювання як тіньових та низькорепутаційних та, одночасно, підтримки процесу інституціоналізації лобізму з метою використання його медіативного демократичного потенціалу, практичного досвіду впорядкування плюралізму, який дозволяє підвищити адаптивність політичної системи.

Визнання лобізму національними системими правової регламентації спрямовано на обмеження впливу «глибинної держави» як результату гібридного злиття бюрокартії з фінансовою та примисловою елітою. Визнання лобізму для подолання його тіньової природи формує програму дій більшості

міжнародних організацій, які рекомендують державам впроваджувати єдині стандарти регулювання, покращуючи дизайн самого процесу вироблення політики, що ґрунтується на цінностях прозорості та участі. Стандарти регулювання лобізму запропоновані в рекомендаціях Організації Економічного Співробітництва та Розвитку (ОЕСР); Ради Європи; ЄС; Групи держав по боротьбі з корупцією (GRECO); Руху «Transparency International».

На національному рівні держави регламентують лобістську діяльність за допомогою: 1) державного нормативного регулювання – спеціальних законів про лобіювання з обов'язковими правилами та санкціями для лобістів та взаємодіючих з ними чиновників (США, Німеччина, Австралія, Канада, Литва, Латвія, Польща, Угорщина, Ізраїль, Франція, Мексика, Словенія, Австрія, Італія, Нідерланди, Чилі, Велика Британія, Ірландія, Бельгія, Іспанія та Грузія), 2) створення реєстрів лобістської діяльності, які існують трьох типів: добровільні (Іспанія, Румунія, Латвія), обов'язкові (США, Канада, Литва, Чилі, Ірландія, Франція) та умовні (ЄС після 2014 року); 3) саморегулювання, де лобісти самостійно встановлюють правила через кодекси поведінки з м'яким контролем. Вимоги до реєстрації сприяють переходу від м'якої до суворішої моделі регулювання. Відтак, стандарти регулювання закріплюються законодавчими та нормативними актами, кодексами поведінки, етичними стандартами, практичними платформами для лобіювання.

Для порівняння систем регулювання та контролю виконання стандартів створюються системи вимірювання надійності регулювання лобізму, які представлені індексами (Офейма, Ньюмарка, Крепаза та Чарі, Холмана та Люнебурга, Рот, індекс прозорості лобізму Transparency International, Corruption Perceptions Index та інші). Результати порівняння законодавства шкалюються від високого до низького рівня залежно від включення в систему регулювання таких показників як: визнання лобізму як елементу демократії; прозорість та ефективність системи представництва інтересів; визначення правил лобіювання – механізму взаємодії груп інтересів з представниками влади та управління, що передбачають: унормування формування реєстрів

стейхолдерів та лобістів, консультаційних процедур, доступу до урядових будівель, «охолодження» для користувачів «оберткових дверей», вирішення конфліктів інтересів, політики інформування про тіньовий лобізм, політики щодо звітності з фінансування послуг лобіста чи лобістської структури, контроль держзакупівель та боротьбу з корупцією, прозорість та підзвітність публічних порядків та «законодавчого сліду», антикорупційні заходи.

Аналіз еволюції практики політико-правового регулювання лобіювання через характеристику регіональних та національних моделей фіксує проблеми набуття лобізмом репутації актуальної високорепутаційної діяльності та професіоналізації. Серед країн Європи зустрічається практика відмови країн (Німеччина, Австрія, Данія та ін.) у використанні терміну «лобізм» в юридичних документах. Поняття «лобізм» все ще розглядається як таке, що стосується тіньового політичного процесу та нерівного впливу, замість нього використовують поняття «політичний консультант», «адвокат з питань впливу», «парламентський агент», «представник інтересів».

При цьому регулювання лобістської практики в багатьох країнах світу залишається на стадії обговорення (Боснія та Герцеговина, Бразилія, Норвегія, Україна та ін). Для країн Східної Європи завданням є створення такого механізму регулювання лобізму, який розвивався б під контролем держави, але при цьому створював би умови для самоорганізації інститутів громадянського суспільства; дозволяв реалізувати принцип свободи недержавних структур – активізувати політичний процес за рахунок реалізації інтересів «зацікавлених груп»; мобілізував конвенційну опозицію на протипагу бюрократії; представляв інтереси меншин.

В Україні реалізуються стандарти міжнародних організацій та Європейського Союзу в умовах євроінтеграції, що виявилось у прийнятті важливих політико-правових актів та програм протягом 2021-2025 років. Це включає Антикорупційну стратегію на 2021–2025 роки, Державну антикорупційну програму на 2023–2025 роки, закон 2023 року, який розширює повноваження Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, Закони України

«Про правотворчу діяльність», прийнятий 24 серпня 2023 року та Закон «Про лобіювання», прийнятий 23 лютого 2024 року. Останній закон передбачає встановлення системи регулювання лобізму середньої надійності.

Інтенсивність професіоналізації лобістської діяльності пов'язана з рівнем економічного розвитку, попитом на посередницькі функції, зменшенням ролі ідеологічних партійних структур та рухів. Лобізм розглядається як професійна діяльність пов'язана із інституціоналізацією представництва корпорацій та забезпеченням їх комунікацій з державними інституціями та громадськими інтересами.

Аналізуючи інституціональні умови виникнення лобізму (оформлення політичних інститутів), та реалії інституціоналізації лобізму (регламентація та контроль з боку держави) слід зазначити, що лобізм залишився актуальною соціально-політичною практикою досягнення інтересу, радикально поширюючи свої функціональні можливості. Функціонал лобізму тепер включає не лише латентний вплив на прийняття рішень органами влади та управління, але також посередництво між суспільством та державою, доповнення традиційних форм представництва, впорядкування плюралізму суспільної думки, формування механізмів професійної інформаційної сигналізації (переконання) до форм законодавчої співпраці через законодавче субсидування. Новітні лобістські практики демонструють трансформацію від латентних низькорепутаційних до високорепутаційних професійних.

Розширення функцій лобізму детерміновано практиками раціональної дії груп, що отримали обґрунтування в таких теоріях «політичного лобізму» як «теорія політичного інтересу», «політичного плюралізму», «загальної теорії груп», «плюралістичної теорії розвитку впливових груп», «теорії зацікавлених груп», «теорії суспільного вибору» та інших. Раціональна дія груп, орієнтована на збільшення ресурсного потенціалу, відкритий обмін інформацією, ефективну комунікацію у зовнішньому та внутрішньому середовищі, стратегічне планування та оптимізацію структури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Багацький В.В., Мацкевич Р. М. Політико-правові засади формування інституту лобізму в Україні. Одеса: Фенікс, 2013. 168 с.
2. Базілевич Д., Нестерович В. Становлення інституту лобіювання в Україні: основні принципи та підходи. *Інститут лобіювання в Україні та за кордоном: походження, проблеми, перспективи розвитку. Науково-інформаційне видання / Д. Базілевич, В. Нестерович, В. Федоренко; Інститут професійного лобіювання та адвокати. – К.: ФОП Москаленко О.М., 2015. С. 7-14. URL: https://issuu.com/irf_ua/docs/dp-2015-10 (дата звернення: 29.07.2022).*
3. Базілевич Д.С. Вплив на владу - наше право чи обов'язок? *Українська (економічна) Правда.* 15 червня, 2021. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2021/06/15/674780/> (дата звернення: 11.07.2023).
4. Баконіна О., Лопушанська О. Легалізація лобіювання в Україні: що пропонує законодавець? *Юрліга.* 26 березня 2020. URL: https://jurliga.ligazakon.net/analytics/194079_legalzatsya-lobyuvannya-v-ukran-shcho-proponu-zakonodavets_ (дата звернення: 12.07.2023).
5. Безпроз О. Печерний лобізм. *Кропува.* Березень 4, 2015. URL: <https://kropyva.ck.ua/content/pechernii-lob-zm> (дата звернення: 6.08.2022).
6. Биковець В. Лобізм у системі представництва інтересів. *Політичний менеджмент.* 2006. № 5. С. 44–52.
7. Богиня Т. Ю. Лобізм як конституційно-правова категорія. *Держава і право.* 2012. Вип. 55. С. 206–211.
8. Богиня Т. Ю. Перспективи законодавчого регулювання інституту лобізму в Україні. *Держава і право. Юридичні і політичні науки.* 2013. Вип. 61. С. 498–504.
9. Богиня Т.Ю. Інститут лобізму: сутність, методи та функції. *Юридичні і політичні науки.* 2013. Вип. 60. С. 546–553.
10. Бризицький М. Правовий механізм лобіювання: загально-теоретична порівняльно-правова характеристика : автореф. дис... к.ю.н. : 12.00.01.: Львів, 2017 15 с.
11. Бризицький М. Загальнотеоретична характеристика правового механізму лобіювання. *Вісник Львівського університету. Серія юридична.* 2015. Вип. 61. С. 3–9.
12. Бурбело О. А. Лобізм в сучасній Україні. *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.* 2017. № 10. С. 24–29.
13. Виговський Д. Суть лобізму як категорії політичної науки. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку.* 2008. Вип. 20. С. 42–48.

14. Висновок щодо відповідності проекту Закону №5144-1 від 05.10.2016 вимогам антикорупційного законодавства 07.12.2016. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=60191 (дата звернення: 11.07.2022).
15. Висновок на проект Закону України «Про добросчесне лобювання» / Апарат Верховної Ради України. Головне науково-експертне управління до реєстр. № 10337 від 13.12.2023 Кабінет Міністрів України. 9 с. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/2152011> (дата звернення: 15.01.2024).
16. Відвідуваність засідань комітетів. URL:http://longread.oporaua.org/3-roky-vr_vidviduvanist-komitativ (дата звернення: 02.07.2019).
17. Віннічук О. В. Інституційний дизайн лобізму в умовах демократії. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури. Сер. Політологія*. 2014. Вип. 8. С. 171–174.
18. Вітвіцький С.С., Южека Р.С. Міжнародний досвід розвитку інституту лобізму та проблема його легалізації в Україні. *«Молодий вчений»*. Серія: *Юридичні науки*. 2015. №2 (17). С. 734–736.
19. Войнич О.М. Комунікації інститутів ЄС з лобі-групами і громадянським суспільством. *Міжнародні відносини*. 2017. №17. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/3334/3012. (дата звернення: 12.07.2023).
20. Ворчакова І. Є. Проблеми та перспективи розвитку лобізму як політичного інституту в Україні. *Політикус*. 2016. Вип. 1. С. 88–91.
21. Ворчакова І. Є. Регіональний лобізм в сучасній політичній системі: проблеми теоретичного та прикладного характеру. *Політичне життя*. 2017. № 1–2. С. 27–32.
22. Вплив громадян на ухвалення політичних рішень / авт.-упоряд.: А. Карташов, М. Городок, С. Герасимчук. Київ, 2016. 76 с.
23. Газізов М. М. Європейський досвід лобістської діяльності: уроки для України. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2015. № 4. С. 57–62.
24. Газізов М. М. Європейський досвід лобістської діяльності: уроки для України. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2015. № 4. С. 57–62.
25. Ганжуров Ю. Парламентське лобювання в контексті політичної комунікації. *Політичний менеджмент*. 2005. № 4. С. 50–62.

26. Гдичинський В. Б. Лобістська діяльність і права людини: науковотеоретичний аспект. *Часопис Національного університету "Острозька академія". Серія "Право".* 2015. №2(12). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2015/n2/15hvbnta.pdf>. (дата звернення: 12.05.2022).
27. Герасіна Л. Практики лобізму в політичному процесі України та світу: політико-соціологічний аспект. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».* 2016. № 3. С. 6–17.
28. Гнатенко Н. Г. Інституціоналізація лобізму в Україні: історія та сучасність. *Гілея: Науковий вісник* : зб. наук. пр. 2016. Вип. 115. С. 434–438
29. Гнатенко Н. Пошуки шляхів легалізації лобізму в Україні: зміна парадигм. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України.* 2012. № 1. С. 156–172.
30. Годний С. Етико-політичні засади лобіювання: зарубіжний досвід в українському контексті. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова.* 2018. Вип. 24. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. С. 81–87.
31. Годний С. П. Інститут лобізму в політиці як чинник демократизації українського суспільства : дис. ... к. політ. наук : 23.00.02 / Інститут держави і права ім. В. М. Корещького. Київ, 2019. 220 с.
32. Годний С.П. Політичний лобізм як практика і чинник розвитку суспільної свідомості. *Парадигма пізнання: гуманітарні питання.* 2015. № 8 (11). URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/153775449.pdf>. (дата звернення: 06.04.2022).
33. Голова НАЗК виступає за якнайшвидше законодавче врегулювання лобізму та парламентської етики для зменшення ризиків політичної корупції. Офіційний сайт НАЗК. 17 Листопада 2022 року. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/novyny/antykoruptsijna-polityka/golova-nazk-vystupaye-za-yaknajshvydshe-zakonodavche-vregulyuvannya-lobizmu-ta-parlamentskoyi-etyky-dlya-zmenschennya-ryzykiv-politychnoyi-koruptsiyi/> (дата звернення: 16.02.2022).
34. Головка В. Становлення лобізму в Україні: проблеми законодавчого регулювання. *Гуманітарний журнал НГУ.* 2012. №4. URL: <http://gj.nmu.org.ua/pdf/2012/4/Golovko.pdf> (дата звернення: 12.07.2023).
35. Горещька А. В. Закон про лобіювання як основа регламентації лобістської діяльності в Канаді. *Актуальні проблеми міжнародних відносин.* 2013. Вип. 114. С. 69–79.
36. Гоцуляк В. М. Формування правових засад політичного лобізму в Україні. *Гілея: Науковий вісник* : зб. наук. пр. 2016. Вип. 98. С. 391–394.
37. Гросфельд О. В. Становлення лобізму в сучасній Україні : дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.02. Сімферополь, 2009. 209 с.

38. Гроші та політика: чи може бути лобізм законним: в чому його відмінність від адвокації? ОПОРА. 03 березня 2023 URL: <https://www.opora.ua/news/vybory/partii/24591-groshi-ta-politika-chi-mozhe-buti-lobizm-zakonnim-i-v-chomu-iogo-vidminnist-vid-advokatsiyi> (дата звернення: 12.07.2023).
39. Грушко О. В. Система категорій теорії політичної ренти. *Інвестиції: практика та досвід*. 2015. № 17. С. 85–89.
40. Данилюк розповів, як Кононенко лобіював йому заступника. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2018/06/4/637415/> (дата звернення: 12.07. 2019)
41. Демченко П.С. Інститут лобіювання в конституційному праві: політико-правова характеристика. *Науковий огляд*. 2017. №6(38). С.1–16.
42. Денисенко В. Проблеми раціоналізму та ірраціоналізму в політичних теоріях Нового часу Європейської історії. Львів., 1997. 13 с.
43. Денисюк А. В. Громадський лобізм в Україні: проблеми і перспективи розвитку. *Гілея: Науковий вісник* : зб. наук. пр. 2015. Вип. 102. С. 403–406.
44. Держалюк О. М. Роль парламентських комітетів у відносинах між парламентом і урядом в Україні. *Стратегічні пріоритети*. 2013. № 4. С. 91–100.
45. Діалог суспільства і влади: європейські правові стандарти та досвід : зб. документів / Верховна Рада України. Ін-т законодавства, НАН України. Секція суспільних і гуманітарних наук; Заг. ред. Володимир Михайлович Литвин; Упоряд. В. О. Зайчук, О. С. Онищенко, О. Л. Копиленко. К. : Парламентське вид-во, 2011.480 с.
46. Дубінін В.В. Роль інтересів народу в становлення та розвитку політичної системи суспільства: Монографія. Краматорськ: ДДМА, 2006. 260 с.
47. Ейсмунт В. Асоціація міст України просить змінити законопроект про реформу містобудування *ZAXID.NET*. 12 грудня 2022, 11:59. URL: https://zaxid.net/asotsiatsiya_mist_ukrayini_prosit_zminiti_zakonoproekt_pro_reformu_mistobuduvannya_n1554387 (дата звернення: 19.02.2023).
48. Експертна група погодила текст концепції проекту Закону України «Про лобіювання». Лобіювання в Україні. 02.10.2015. URL: <http://www.lobbying.in.ua> (дата звернення: 29.06.2023).
49. Євгенєва А. Законодавче регулювання лобістської діяльності. *Часопис Парламенту*. 2004. № 1. С. 32–39.
50. Євченко Р. Інституціоналізація лобізму як політика забезпечення представництва інтересів в Європейському Союзі. *Політичне життя*. 2022. Вип.4. С. 31–37. DOI 10.31558/2519-2949.2022.4.4

51. Євченко Р. І. Феномен лобізму: інтерпретація природи і моделі організації діяльності. *Міжнародні та політичні дослідження*. 2022. № 35. С. 157 – 169. DOI: <http://dx.doi.org/10.18524/2707-5206.2022.35.263730>
52. Євченко Р. І. Інституціоналізація лобізму як політика забезпечення представництва інтересів в Європейському Союзі. *Політікус*. 2023. №2. С. 28–38.
53. Євченко Р. І. Лобізм в Україні: регулювати не можна заборонити. *Політікус*. 2024. №1 (07.05.2023)
54. Євченко Р. І., Намукіна С.М. Інструменталізація лобізму в діяльності інститутів громадського суспільства. *Людина має право: соціально-гуманітарний дискурс у контексті реформаційних процесів в Україні: матеріали круглого столу*, 18 лист. 2021 р. / Одеса: ОДУВС, 2021. С. 106 – 110.
55. Євченко Р., Манасарян А. Теорія зацікавлених груп в політичному аналізі лобізму. *VIII Методологічні читання – Розвиток політичної науки в Україні: сучасні методологічні тренди та практичні виміри (пам'яті професора Валерія Миколайовича Денисенка): Матеріали восьмої Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Львів, 10 грудня 2021 р.) / За наук. ред. д. політ. н. Г.В.Шипунова; відп. за вип. А.М. Сабара, Г.В. Іленьків. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2021. С.75–77.
56. Євченко Р. І. Феномен лобізму в процесах врегулювання політичних конфліктів. *Трансформація українського суспільства в цифрову еру : матеріали Всеукраїнського круглого столу* (м. Одеса, 25 березня 2022 р.) / відп. ред. Ю. І. Шмаленко ; каф-ра соціології НУ "ОЮА". Одеса, 2022. С. 45–50.
57. Євченко Р. І. Лобізм: сучасні тенденції сприйняття, визнання та інституціоналізації / *Міжнародне співтовариство та Україна в сучасних глобальних цивілізаційних процесах: актуальні економічні, політико-правові, безпекові та соціально-гуманітарні аспекти: матеріали доповідей. Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Ужгород, 18-19 квітня 2023 року) / за заг. ред.: М.М. Палінчак, М.М. Король, В.В. Химинець. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2023. 500 с. С. 377–383.
58. Євченко Р. І. Регулювання лобізму в країнах Східної Європи: кейси Польщі, Литви, Латвії / *Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Сучасні політичні процеси: глобальні та національні виміри»*. *Сучасні політичні процеси: глобальний та національний виміри=Modern political processes: global and national dimensions* : матеріали III Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Одеса, 30 листопада 2023 р.) / за заг. ред. С. В. Ківалова. – Одеса, 2023. С. 151–158. <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/>

59. Жмир В.Ф. Лобі в Україні: соціальна держава і соціальна політика. *Філософські обрії*. 2002. №7. С. 138–150.
60. Законодавче регулювання лобістської діяльності (досвід країн Європейського Союзу та Сполучених Штатів Америки): *Інформаційна довідка, підготовлена Європейським інформаційно-дослідницьким центром на запит народного депутата України / підгот. А. Паршикова. 16 с. URL: <http://euinfocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/28920.pdf> (дата звернення: 11.07.2023).*
61. Зернова А. Легітимація лобізму в Україні, або Чи далі залишатися з корупцією? 24tv.ua : веб-сайт. Опубл. 11.12.2017, 12:02. URL: https://24tv.ua/legitimatsiya_lobizmu_v_ukrayini_abo_chi_dali_zalishatisya_z_koruptsiyeu_n899678 (дата звернення: 23.10.2022).
62. Інститут лобіювання в Україні та за кордоном: походження, проблеми, перспективи розвитку: науково-інформаційне видання / Д. Базілевич, В. Нестерович, В. Федоренко; Інститут професійного лобіювання та адвокатів. К.: 2015. 111 с.
63. Карпенко О. Цивілізований лобізм як механізм державного регулювання взаємовідносин бізнес-еліти та органів публічної влади в Україні. *Україна: події, факти, коментарі*. 2011. № 5. С. 41–47.
64. Карпенко О.В. Про доцільність впровадження в Україні інституту цивілізованого лобізму державно-управлінських рішень. *Демократичне врядування*. 2011. Вип. 7. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2011_7_16. (дата звернення: 20.01.2020).
65. Кіянка І. Взаємодія держави і груп тиску в сучасному політичному процесі України. *Демократичне врядування : наук. вісник*. 2009. Вип. 4. URL: http://lvivacademy.com/vidavnistvo_1/visnik4/fail/+Kijanka.pdf (дата звернення: 23.10.2022).
66. Коляса О. Групи інтересу в системі «держава – громадянське суспільство». *Ї: Незалежний культурологічний часопис*. 2001. №21. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/kolasa.htm>.
67. Коляса О.Я. Політичний інтерес: суть та історичні форми визначення. *Вісник СевГТУ. Політологія*. 2004. № 52. С. 180–186.
68. Коч С.В. Національні рухи постмодерної доби (проект позатериторіального самовизначення народу рома). *Політичне життя*. № 2. 2023. С.5 – 12.
69. Коч С.В. Політичний простір Угорської Нації: ресурс споріднених діаспор. *Вісник ДонНУ імені Василя Стуса, Сер.: Політичні науки*. 2022. №7. С.64–69.

70. Краснокутська Н. С., Ришкова Я. С. Теорія зацікавлених сторін: основні положення та сфери дослідження. *Економічна стратегія і перспективи розвитку сфери торгівлі та послуг* : зб. наук. пр. / редкол.: О. І. Черевко [та ін.] ; Харків. держ. ун-т харчування та торгівлі. Харків : ХДУХТ, 2014. Вип. 1 (19). С. 96–104.
71. Кривецький О. Закон «Про лобізм» – удар по корупції в Україні. URL: http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2545:zak-on-pro-lobizm&catid=8&Itemid=350 (дата звернення: 23.10.2022).
72. Крицька І. Верховна Рада має ухвалити закон про лобізм до кінця січня 2024 року – НАЗК. *Forbes*. 04 грудня 2023. URL: <https://forbes.ua/news/verkhovna-rada-mae-ukhvaliti-zakon-pro-lobizm-do-kintsya-sichni-2024-roku-nazk-04122023-17663> (дата звернення: 05.12.2023).
73. Крохмалюк Л. Легалізація лобіювання: що пропонує новий закон. Хто і що зможе лобіювати в Україні після прийняття закону про лобіювання? *Європейська правда*. 10 січня 2024. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2024/01/10/708611/> (дата звернення: 13.10.2024).
74. Кутишенко О. Дослідження: як олігархи впливають на економіку України. *LB.ua : веб-сайт*. 27.03.2017. URL: https://lb.ua/economics/2017/03/27/362142_doslidzhennya_yak_oligarhi_vplivayu_t.html (дата звернення: 12.06. 2022).
75. Куценко О. Структурування інтересів економіко-політичних еліт у процесі перетворень в Україні. *Політичний менеджмент*. 2005. № 1. С. 78– 89.
76. Кучма П. Лобіювання у Польщі. *Lobbying.in.ua: веб-портал*. URL: http://lobbying.in.ua/sites/default/files/files/story_files/Article%20and%20law%20ukr.pdf (дата звернення: 21.11.2022).
77. Лавренов Д. А. Концептуальні підходи дослідження політичного лобізму. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2013. Вип. 6(2). С. 21–26. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/filipol_2013_6%282%29__7 (дата звернення: 03.09.2021).
78. Лавренов Д. А. Основні моделі політичного лобіювання та їх особливості. *Збірник наукових праць «Гілея»: «Науковий вісник»*. 2015. № 94. С. 358–362.
79. Лендшел М. Між Америкою та Україною. Українська громада в США як група політичного тиску. *Нова політика*. 1998. № 4. С. 2–7.
80. Лопата М. Лобіювання: світова практика та українські реалії. *Політична наука в Україні: стан і перспективи: матеріали всеукр. наук. конф., м. Львів, 10 – 11 трав. 2007 р. Львів : ЦПД, 2008*. URL: <http://postua.info/lopata.htm> (дата звернення: 03.12.2022).

81. Лопата А. Війна об'єднала український народ, українську націю і остаточно відколола нас від Московії. Борісфен -Інтел. 29.07.2023. URL:<https://bintel.org.ua/analytics/voenni-voprosy/anatolij-lopata-vijna-obyednala-ukrainskij-narod-ukrainsku-naciyu-i-ostatochno-vidkolola-nas-vid-moskovii/> (дата звернення: 10.08.2023).
82. Лубінець Д. В. Англосаксонська та континентальна моделі регулювання лобізму: порівняльний аналіз. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія*. 2018. Вип. 21. С. 190–196.
83. Лубінець Д. В. До питання про типологію українського лобізму. *Політикус*. 2019. Вип. 4. С. 34–40.
84. Лубінець Д. В. Лобізм у політичній системі: закордонний досвід для України: дис. ... на здобуття ступеню доктора філософії: спец 052 Політологія. Маріупольський державний університет. Маріуполь, 2020. URL: https://mdu.in.ua/Nauch/spetsrada/DOCTOR/disertacija_lubinesc.pdf (дата звернення: 13.07.2022).
85. Лубінець Д. В. Лобіювання в демократичному суспільстві (на прикладі Великобританії). *Тенденції розвитку сучасної системи міжнародних відносин та світового політичного процесу* : зб. Матеріалів. Маріуполь : МДУ, 2019. С. 106–110.
86. Лубінець Д. В. Правове регулювання лобістської діяльності в Європейському Союзі. *Правова доктрина: міжнародний досвід та практична реалізація в Україні* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 22 трав. 2019 р. С. 135–138.
87. Лубінець Д. В. Теоретичні підходи до поняття лобіювання та його типології. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія*. 2018. Вип. 22–23. С. 226–235.
88. Лубінець Д. В. Французька модель регулювання лобістської діяльності. *Україна у світовому історичному просторі*: зб. матеріалів. Маріуполь : МДУ, 2019. С. 113–116.
89. Лубінець Д. В., Трофименко А. В. Основні тенденції становлення та функціонування лобіювання в США. *Історико-політичні проблеми сучасного світу* : зб. наук. ст. 2019. Вип. 39. С. 156–163.
90. Лубінець Д.В. До питання про типологію українського лобізму. *Політикус*. 2019 Вип. 4. С. 34-40.
91. Луман Н. *Поняття цілі і системна раціональність: щодо функції цілей у соціальних системах* / [пер. з нім. М. Бойченко, В. Кебуладзе]. К.: Дух і літера, 2011. 336 с
92. Мариняк Ю. Бельгія: лобізм, цинізм та сяйво кривавих діамантів/ Окремі країни ЄС продовжують демонструвати моральне лицемірство. *IQ*. Грудень 19, 2022.

URL:<https://iq.net.ua/bielghiiia-lobizm-tsinizm-ta-siaivo-krivavikh-diamantiv/> (дата звернення: 13.07.2022).

93. Матвієнко В. Інституціоналізація лобістської діяльності у країнах–членах ЄС на прикладі Австрії, Великої Британії, Німеччини, Франції та Данії. *Міжнародні відносини*. 2015. № 1. С. 11–15.
94. Матвієнко В., Сокур С. Інституціоналізація лобістської діяльності в країнах-членах ЄС на прикладі Австрії, Великої Британії, Німеччини, Франції та Данії. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2015. № 1 (43). С. 10–14.
95. Мацкевич Р. М. *Політико-правові засади формування інституту лобізму в Україні* : дис... канд. політ. наук: спец. 23.00.02. Одеса, 2008. 193 с.
96. Методичні рекомендації «Щодо застосування окремих положень Закону України «Про запобігання корупції» стосовно запобігання та врегулювання конфлікту інтересів. Київ.: НАЗК, 2021. 127 с. URL: <https://wiki.nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2021/04/Rozyasnennya-KI.pdf> (дата звернення: 13.07.2022).
97. Мусієнко І. В. Етнічний лобізм як інструмент нароощування «м'якої сили» України. *Гілея: науковий вісник* : зб. наук. пр. Київ : ВІР УАН, 2013. Вип. 77 (№ 10). С. 280–283.
98. Наумкіна С.М. Регулювання лобізму в ЄС: між цілями забезпечення прозорості та секьюризації / *Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Сучасні політичні процеси: глобальні та національні виміри»*. *Сучасні політичні процеси: глобальний та національний виміри=Modern political processes: global and national dimensions* : матеріали III Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Одеса, 30 листопада 2023 р.) / за заг. ред. С. В. Ківалова. – Одеса, 2023. С. 70–74. <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/26884>
99. Недюха М., Федорін М. Лобізм як соціально-політичний феномен: сутність і засоби впливу. *Віче*. 2010. № 4. С. 12–15. URL: <http://veche.kiev.ua/journal/1857/> (дата звернення: 07.12.2022)
100. Немчинов І. Лобіювання як форма діалогу з владою. *Контекст*. 2002. № 2. С. 9–12.
101. Несененко П. П., Артеменко О. А., Патлатой О. Є. *Сучасні економічні теорії: Навчальний посібник*. Одеса: ОНЕУ, 2017. 326 с.
102. Нестерович В. Основні тренди в законодавчому регулюванні лобіювання у країнах Західної Європи. *Історико-правовий часопис: науковий журнал / упоряд. О. Крикунов*. Луцьк: *Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки*. 2015. №2 (6). С.47–54

103. Нестерович В. Ф. *Конституційно-правові засади інституту лобіювання: зарубіжний досвід та перспективи для України*: [монографія]; Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. Дідоренка, 2010. 752 с.
104. Нестерович В. Ф. Основні підходи до визначення поняття «лобіювання». *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2010. Вип. 1. С. 50–58.
105. Нестерович В. Ф. Типологія лобіювання у контексту сучасних політико-правових трансформацій. *Вибори та демократія*. 2009. № 4. С. 34–43.
106. Нестерович В.Ф. Конституційно-правові засади системи реєстрації лобістів у Канаді. *Віче*. 2009. № 21. URL: <http://www.viche.info/journal/1725/> (дата звернення: 12.03.2021)
107. Новіков І. Чому не вдалося пролобіювати проєкт про лобізм в Україні. Латентний вплив гравців. *Закон і Бізнес*. 19.03.2021. URL: <https://zib.com.ua/ua/147002.html>(дата звернення: 09.10.2022).
108. Норт Д., Волліс Дж., Вайнгест Б. *Насильство та суспільні порядки. Основні чинники, які вплинули на хід історії* / Пер. з англ. Т. Цимбал. К.: «Наш Формат», «Незалежний культурологічний журнал «Ї», 2017. 352 с.
109. Одарченко К. Адвокація і лобізм в Україні – який запит суспільства? *24tv.ua : веб-сайт*. 21 грудня 2017. URL: https://24tv.ua/advokatsiya_i_lobizm_v_ukrayini__yakiy_zapit_sus_pilstva_p90385_1 (дата звернення: 21.06.2022).
110. Одінцова О. О. Створення механізму правового регулювання лобізму в сучасній Україні. *Економіка та правао*. 2010. № 3. С. 28–31.
111. Острікова Т. Чи відповідає український закон про добросчесне лобіювання європейським практикам? *Ligazakon*. 28 лютого 2024. URL: https://biz.ligazakon.net/analytics/225930_chi-vdpovda-ukranskiy-zakon-pro-dobrochesne-lobyuvannya-vropeyskim-praktikam (дата звернення: 28.02.2024)
112. Пасхавер О. Й., Верховодова Л. Т., Агеєва К. М. Світовий досвід для України: взаємовідносини великого капіталу з владою і суспільством : [аналіт. доп.] / Центр економічного Розвитку. К. : [б.в.], 2007. 68 с.
113. Перга Т.Ю. Екологічний лобізм як інструмент розширення участі суспільства в процесі прийняття рішень у ЄС. *Історико-політичні студії: збірник наукових праць. Серія «політичні науки»*. 2015. № 2 (4). С. 65–73.
114. Перелік законопроектів, поданих до Верховної Ради восьмого скликання Кабінетом Міністрів України. *Офіційний сайт Кабінету міністрів України*. URL : https://www.kmu.gov.ua/storage/.../sioma_sesiya.docx (дата звернення: 18.07. 2019)

115. Петрович А. І. Практика законодавчого регулювання лобізму в США, Канаді, Великобританії, Німеччині та Франції. *Юридичний науковий журнал*. 2018. №3. С. 44–46.
116. Піонтковська А. К. Лобізм: українські реалії та перспективи. *Наукові розвідки з державного та муніципального управління*. 2014. № 2. С. 310–331.
117. Політологічний енциклопедичний словник / В.Б. Авер'янов, І.В. Алексєєнко, С.С. Андрєєв та ін.; В.П. Горбатенко (упоряд.); Ю.С.Шемшученко, В.Д. Бабкін та ін. (відп. ред); НАН України. Інститут держави і права імені В.М. Корєцького, Українська асоціація політологів. – К.: Генеза, 2004. – С. 519.
118. Політологічний словник : Навч. посібник / За ред М. Головатого та О. Антонюка. К.: МАУП, 2005. 792 с.
119. Похило І. Д., Буряченко О. В., Годний С. П. Олігархічний лобізм як відображення репутації політичної партії. *S.P.A.C.E.* 2017. № 5. С. 28–32.
120. Про лобіювання: Закон України №3606-IX від 23.02.2024. Введення в дію: 01.01.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3606-IX#Text> (дата звернення: 23.02.2024).
121. Про лобіювання : Проект Закону №5144-1 від 05.10.2016. Включено до порядку денного: 1852-VIII від 21.02.2017. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=60191 (дата звернення: 11.07.2022).
122. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції : Закон України № 731-VIII від 08.10.2015. В редакції від 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/731-19#Text> (дата звернення: 12.07.2023).
123. Про внесення змін до Регламенту Верховної Ради України щодо протидії зловживанням правами народних депутатів України у ході законодавчої процедури: Закон України від 16.04.2020 №561-IX URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/561-20#Text>(дата звернення: 11.07.2023).
124. Про запобігання загрозам національній безпеці, пов'язаним із надмірним впливом осіб, які мають значну економічну та політичну вагу в суспільному житті (олігархів): Закон України № 1780-IX від 23.09.2021 № 1780-IX. В редакції від 31.03.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1780-20#Text>(дата звернення: 12.07.2023).
125. Про засади державної антикорупційної політики на 2021-2025 роки Закон України; Стратегія від 20.06.2022 № 2322-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20#Text> (дата звернення: 11.07.2023).

126. Про лобізм : Проект Закону № 5144 від 20.09.2016. Включено до порядку денного: 1852-VIII від 21.02.2017/ URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60052 (дата звернення: 11.07.2022).
127. Про Регламент Верховної Ради України Закон України; Регламент від 10.02.2010 № 1861-VI. Редакція від 31.03.2023, підстава - 2849-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17/conv#n720> (дата звернення: 11.07.2023)
128. Про затвердження Державної антикорупційної програми на 2023-2025 роки: Постанова КМУ №220-2023-п від 04.03.2023 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/220-2023-%D0%BF#Text>(дата звернення: 20.01.2024)
129. Про утворення Тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України з питань розслідування фактів можливих корупційних дій посадових осіб Державної податкової служби, Державної митної служби, що могли призвести до зменшення надходжень до державного бюджету, та можливих зловживань у сфері діяльності акціонерного товариства «Національна акціонерна компанія «Нафтогаз України» № 2022-IX від 27.01.2022 р. №2022-IX, чинний, від 27.01.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2022-IX#Text> (дата звернення 12.01.2024).
130. Про державну реєстрацію суб'єктів лобіювання та здійснення лобіювання в Україні : проект Закону №3059 від 11.02.2020. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=6812 (дата звернення: 11.07.2020)
131. Про лобізм: проект Закону №3059-1 від 28.02.2020. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68265 (дата звернення: 13.07.2023)
132. Про правове та прозоре регулювання діяльності з лобіювання : проект Закону № 3059-2 від 02.03.2020. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68275(дата звернення: 13.07.2023)
133. Про лобістську діяльність: проект Закону №3059-3 від 03.03.2020. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68279 (дата звернення: 14.07.2023)
134. *Проблеми легітимації інституту лобіювання в Україні та шляхи їх розв'язання* : матеріали громадського обговорення, м. Київ, 12 жовт. 2009 р. / авт.-упор.:

- В. Федоренко, Д. Базілевич, В. Нестерович, та ін. ; за заг. ред. В. Федоренка. Київ : СПД Москаленко О. М., 2009. 108 с.
135. Публічне лобіювання: Навч. посіб. / Під заг. ред. канд. філос. наук Р. Кобця, канд. істор. наук С. Панциря. Київ, Фонд «Європа ХХІ», 2008. 160 с.
136. Радейко Р. І. Безпосередні та опосередковані форми лобіювання у правотворчій діяльності (на прикладі законодавчої діяльності Верховної Ради України). *Часопис Київського університету права*. 2013. №4. С.74–78. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2013_4_19 (дата звернення: 17.11.2022)
137. Радченко В. Л. Політичні інтереси: поняття, функції, типологія. *Держава і право*. Вип. 56. Політичні та юридичні науки. С. 600–605.
138. Рачинська М.П. Концепції теоретичної ідентифікації лобізму в сучасній західноєвропейській науці. *Вісник Національної академії державного управління*. 2017. № 1. С. 42–50.
139. Рекомендація CM/Rec(2017)2 державам-членам щодо правового регулювання лобістської діяльності в контексті прийняття публічних рішень URL: <https://rm.coe.int/legal-regulation-of-lobbyingactivities/168073ed69> (дата звернення: 13.07.2023).
140. Рейтерович І. В. Групи інтересів у системі громадянського суспільства в Україні. *Відкриті очі : веб-сайт*. 06.01.2010. URL: <http://www.vidkrytiochi.org.ua/2010/01/blog-post.html> (дата звернення: 12.04.2022).
141. Росенко М. І. Лобізм і його роль в діяльності сучасних парламентів. шляхи удосконалення регламентації діяльності лобістів в парламенті України. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2010. №11. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=214> (дата звернення: 13.07.2023).
142. Руденко О.М. Лобіювання – політична корупція чи суспільний компроміс. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2020. Вип. 2 (45). С. 77–83
143. Самойленко О.О. Запровадження європейської моделі лобістської діяльності в Україні. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління*. 2020 № 4. Том 31 (70), № 4.С. 94–100.
144. Самохвалов В. П. *Теоретико-правові проблеми лобізму*: навч. посіб. К., 2011. 95 с.
145. Свідерська О. Теоретико-методологічні аспекти типологізації політичної поведінки. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2015. Вип. 7. С. 349–355.
146. Сергєєв В. Лобізм в Україні: можливості неурядових організацій. *Політичний менеджмент*. 2007. № 3. С. 88–95.

147. Сибіга І. Перспективи інституалізації лобізму в Україні. *Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентові України*. 2012. Вип. 1. С. 235–244.
148. Сидоренко С. Геть з чорного списку: як Україна довела Європі, що бореться з корупцією під час війни. *Європейська правда*. 24 березня, 2023. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2023/03/24/7158586/> (дата звернення: 12.06.2023).
149. Стельмах А. В. Розвиток інституту лобізму в системі забезпечення державної безпеки України. : дис-я... к. н. з держ. управління : 25.00.05. / Національний університет цивільного захисту України. Харків, 2021. 213 с.
150. Степашко О. П. Основні вектори антикорупційної політики в США. *Українська асоціація Зовнішньої політики УАЗП*. 10 травня, 2022 р. URL: <https://ufpa.org.ua/blog/2331> (дата звернення: 19.05.2023).
151. Стрижакова Н.А. Недоліки лобіювання у суспільствах перехідного типу: сутність та причини. *Вісник СевДТУ: Серія : Політологія*. 2008. Вип. 91. С. 199–203.
152. Сумська В. В. Використання засобів масової інформації під час лобіювання інтересів в органах державної влади та органів місцевого самоврядування. URL: http://www.rusnauka.com/9_DN_2010/Gosupravlenie/61611.doc.htm (дата звернення: 24.12.2021).
153. Сумська В. В. Громадські слухання як інструмент лобіювання. URL: http://www.rusnauka.com/33_DWS_2010/33_DWS_2010/Gosupravlenie/74334.doc.htm (дата звернення: 29.05.2021).
154. Сумська В. В. Лобіювання як інструмент публічного врядування: зарубіжний досвід. *Теорія та практика державного управління*. 2011. Вип. 4. С. 491–497.
155. Сумська В. В. Передумови та етапи інституціоналізації лобіювання. URL: http://www.rusnauka.com/7_NMIW_2011/Gosupravlenie/2_80523.doc.htm (дата звернення: 12.08.2018)
156. Сумська В. В. Теоретичні підходи до визначення поняття «лобіювання». URL: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/db/2010-2/doc/4/03.pdf> (дата звернення: 04.08.2018).
157. Табакера В. Суб'єкти та об'єкти лобістської діяльності у Верховній Раді України. URL: <https://polis.oa.edu.ua/article/students/2010/tabakeraSubjektyIObjektyLobistskojiDijalnostiUVR.doc> (дата звернення: 23.10.2022).
158. Телешун С. Політико-економічні інтереси «груп впливу» та «лобізм поукраїнські» (окремі аспекти). *Право України*. 2008. № 3. С. 105–110.

159. Тихомирова Є. Лобізм як складова міжнародного PR. Політичний менеджмент . 2005. № 1. С. 143–152. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/tyhomirova_lobism.pdf (дата звернення: 28. 04.2021).
160. Тихомирова Є. Технологія зв'язків з владою: міжнародний досвід лобіювання. *Вісник Львівського університету. Серія : Міжнародні відносини*. 2001. Вип. 6. С. 235–244.
161. Топалова Є. Х., Кветкіна Н. В. Досвід інституціалізації лобістської діяльності в зарубіжних країнах: уроки та перспективи для України. *Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології* : зб. наук. пр. 2011. Вип. 2. С. 149–155.
162. Трофименко А. В. Концептуальні підходи до розуміння лобізму. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія, Політологія*. 2014. Вип. 10. С. 112–123.
163. Трофименко А. В. Передумови та етапи ухвалення Закону про лобіювання в Канаді. *Грані. Political Science*. Липень, 2014. №7 (111). С. 113–119.
164. Трофименко А. В. Проблеми інституціалізації лобізму в Україні. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія*. 2014. Вип. 11. С. 203–212.
165. Трофименко А. В. Тенденції розвитку інституту лобізму в політичній системі Канади. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія Історія. Політологія*. 2016. Вип.15. С.323–335.
166. Трофімцева О. Лобіювання – це не лайливе слово, а важлива робота. URL: <http://agroportal.ua/ua/views/blogs/lobbirovanie-eto-ne-rugatelnoe-slovo-a-vazhnaya-rabota/> (дата звернення: 02.11.2022).
167. Узун Ю.В. Індустрія лобіювання: перспективи порівняльних досліджень. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса Серія «Політичні науки»*. 2023. №8. С. 9-22. DOI 10.31558/2617-0248.2023.8.2
168. Узун Ю.В. Архітектура регіонального представництва в системах багаторівневих відносин. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса Серія «Політичні науки»*. 2023. №3. С. 48–54.
169. Українська Асоціація професіоналів у сферах GR та лобізму провела Міжнародний GR Форум. 04 июня 2021. URL: <https://delo.ua/business/ukrajinska-asociacija-profesionaliv-u-sferah-gr-382765/> (дата звернення: 11.07.2023).
170. Федоренко В. Л. Легітимації інституту лобіювання в Україні: законодавчі та державно-управлінські аспекти. *Вісник Національної академії державного управління*. 2010. №1. С. 205–213.

171. Федоренко В. Л. Перспективи легітимації інституту лобіювання в Україні: теоретико-методологічні та нормопроектні аспекти. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. Дідоренка*. 2014. Вип. 3–4. С. 50–62.
172. Федоренко В. Л., Нестерович В. Ф. Інститут лобіювання у країнах західної демократії та перспективи його легітимації в Україні. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2009. № 9. С. 13–25.
173. Філіповський В. Актуальність лобізму в Україні скрізь призму реформування політичної системи. *Політіко*. URL: <http://politiko.ua/blogpost39733>. (дата звернення: 10.05.2021).
174. Чувардинський О. Групи інтересів у громадянському суспільстві. *Політичний менеджмент*. 2007. № 3. С. 78–87.
175. Шведа О. С. Міжнародно-правові засади лобіювання на прикладі Ради Європи. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. №6, Том 4. С 389-394.
176. Шведа О.С. Сучасний стан та тенденції розвитку законодавства і практики України в контексті легалізації лобістської діяльності. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2018. № 07(201). С. 46–53.
177. Штерн В. Лобізм як явище політичного життя (теоретикометодологічний аспект). *Вісник Прикарпатського університету. Політологія*. 2008. Випуск 10. С. 32–38.
178. Щигельська Г. Роль діаспори у лобіюванні національних інтересів України на міжнародній арені. *Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті*: зб. Матеріалів III Міжнародного конгресу. –Львів: Вид-во Львів. Політехніки, 2010. С. 152–157.
179. Яровой Т. С. Європейський лобізм, як дороговказ для вітчизняних законотворців: досвід республіки Польща та Литовської республіки. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2017. № 8. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=1279> (дата звернення: 04.08.2022).
180. Яровой Т. Становлення законодавчого регулювання лобізму в США як приклад для України. *Аспекти публічного управління*. 2019. Т. 7, № 1-2. С. 53–60.
181. A Guide to the Lobbyists Registration Act. Ontario Lobbyists Registry. Office of the Integrity Commissioner of Ontario. July 2016. 28 p. URL:[https://www.oico.on.ca/web/default/files/guide-to-the-lobbyists-registration-act%20\(1\).pdf](https://www.oico.on.ca/web/default/files/guide-to-the-lobbyists-registration-act%20(1).pdf) (дата звернення: 28.07.2022)
182. Ainsworth S. Regulating Lobbyists and Interest Group Influence. *Journal of Politics*. 1993. Vol.55, Is.1. P. 41–56.

183. Ainsworth S. H. *Analyzing Interest Groups: Group Influence on People and Politics*. New York: W. W. Norton & Company. 2002. 272 p.
184. Ainsworth S. H. The Role of Legislators in the Determination of Interest Group Influence. *Legislative Studies Quarterly*. 1997. Vol. 22 (November). P. 517 – 533.
185. Aizenberg E., Hanegraaff M. Is Politics Under Increasing Corporate Sway? A Longitudinal Study on the Drivers of Corporate Access. *West European Politics*. 2020. Vol. 43, No. 1. P. 181–202.
186. Alexander R. M. *Rolling the Dice with State Initiatives: Interest Group Involvement in Ballot Campaigns*. Westport, CT: Praeger. 2002. 144 p.
187. Alger G., Burnette-Lemon J. Ethics in the real world: an upcoming training program will help communicators understand and develop ethical business practices. *International Association of Business Communicators*. March, 2006. URL: <https://www.thefreelibrary.com/Ethics+in> (дата звернення: 23.06.2022)
188. Alksne A. Transparency of Lobbying in Latvia. Transparency International Secretariat. EU. October 2014. URL: https://delna.lv/wp-content/uploads/2011/04/National-Report_LLL_Latvia_EN.pdf (дата звернення: 23.06.2022)
189. Almond G., Powell B. Jr., Dalton R. J., Strom K. *Comparative Politics Today: A World View*. London: Longman, July 17, 2009. 792 p.
190. ALTER-EU. Cash-for-Amendments scandal is just the tip of the Iceberg. 30 March 2011. URL: <http://blog.brusselssunshine.eu/2011/03/cash-for-amendments-scandal-just-tip-of.html> (дата звернення: 14.06.2021)
191. ALTER-EU. Transparency still out of sight on the registry's second anniversary. 23 June, 2010. URL: <http://www.alter-eu.org/press-releases/2010/06/23/eu-lobby-register-at-2-year-anniversary> (дата звернення: 14.06.2021)
192. Ambrosio T. *Ethnic Identity Groups and U.S. Foreign Policy*. London: London Publishing House, November 30, 2002. 240 p.
193. American Federation of State, County and Municipal Employees, AFSCME / Офіційний сайт. URL: <https://www.afscme.org/> (дата звернення: 14.06.2021)
194. An open and structured dialogue between the Commission and special interest groups: Commission of the European Communities (93 /C 63 /02). *Official Journal of the European Communities*. 1993. Vol. 36. P. 2
195. Andres G.J., Hernson P. *Lobbying Reconsidered: Under the Influence*. New York: Pearson Longman. 2009. 240 p.

196. APPC Response to the Public Administration Select Committee Report on Lobbying. February 2009 / The Association of Professional Political Consultants. – London, 2009. – 5 p.
197. Apter D. E. *Introduction to Political Analysis*. Cambridge Mass : Winthrop Publishers, 1977. 558 p.
198. Arnold Douglas R. *The Logic of Congressional Action*. New Haven: Yale Press, 1990. 293 p.
199. **Asociatia Registrul Roman de Lobby**. URL:<http://registruldelobby.ro/cadrul-legal-actual.html> (дата звернення: 29.06.2023).
200. Atkinson M. M., Coleman W. D. Strong States and Weak States: Sectoral Policy Networks in Advanced Capitalist Democracies. *British Journal of Political Science*. 1989. Vol. 19, Is. 1. P. 47–67.
201. Austen-Smith D, Wright J. R. Competitive Lobbying for a Legislator's Vote. *Social Choice and Welfare*. 1992. №9, Is. 3. P. 229–257.
202. Austen-Smith D., Wright J. R. Counteractive Lobbying. *American Journal of Political Science*. 1994. Vol.38, Is. 1. P. 25–44.
203. Austen-Smith D., Wright J. R. Theory and Evidence for Counteractive Lobbying. *American Journal of Political Science*. 1996. Vol. 40, Is.2. P. 543–564.
204. Austen-Smith D. Interest Groups: Money, Information and Influence / *Perspectives on Public Choice*. Eds. by Dennis Mueller. Cambridge: Cambridge University Press. 1996. P. 296–321.
205. Balkin J. M. What is the PostModern Constitutionalism? *Michigan Law Review*. 1992 (Jun.). Vol. 90, No. 7. P. 1966-1990.
206. Balkin J. The Recent Unpleasantness: Understanding the Cycles of Constitutional Time. *Indiana Law Journal*. Winter 2019. Vol. 94, Is. 1, Art. 6. P. 253 – 293. URL:<https://core.ac.uk/download/pdf/232680191.pdf> (дата звернення: 06.12.2021).
207. Baran J. W. Can I lobby You? Don't let one bad Abramoff spoil the whole bunch. *Washington Post*. January 8, 2006. URL: <https://www.washingtonpost.com/archive/opinions/2006/01/08/can-i-lobby-you-span-classbankheaddont-let-one-bad-abramoff-spoil-the-whole-bunch-span/6f87e3d2-af6b-4b22-9803-6f6b1b6ecd13/> (дата звернення: 06.12.2021).
208. Bartha A. Lifting the Lid on Lobbying: National Report of Hungary. Lobbying in an Uncertain Business and Regulatory Environment. *Transparency International Hungary*. 2014. 65 p. URL: <https://transparency.hu/wp-content/uploads/2016/03/Lifting-The-Lid-On-Lobbying-National-Report-of-Hungary.pdf> (дата звернення: 09.11.2021).

209. Baumgartner FR, Leech BL *Basic Interests: The Importance of Groups in Politics and in Political Science*. Princeton, NJ: Princeton University Press. 1998. 248 p.
210. Baumgartner F. R., Beth L. Business Advantage in the Washington Lobbying Community: Evidence from the 1996 Lobbying Disclosure Reports. *Presented at the annual meetings of the Midwest Political Science Association*, Chicago, IL. April 14-16, 1999. 64 p.
211. Baumgartner, F.R., Leech B.L. Interest Niches and Policy Bandwagons: Patterns of Interest Group Involvement in National Politics. *The Journal of Politics*. 2001. Vol. 63, Is. 4. P. 1191–1213.
212. Baumgartner F. R., Mahoney Ch. Gaining Government Allies: Interest Group Lobbying Strategies and Government Response / *Midwest Political Science Association Annual Meeting*, April, Chicago. 2002. P. 56–79.
213. Baumgartner F. R., Berry J. M., Hojnacki M., Kimball D. C., Leech B. L. Lobbying and Policy Change: Who Wins, Who Loses, and Why. Chicago University Press, 2009. 360 p. URL: <http://fas-polisci.rutgers.edu/leech/lobbying.html> (дата звернення: 09.12.2021).
214. Bélanger N. Improving the Lobbying Act. Preliminary recommendations. Provided in Response to a Request From the House of Commons Standing Committee on Access To Information, Privacy And Ethics. February 2021. *Commissioner of Lobbying of Canada*. URL: <https://lobbycanada.gc.ca/media/rc0mcbny/leg-improving-the-lobbying-act-submission-preliminary-recommendations-2021-02-12-en.pdf> (дата звернення: 09.12.2021).
215. Benoit D. *The Best-Kept Secret: Women Corporate Lobbyists, Policy, & Power in the United States*. New Brunswick NJ: Rutgers University Press. 2007. 182 p.
216. Bentley A. F. The process of government; a study of social pressures; [new ed., with introd. by H.T. Davis]. Evanston: Principia Press of Illinois, 1949. 501 p.
217. Berg J., Freund D. EU Legislative Footprint What's the real influence of lobbying? *Transparency International*. 2015. URL: <https://transparency.eu/wp-content/uploads/2016/09/Transparency-05-smalltext-web-1.pdf> (дата звернення 05.10.2022).
218. Berkhout J. Why Interest Organizations Do What They Do: Assessing the Explanatory Potential of 'Exchange' Approaches. *Interest Groups & Advocacy*. 2013. Vol. 2, Is. 2. P. 227–250. URL: <https://link.springer.com/article/10.1057/iga.2013.6> (дата звернення: 12.09.2020).
219. Berkhout J. Codebook for websites of interest organizations: Why interests organize on only some issues. 2015. URL: <https://ssrn.com/abstract=3275296> (дата звернення: 03.09.2020)

220. Berry J. M. *Lobbying for the People: The Political Behaviour of Public Interest Groups*. Princeton University Press, Princeton, NJ. 1977. 344 p.
221. Berry, J.M. *The New Liberalism: The Rising Power of Citizen Groups*. Washington, D.C.: Brookings Institution. 1999. 220 p.
222. Beyers J., Eising R., Maloney W. Researching Interest Group Politics in Europe and Elsewhere: Much We Study, Little We Know? *West European Politics*. 2008. Vol. 31, Is. 6: The Politics of Organised Interests in Europe: Lessons from EU Studies and Comparative Politics. P. 1103–1128. URL: <https://doi.org/10.1080/01402380802370443> (дата звернення: 12.09.2020).
223. Bilgeri A. Das Phänomen Lobbyismus – Eine Betrachtung vor dem Hintergrund einer erweiterten Strategie-Struktur-Diskussion. Lindau: BoD – Books on Demand; 1st ed., 17 July 2001. 104 p.
224. Binderkrantz A. S, Kroyer S. Customizing Strategy: Policy Goals and Interest Group Strategies. *Interest Groups & Advocacy* 2012. Vol.1, Is.1. P. 115–138. URL: <https://link.springer.com/article/10.1057/iga.2012.6> (дата звернення: 15.10.2020).
225. Bitonti A., Hogan J. Lobbying Regulation / *The Palgrave Encyclopedia of Interest Groups, Lobbying and Public Affairs*. Eds. By P. Harris et al., April 2021. 8 p. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-030-13895-0_105-1 (дата звернення: 25.11.2020).
226. Blake A. Amid voter ID battle, Democrats launch PAC for secretary of state races. *The Washington Post*. December 12, 2013. URL: <https://www.washingtonpost.com/news/post-politics/wp/2013/12/12/amid-voter-id-battle-democrats-launch-pac-for-secretary-of-state-races/> (дата звернення: 18.11.2021).
227. Blondel J. *Political Leadership: Towards a General Analysis*. London; Beverly Hills: SAGE, 1987. 225 p.
228. Bockstette C. Konzerninteressen, Netzwerkstrukturen und die Entstehung einer europäischen Verteidigungsindustrie: Eine Fallstudie am Beispiel der Gründung der „European Aeronautic, Defence and Space Company“ (EADS). Hamburg, 2003. 184 p.
229. Bombardini M., Trebbi F. Competition and Political Organization: Together or Alone in Lobbying for Trade Policy? *Journal of International Economics*. 2012. Vol. 87, No. 1, P. 18–26.
230. Bouwen P. Exchanging access goods for access: A comparative study of business lobbying in the European Union institutions. *European Journal of Political Research*. 2004. Vol. 43, Is. 3. P. 337–369.
231. Bouwen P. Corporate Lobbying in the European Union: The logic of access. *Journal of European Public Policy*. 2002. Вып. 9 (3). P. 365-390.

232. Bouwen P., McCown M. Lobbying versus Litigation: Political and Legal Strategies of Interest Representation in the European Union. *Journal of European Public Policy*. 2007. Vol. 14. Is. 3. P. 422–443. DOI:10.1080/13501760701243798
233. Bowen J. R. Can Islam Be French? Pluralism and Pragmatism in a Secularist State. Princeton : Princeton University Press, 2010. 242 p.
234. Broscheid A., Coen, D. Insider and outsider lobbying of the European Commission: An informational model of forum politics. *European Union Politics*. 2003. Vol. 4, Is. 2. P. 165–191.
235. Browne W. P. Organized Interests and Their Issue Niches: A Search for Pluralism in a Policy Domain. *Journal of Politics*. 1990. Vol. 52, Is. 2. P. 477–509.
236. Bundesrecht konsolidiert: Gesamte Rechtsvorschrift für Lobbying- und Interessenvertretungs-Transparenz-Gesetz, Fassung vom 20.02.2023. Bundesgesetz zur Sicherung der Transparenz bei der Wahrnehmung politischer und wirtschaftlicher Interessen (Lobbying- und Interessenvertretungs-Transparenz-Gesetz – LobbyG). BGBl. I Nr. 64/2012 (NR: GP XXIV RV 1465 AB 1832 S. 163. BR: 8747 AB 8749 S. 810.) URL: <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=20007924> (дата звернення: 18.11.2021).
237. Canadian League of Lobbyists web-site. URL: <http://www.canadianleagueoflobbyists.com>. (дата звернення: 15.12.2022).
238. Capital Hill Group web-site URL: <http://capitalhillgroup.ca/our-team>. (дата звернення: 17.10.2023).
239. Carsten Bockstette. Konzerninteressen, Netzwerkstrukturen und die Entstehung einer europäischen Verteidigungsindustrie: Eine Fallstudie am Beispiel der Gründung der „European Aeronautic, Defence and Space Company“ (EADS). Hamburg : Verlag dr. Kovac, 2003. 210 p.
240. Castillo A, Moreno A., Almansa Martinez A. Lobbyists in Spain: Professional and Academic Profiles. *Social Sciences*. 2023. Vol.12(4). P. 250–267. University of Malaga, Malaga, Spain. DOI:<https://doi.org/10.3390/socsci12040250>
241. Cawson A. Organized Interests and the State. Studies in Mmeso-Corporatism. SAGE Publications Ltd October 1, 1985. 272 p.
242. Cayley-Daoust D., Girard R. Big Oil’s Oily Grasp. Polaris Institute December 2012. URL: <https://d3n8a8pro7vhmx.cloudfront.net/polarisinstitute/pages/31/attachments/original/1411065312/BigOil%27sOilyGrasp.pdf?1411065312> (дата звернення: 12.08.2022).

243. Center for Responsive Politics (s.d.), Foreign-Connected PACS. 2020. URL:<https://www.opensecrets.org/political-action-committees-pacs/foreign-connected-pacs/2020>. (дата звернення: 18.04.2021).
244. CETA and Corporate Lobbying. URL: <http://canadians.org/sites/default/files/publications/CETA-corporations-1010.pdf>. (дата звернення: 18.04.2021).
245. Chalmers D., Arnall A. *The Oxford Handbook of European Union Law*. Oxford Handbooks. 2015; online edn, Oxford Academic, 6 Jan. 2015. DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199672646.001.0001>
246. Chari R., Hogan J., Murphy G., Crepez M. *Regulating lobbying: A global comparison*. Manchester: Manchester University Press. 2019. 256 p.
247. Chari R., Murphy G. Regulating Lobbyists: A Comparative Analysis of the United States, Canada, Germany and the European Union. *The Political Quarterly*. July 2007. Vol. 7, Is. 3. P. 422–438. DOI:10.1111/j.1467-923X.2007.00870.x
248. Chartered Institute of Public Relationships [Дипломований інститут зв'язків з громадськістю]. URL: https://www.cipr.co.uk/CIPR/Contact_Management/Public_Directory/PR_Directory.aspx (дата звернення: 18.04.2021).
249. Ciobanu C., Hurrell A. Poles in UK feel betrayed despite Theresa May's 'generous' offer. *Politico*. June 25, 2017. URL: <https://www.politico.eu/article/poles-in-uk-feel-betrayed-despite-theresa-mays-generous-offer/> (дата звернення: 28.05.2022).
250. Code of Conduct for MPs. Approved by the House of Commons on 12 December 2022 together with The Guide to the Rules relating to the Conduct of Members / Ordered by the House of Commons to be printed on 23 January 2023 / UK Parliament. 49 p. URL: <https://publications.parliament.uk/pa/cm5803/cmcode/1083/1083.pdf> (дата звернення: 23.02.2023).
251. CoE. CDL-AD(2013)011-e Report on the Role of Extra-Institutional Actors in the Democratic System (Lobbying) Adopted by the Venice Commission at its 94th Plenary Session (Venice, 8-9 March 2013). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2013\)011-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2013)011-e) (дата звернення: 18.04.2021).
252. CoE. GRECO. Corruption Prevention: Members Of Parliament, Judges and Prosecutors. Conclusions and Trends. GRECO. Council of Europe 4th Evaluation Round. 2017. 40 p. URL: <https://rm.coe.int/corruption-prevention-members-of-parliament-judges-and-prosecutors-con/16807638e7> (дата звернення: 23.02.2023).

253. CoE. Legal Regulation of Lobbying Activities in the Context of Public Decision Making Recommendation CM/Rec(2017)2 adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 22 March 2017 and explanatory memorandum. 2017. 37 p. URL: <https://rm.coe.int/legal-regulation-of-lobbyingactivities/168073ed69> (дата звернення: 23.02.2023).
254. CoE. GRECO. 21st General Activity Report (2020) of the Group of States against Corruption (GRECO) Anti-corruption trends, challenges and good practices in Europe & the United States of America Adopted by GRECO (March 2021)/ Justice Commissioner Didier REYNDERS, European Commission. 53 p. URL: <https://rm.coe.int/21st-general-activity-report-greco-2020/1680a2173c> (дата звернення: 25.03.2023).
255. Coen D., Katsaitis A. Chameleon pluralism in the EU: an empirical study of the European Commission interest group density and diversity across policy domains. *Journal of European Public Policy*. 2013. Vol. 20, Is. 8. P. 1104–1119.
256. Coen D., Grant W., Wilson G. *Lobbying in the European Union: Interest Groups, Lobbying Coalitions, and Policy Change*. Oxford: Oxford Academic, 23 May 2013. P. 9–34.
257. Coen D., Héritier A. Refining Regulatory Regimes in Europe: The Creation and Correction of Markets. Utilities in Europe. Cheltenham, UK; Northampton, MA, USA.: Edward Elgar, 2005. 176 p.
258. Coen, D., Richardson J. *Lobbying in the European Union: Institutions, Actors, and Issues*. Oxford : Oxford University Press, 2009. 373 p.
259. Colas D. *Sociologie politique* Presses. Universitaires de France: PUF. Manuels edition, 24 octobre 2006. 568 p.
260. Commons J. R. *Representative Democracy*. New York : Bureau of Economic Research, 1900. 106 p.
261. *Congressional Quarterly's Guide to Congress*. USA.: CQ Press; 5th edition. January 1, 2000. 1200 p.
262. Connolly A. Justin Trudeau's Bahamas vacation broke multiple ethics rules: commissioner. *Global News*. December 20, 2017. URL: <https://globalnews.ca/news/3926724/justin-trudeaus-bahamas-vacation-broke-multiple-ethics-rules-commissioner/> (дата звернення: 16.05.2022).
263. Conversi D. The Basques, the Catalans, and Spain: Alternative routes to nationalist mobilisation. *American Political Science Association*. Reno: University of Nevada Press, 1997, July, Vol. 94, Is. 1. 312 p. DOI:10.2307/2586432
264. Council Decision (EU) 2021/929 of 6 May 2021 on the regulation of contacts between the General Secretariat of the Council and interest representatives. ST/5703/2021/INIT. OJ L

- 207, 11.6.2021, p. 19–21 URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dec/2021/929/oj> (дата звернення: 12.06.2022).
265. Cox A. Ethics in Government: The Cornerstone of Public Trust. *West Virginia Law Review*. 1992. Vol. 94, Is. 2. P. 281–300. URL: <https://researchrepository.wvu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1952&context=wvlr> (дата звернення: 12.06.2022).
266. CPI 2020: Western Europe & European Union. *Transparency International*. 28 January, 2021. URL: <https://www.transparency.org/en/news/cpi-2020-western-europe-eu> (дата звернення: 12.06.2023).
267. CPI. Corruption Perceptions Index (Індекс сприйняття корупції). *Transparency International*. 2022. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2022> (дата звернення: 12.06.2023).
268. Crepaz M., Chari R. Assessing the validity and reliability of measurements when evaluating public policy. *Journal of Public Policy*. 2018. Vol. 38. Is. 3. P. 275–304.
269. Crombez, C. Information, lobbying and the legislative process in the European Union. *European Union Politics*. 2002. Vol. 3, Is. 1. P. 7–32 URL: <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.952.7927&rep=rep1&type=pdf> (дата звернення: 17.06.2022).
270. Cutlip S.M., Cente A.H., Broom G.M. *Effective Public Relations*. Prentice-Hall: Upper Saddle River, NJ., 2000. 588 p.
271. Dahl R. *Who Governs? Democracy and Power in an American City*. New Haven: Yale University Press, 1961. 355 p.
272. De Bruycker, I. Power and Position: Which EU Party Groups Do Lobbyists Prioritize and Why? *Party Politics*. 2016. Vol. 22, Is. 4. P. 552–562. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/1354068816642803> (дата звернення: 17.05.2022).
273. Dedman M. *Origins & development of the European Union 1945–2008 : a history or European integration*. New York: Routledge, 2010. 224 p.
274. Designing lobbying regulation in Latvia. Transparency International Latvia (Sabiedrība par atklātību – Delna). Iceland, Liechtenstein and Norway : EEA. 2021. 46 p. URL: https://delna.lv/wp-content/uploads/2021/06/EN_Designing-Lobbying-Regulation-in-Latvia_final.pdf (дата звернення: 13.03.2023).
275. Dewey J. *Democracy and Education: An Introduction to the Philosophy of Education*. CreateSpace Independent Publishing Platform. 2009, December 20. 194 p.
276. Dinan W. Lobbying transparency and the ‘actually existing’ European public sphere. *Paper presented at the 1st Global Conference on Transparency Research*, Rutgers University,

2011. URL: http://spaa.newark.rutgers.edu/images/stories/documents/Transparency_Research_Conference/Papers/Dinan_William.pdf. (дата звернення: 10.02.2022).
277. Dlugopolsky O. Models of Lobbying: International experience and Ukrainian specificity. *Journal of European Economy*. 2006. Vol. 5. № 1. P. 43–52
278. Doherty B., Doyle T. *Environmentalism, Resistance and Solidarity: The Politics of Friends of the Earth International*. Palgrave Macmillan, October 16, 2013. 276 p.
279. Drutman L., Teles S. A New Agenda for Political Reform Instead of trying to weaken the pressure of corporate money in Washington, let's try strengthening Congress's capacity to resist it. *Washington Monthly*. February 22, 2015. URL: <https://washingtonmonthly.com/2015/02/22/a-new-agenda-for-political-reform/> (дата звернення: 10.02.2021).
280. Drutman, L. *The Business of America Is Lobbying: How Corporations Became Politicized and Politics Became More Corporate*. New York: Oxford University Press, 2015. 288 p.
281. Dür A., Mateo G. *Insiders Versus Outsiders: Interest Group Politics in Multilevel Europe*. Oxford: Oxford University Press. 2016. 270 p.
282. Dür, A., P. Bernhagen, D. Marshall. Interest Group Success in the European Union: When (and Why) Does Business Lose? *Comparative Political Studies*. 2015. Vol. 4, Is. 8. P. 951–983. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0010414014565890> (дата звернення: 11.11.2022).
283. Duverger M. *Party Politics and Pressure Groups. A Comparative Introduction*. N. Y.: Crowell, 1972. 168 p
284. Dweck J. Mamas, Don't Let Your Daughters Grow up to be Lobbyists. *SLATE. The XX factor*. Aug 20, 2010. URL: <https://slate.com/human-interest/2010/08/mamas-dont-let-your-daughters-grow-up-to-be-lobbyists.html> (дата звернення: 12.02.2022).
285. Easton D. *A Systems Analysis of Political Life*. Chicago: University of Chicago Press, Phoenix Book (Political Theory), 1979, 507 p.
286. EC. Consultation process. Civil society organisations participate in consultation processes to monitor the implementation of the EU Anti-racism action plan 2020-2025. *European Commission*. URL: <https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/combating-discrimination/racism-and-xenophobia/consultation-proc> (дата звернення: 07.06.2023)
287. EC. EU. Guidance on the avoidance and management of conflicts of interests under the Financial Regulation. 7 April 2021. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/eu-budget/protection-eu-budget/conflict-interest_en (дата звернення: 08.07.2022)

288. EC. European Commission. Eurobarometer 65. Brussels, Belgium: European Commission. 2006. URL: <https://www.gesis.org/en/eurobarometer-data-service/survey-series/standard-special-eb/study-overview/eurobarometer-652-za-4506-mar-may-2006> (дата звернення: 08.07.2022)
289. EC. European Commission. Press Release. Agreement on a Mandatory Transparency Register, 2020. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_20_2425 (дата звернення: 08.07.2022).
290. EC. EU. Communication from the Commission - Follow-up to the Green Paper "European Transparency Initiative" {SEC(2007) 360}. COM/2007/0127 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:52007DC0127> (дата звернення: 12.08.2023).
291. EC. EU. Green Paper. European Transparency Initiative. Brussels, 3.5.2006. COM(2006) 194 final. URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/1e468b07-27ba-46bc-a613-0ab96fc10aa9> (дата звернення: 12.08.2023).
292. Eising R. The Political Economy of State-Business Relations in Europe EP. Lobby groups and transparency. *The European Parliament*. URL: <https://www.europarl.europa.eu/at-your-service/en/transparency/lobby-groups> (дата звернення: 12.02.2022).
293. Eising R. The Political Economy of State-Business Relations in Europe Interest Mediation, Capitalism and EU Policy Making. London: Routledge. 2009. 256 p.
294. Esser C., Holman C. Gift Rules for Congress. *PublicCitizen*. August 9, 2019. URL: <https://www.citizen.org/article/gift-rules-for-congress/> (дата звернення: 20.02.2022).
295. EU. Agora. Portal for Parliamentary Development. URL: <https://www.agora-parl.org/history> (дата звернення: 08.07.2022).
296. EU. Annual report on the functioning of the Transparency Register 2021. Presented by the Transparency Register Management Board to the European Parliament, the Council of the European Union and the European Commission. URL: https://ec.europa.eu/transparencyregister/public/staticPage/displayStaticPage.do?locale=en&reference=ANNUAL_REPORT (дата звернення 23.02.2022).
297. EU. Code of Conduct **annexed to the Interinstitutional Agreement. Last update: 07.02.2023.**
URL: https://ec.europa.eu/transparencyregister/public/staticPage/displayStaticPage.do?locale=en&reference=CODE_OF_CONDUCT (дата звернення 24.03.2023).
298. EU. Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union, Protocols Annexes to the Treaty on the Functioning of the European Union, Declarations annexed to the Final Act of the Intergovernmental

- Conference which adopted the Treaty of Lisbon, signed on 13.12.2007. Tables of equivalences. *OJ. C 202/1*. 07.06.2016. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.C_.2016.202.01.0001.01.ENG&toc=OJ%3AC%3A2016%3A202%3AFULL#C_2016202EN.01020101 (дата звернення 28.02.2023).
299. EU. Directive (EU) 2019/1937 of the European Parliament and of the Council of 23 October 2019 on the protection of persons who report breaches of Union law. Document 32019L1937 / Legal act. *OJ L 305*, 26.11.2019. P. 17–56.
300. EU. European Citizens' Initiative. URL: https://europa.eu/citizens-initiative/find-initiative/eci-lifecycle-statistics_en (дата звернення 28.02.2023).
301. EU. European Education and Culture Executive Agency URL: https://www.eacea.ec.europa.eu/grants/2014-2020_en (дата звернення 28.02.2023).
302. EU. European Parliament. Transparency: key MEPs to declare meetings with lobbyists, 2019. URL: <https://www.europarl.europa.eu/news/en/headlines/eu-affairs/20190124STO24226/transparency-key-meps-to-declare-meetings-with-lobbyists>. (дата звернення 28.02.2023).
303. EU. Transparency register: who is lobbying the EU? (infographic). Updated: 02-06-2021. URL: <https://www.europarl.europa.eu/news/en/headlines/eu-affairs/20180108STO91215/transparency-register-who-is-lobbying-the-eu-infographic> (дата звернення: 29.01.2022)
304. EU. Interinstitutional Agreement of 20 May 2021 between the European Parliament, the Council of the European Union and the European Commission on a mandatory transparency register. *OJ L 207*. 11.6.2021. pp. 1–17. URL: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/lobbying-regulation-the-eu-mandatory-transparency-register.html> (дата звернення 27.03.2022).
305. EU. Joint Transparency Register Secretariat. Transparency Register Implementing Guidelines, 2020. URL: http://ec.europa.eu/transparencyregister/public/openFile.do?fileName=guidelines_en.pdf. (дата звернення 25.04.2022).
306. EU. Lobbying in the European Union: Current Rules And Practices. Constitutional Affairs Series. Working Paper W. Lehmann (with the assistance of Ms Anita Tušar, Robert Schuman) and L.Bosche. AFCO 104 EN 04-2003. Luxembourg, European Parliament, 2003. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2003/329438/DG-4-AFCO_ET\(2003\)329438_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2003/329438/DG-4-AFCO_ET(2003)329438_EN.pdf) (дата звернення 16.06.2023).
307. EU. Lobbying regulation — the EU mandatory transparency register. 29.09.2021. URL: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/lobbying-regulation-the-eu-mandatory-transparency-register.html> (дата звернення 26.01.2021).

308. EU. Report on the Code of Conduct Governing Lobbyists Committee on the Rules of Procedure, the Verification of Credentials and Immunities. Rapporteur: Mr Glyn Ford. 21 March 1997. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-4-1997-0107_EN.html (дата звернення 26.01.2021).
309. EU. Transparency Register / The European Parliament, the Council of the European Union, and the European Commission. URL: <https://ec.europa.eu/transparencyregister/public/homePage.do> (дата звернення 27.02.2023).
310. Eulau H. Lobbyists: The Wasted Profession. *The Public Opinion Quarterly*. Spring. 1964. Vol. 28, No. 1. P. 27-38. URL: <https://www.jstor.org/stable/2747326> (дата звернення: 08.07.2022).
311. EurActiv. Brussels lobbyists to come under tighter scrutiny. 2005. URL: <http://www.euractiv.com/pa/brussels-lobbyists-come-tighter-scrutiny/article-136454> (дата звернення: 08.07.2022).
312. EurActiv. URL: www.euractiv.com/Article?tcmuri¼tcm:29-136454-16&type¼News (дата звернення: 08.07.2022).
313. Executive Order 13490 – Ethics Commitments by Executive Branch Personnel. Administration of Barack H. Obama, 2009. January 21, 2009 URL: <https://www.govinfo.gov/content/pkg/DCPD-200900004/pdf/DCPD-200900004.pdf> (дата звернення: 08.07.2022).
314. Farnel F. Lobbying: Strategies and techniques of intervention. Paris: Les Éditions d'Organisation, May 1994. 175 p. URL: https://www.researchgate.net/publication/297759020_Lobbying_Strategies_and_techniques_of_intervention. 1994. 118 с. (дата звернення: 02.11.2022).
315. Federal Accountability Act. URL: <http://laws-lois.justice.gc.ca/PDF/F5.5.pdf> (дата звернення: 08.07.2022).
316. Federal Regulation of Lobbying Act of 1946 Is Ineffective / GAO Form 160 (12/27). URL: <https://www.gao.gov/assets/t-ggd-91-56.pdf> (дата звернення: 12.03.2020).
317. Federal sponsorship scandal. URL: <http://www.cbc.ca/news/background/groupaction/> (дата звернення: 08.07.2022)
318. Finer Samuel E. Anonymous Empire. A Study of The Lobby in Great Britain. London : Pall Mall Press. 1958. 150 p.
319. Fitzgerald J. Lobbying in Australia: you can't expect anything to change if you don't speak up. Canberra: Rosenberg, 2006. 264 p.

320. Fleisher C.S. Managing business political activities in the USA: bridging between theory and practice – another look. *Journal of Public Affairs*. 2002. Vol. 1, Is. 4. P. 376–381.
321. Florida League of Prof I Lobbyists, Inc. v. Meggs, 87 F.3d 457, 458 (11th Cir. 1996) URL: <https://casetext.com/case/florida-league-of-prof-lobbyists-v-meggs> (дата звернення: 18.05.2021).
322. Foreign Relations and Intercourse. *Authenticated Government Information*. P. 256-267. URL: <https://www.govinfo.gov/content/pkg/USCODE-2009-title22/pdf/USCODE-2009-title22-chap11-subchapII.pdf> (дата звернення: 12.08.2022).
323. Freeman J. L. The Political Process: Executive Bureau-Legislative Committee Relations. Garden City, New York: Doubleday & Company, Inc.1955. 72 p.
324. Further insights into aspects of the EU illicit drugs market: summaries and key findings / Eds. by F. Trautmann, B. Kilmer, P. Turnbull. Luxemburg: Publications Office of the European Union. 2013. 44 p. URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/5868a777-69aa-4bc8-b9e8-b3d37a892b1a/language-en>
325. Gerstein J., Samuelsohn D., Schreckinger B. Manafort found guilty on eight counts. *Politico*. August 21, 2018. URL: <https://www.politico.com/story/2018/08/21/paul-manafort-verdict-updates-790591> (дата звернення: 12.08.2022).
326. Gerstein J., Samuelsohn D. Manafort to cooperate with Mueller as part of plea deal. *Politico*. 14 September, 2018. URL:<https://www.politico.com/story/2018/09/14/former-trump-campaign-chairman-paul-manafort-appears-to-reach-plea-deal-823882P> (дата звернення: 13.08.2022).
327. Gesetz zur Einführung eines Lobbyregisters für die Interessenvertretung gegenüber dem Deutschen Bundestag und gegenüber der Bundesregierung (Lobbyregistergesetz – LobbyRG) Vom 16. April 2021 (BGBl. 2021 I S. 818) [Про запровадження реєстру лобістів для представництва інтересів у Бундестазі та Федеральному уряді Німеччини Закон від 16 квітня 2021 року. LobbyRG]. URL: https://www.bundestag.de/resource/blob/865318/cd4b1c6434afc1d7ad520dbc64c7343d/gesetzestext_BGBl_2021_I_S_818-data.pdf(дата звернення: 14.05.2023).
328. Giorno G. W. *City of Ottawa Considers Sweeping Lobbying Disclosure Law: Impact on Businesses, Non-Profits and Neighborhood Groups*. URL: <http://blogs.ottawacitizen.com/2011/12/01/weve-got-guy-giornos-lobbyist-report-here/> (дата звернення: 13.08.2023).
329. Global Corruption Barometer. *Transparency International*. 2021. URL: <https://www.transparency.org/en/gcb/eu/european-union-2021> (дата звернення: 27.02.2023)

330. Global Corruption Barometer. *Transparency International*. 2023. URL: <https://www.transparency.org/en/gcb> (дата звернення: 27.02.2023)
331. Global Corruption Barometer. *Transparency International: the Global Coalition against Corruption*, 2013. 48 p. URL: https://images.transparencycdn.org/images/2013_GlobalCorruptionBarometer_EN_200525_112757.pdf (дата звернення: 13.08.2022).
332. Goldberg D. H. *Foreign Policy and Ethnic Interest Groups: American and Canadian Jews Lobby for Israel. Contributions in Political Science*. 1990. 200 p.
333. Goldman T. R. Forget Creativity: Can lobbying be taught? *Washington Post*. URL: https://www.washingtonpost.com/lifestyle/style/forget-creativity-can-lobbying-be-taught/2012/11/18/a5c29ae4-16eb-11e2-8792-cf5305eddf60_story.html (дата звернення: 13.08.2022).
334. Goldstein K. *Interest Groups, Lobbying, and Participation in America*. New-York, Cambridge University Press, 1999. 158 p.
335. Governmental Decree (50N/A2013 (II.25)) on the system for management of integrity in administrative bodies and rules of procedure for reception of lobbyists. URL: https://corruptionprevention.gov.hu/accessibility/download/7/ce/02000/Governmental%20Decree%2050_2013.pdf (дата звернення: 13.08.2022).
336. Grant W., Sargent J. *Business and Politics in Britain*, Basingstoke and London, Macmillan, 1987. 279 pp.
337. Gray V, Lowery D. *The Population Ecology of Interest Representation: Lobbying Communities in the American States*. MI: University of Michigan Press. 2000. 675 p.
338. Graziano L. *Lobbying, Pluralism and Democracy*. Palgrave, Basingstoke, 2001. 490 p.
339. GRECO. Fourth Evaluation Round. Corruption prevention in respect of members of parliament, judges, and prosecutors. Interim Compliance Report Ukraine. Adopted by GRECO at its 93rd Plenary Meeting (Strasbourg, 20-24 March 2023) URL: <https://rm.coe.int/fourth-evaluation-round-corruption-prevention-in-respect-of-members-of/1680aaa790> (дата звернення: 11.07.2023)
340. Green Paper of 3 May 2006 – European transparency initiative [COM(2006) 194 final – Official Journal C 151 of 29.6.2006]. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM:l14521> (дата звернення: 11.07.2023)
341. Greenwald C. S. *Group power: lobbying and public policy*. New York: Praeger Publishers. 1977. 372 p. URL: <https://doi.org/10.1002/ncr.4100660813> (дата звернення: 11.07.2023)
342. Greenwood J. *Interest Representation in the European Union*. New York: Palgrave Macmillan. 2017. 269 p.

343. Grice A. Lobbying clean-up is delayed – After lobbying. *The Independent*. 18 October, 2011. URL: <https://www.independent.co.uk/news/uk/politics/lobbying-cleanup-is-delayed-ndash-after-lobbying-2372010.html> (дата звернення: 13.01.2023).
344. Groll T., Prummer A. *Whom to Lobby? Targeting in Political Networks*. Cambridge-INET Institute, University of Cambridge, Cambridge, UK. 2015. 49 p. URL: https://static1.squarespace.com/static/622744fa1588ee23cc206c1d/t/62276b2be6b8f75640bb97d6/1646750516981/Whom_to_Lobby_June2015_v1.pdf (дата звернення: 11.03.2022).
345. Grosek K., Claros E. Regulation of lobbying across the EU. EPRS/ European Parliamentary Research Service. 2016. URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2016/595830/EPRS_ATA%282016%29595830_EN.pdf (дата звернення: 11.03.2022).
346. Guéguen D. Governance and the Role of Associations in Economic Management: a Response from an EU Public Affairs Practitioner / *The Effectiveness of EU Business Associations*. Eds. by Greenwood J. Basingstoke: Palgrave Macmillan Books, 2002. Chapter 4. P. 46–52.
347. Guy W. *Between Past and Future: The Roma of Central and Eastern Europe*. Univ of Hertfordshire Press. 2001. 429 p.
348. Hacker J. S. Privatizing Risk without Privatizing the Welfare State: The Hidden Politics of Social Policy Retrenchment in the United States. *American Political Science Review*. May 2004. Vol. 98, No. 2. P. 243–260. URL: <http://urban.hunter.cuny.edu/~schram/hackerapsr04.pdf> (дата звернення: 11.03.2022).
349. Hacker, J.S., Pierson, K. Thelen. Drift and Conversion: Hidden Faces of Institutional Change / *Advances in Comparative-Historical Analysis*. Ed. by J. Mahoney and K. Thelen. Cambridge: Cambridge University Press, 2015. P. 180–208.
350. Haley B., Stietz K., Bishop S. What Companies Need to Know About France’s Loi Sapin II Anti-Corruption Law. *Anti-Corruption, Public Policy and Government Affairs*. June 29, 2018. URL: <https://www.covafrika.com/2018/06/what-companies-need-to-know-about-frances-loi-sapin-ii-anti-corruption-law/> (дата звернення: 11.03.2022).
351. Hall R. L., Deardorff A.V. Lobbying as Legislative Subsidy. *American Political Science Review*. 2006. Vol. 100, Is.1. P. 69-84.
352. Hancock I. *We are the Romani people*. Hertfordshire : Univ of Hertfordshire Press, 2002. 180 p.

353. Hanegraaff M., Poletti A. The Rise of Corporate Lobbying in the European Union: An Agenda for Future Research. *JCMS (Journal of Common Market Studies)*. 2021 Vol. 59. No. 4. pp. 839-855. January 2021 DOI: <https://doi.org/10.1111/jcms.13132>
354. Harris P. *Lobbying and Public Affairs in the UK: The Relationship to Political Marketing, unpublished PhD thesis*. Manchester: Manchester Metropolitan University, 1999. 306 p. URL: <https://ourarchive.otago.ac.nz/handle/10523/1474?show=full> (дата звернення: 29.05.2021).
355. Harris P. The evolution of strategic political lobbying in the UK and the psychological network underpinning Machiavellian marketing. *Journal of Political Marketing*. 2002. Vol. 1, No. 1. P. 237–249.
356. Harris P., McGrath C. *Lobbying and Political Marketing: a Neglected Perspective and Research Agenda*. 2008. URL: https://www.academia.edu/25323444/Lobbying_and_political_marketing_a_neglected_perspective_and_research_agenda(дата звернення: 29.05.2021).
357. Harris R. The Transplantation of the Legal Discourse on Corporate Personality Theories: From German Codification to British Political Pluralism and American Big Business. *Washington and Lee Law Review*. 2006. Vol.63. P. 1421–1478. URL: <https://law2.wlu.edu/deptimages/Law%20Review/63-4Harris.pdf> (дата звернення: 13.06.2021).
358. НАТVP. Haute Autorité Pour La Transparence De La Vie Publique [Вищий авторитет за прозорість у суспільному житті. Реєстр лобістів Франції]. *Офіційний веб-сайт*. URL: <https://www.hatvp.fr/le-repertoire/> (дата звернення: 11.06.2021).
359. Hayes M. T. *Lobbyists and Legislators: A Theory of Political Markets*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press. 1981. 135 p.
360. Heidegger M. *Being and time*. Translated by John Macquarrie & Edward Robinson / (7th edition). Tiibingen Oxford UK and Cambridge USA: Blackwell Publishers Ltd, 1962. 560 p. URL: <http://pdf-objects.com/files/Heidegger-Martin-Being-and-Time-trans.-Macquarrie-Robinson-Blackwell-1962.pdf> (дата звернення: 05.07.2020).
361. Heinz J. P., Laumann E. O., Nelson R. L., Salisbury R. H. *The Hollow Core: Private Interests in National Policy Making*. Cambridge, MA: Harvard University Press. 1993. 450 p.
362. Helderman R. S., Hamburger T. How Manafort’s 2016 meeting with a Russian employee at New York cigar club goes to ‘the heart’ of Mueller’s probe. *Washington Post*. February 12, 2019. URL: <https://www.washingtonpost.com/politics/how-manafort-2016-meeting-with-a-russian-employee-at-new-york-cigar-club-goes-to-the-heart-of-muellers->

- probe/2019/02/12/655f84dc-2d67-11e9-8ad3-9a5b113ecd3c_story.html (дата звернення: 11.06.2023).
363. Herring E. *Group Representation Before Congress*. Baltimor: Johns Hopkins University Press. 1929. P. XVIII, 309.
 364. Hindman M. D. *Political advocacy and its interested citizens : neoliberalism, postpluralism, and LGBT organizations*. Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 2019. 251 p.
 365. Hojnacki M., Kimball D.C. The Who and How of Organizations' Lobbying Strategies in Committee. *Journal of Politics*. 1999. Vol. 61, Is. 4. P. 999–1024.
 366. Holman C. Lobbying reform in the United States and the European Union: Progress on two continents / Interest Groups and Lobbying in the United States, and Comparative Perspectives. Eds. by C. McGrath. Lewiston, ME: Edwin Mellen Press. 2009. 409 p.
 367. Holman C., Luneburg W. Lobbying and Transparency: a Comparative Analysis of Regulatory Reform. *Interest Groups & Advocacy*. 2012. Vol. 1. P.75–104. URL:<https://link.springer.com/article/10.1057/iga.2012.4> (дата звернення: 10.06.2023).
 368. Holmes N., Lithwick D. The Federal Lobbying System: The Lobbying Act and the Lobbyists' Code of Conduct. *Publication No.2011-73-E*. Revised on: 2020-04-28. URL: https://lop.parl.ca/sites/PublicWebsite/default/en_CA/ResearchPublications/201173E (дата звернення: 11.01.2024).
 369. Holtzman A. *Interet Groups and Lobbying*. New York: Macmillan. 1966. 154 p.
 370. Holyoke T. Book Review. *The Journal of Politics. Southern Political Science Association*. 2010. Vol. 72, No. 4. P. 1252–1267.
 371. Holyoke T. *Interest Groups and Lobbying: Pursuing Political Interests in America*. New York: Routledge, 2021. 390 p.
 372. Holyoke T. *Competitive Interests: Competition and Compromise in American Interest Group Politics*. Washington, DC: Georgetown University Press. 2011. 208 p.
 373. Horowitz D., Laksi J. *The new Leviathan : how the left-wing money-machine shapes American politics and threatens America's future*. New York : Crown Forum, 2012. 309 p.
 374. House Etical Rules. Gifts Guidance. URL: <https://ethics.house.gov/house-ethics-manual/gifts> (дата звернення: 04.01.2024).
 375. Hungary. Fourth Evaluation Round. Corruption prevention in respect of members of parliament, judges and prosecutors / Third Interim Compliance Report Hungary. Adopted by GRECO at its 89th Plenary meeting (Strasbourg, 29 November – 3 December 2021)Adoption: 3 December 2021. Publication: 8 September 2022 GrecoRC4(2021)24 URL: <https://rm.coe.int/fourth-evaluation-round-corruption-prevention-in-respect-of-members-of/1680a7f171>_(дата звернення: 11.01.2023).

376. Hungary. Rule of law in Hungary. URL: https://multimedia.europarl.europa.eu/en/package/rule-of-law-in-hungary_20302
377. Improving the Lobbying Act: Preliminary recommendations. 2020. URL: <https://lobbycanada.gc.ca/en/reports-and-publications/improving-the-lobbying-act-preliminary-recommendations/> (дата звернення: 11.01.2023).
378. Influence Map. Corporate lobbying: how companies really impact progress on climate, 2020. URL: <https://influencemap.org/climate-lobbying> (дата звернення: 11.01.2023).
379. Interesu pārstāvības atklātības likums, OP numurs: 2022/207.1. Pieņemts 13.10.2022. Saeima Veids: likums. Latvijas Vēstnesis, 207, 25.10.2022. [Про прозорість представництва інтересів: Закон Латвійської Республіки]. URL: <https://likumi.lv/ta/id/336676-interesu-parstavibas-atklatibas-likums> (дата звернення: 11.01.2023).
380. Jackson D., Lough J. Accountability in Reconstruction: International Experience and the case of Ukraine. Ukraine Forum. Lugano Ukraine Recovery Conference pre-read. U4 Anti-Corruption Resource Centre. Ukraine Forum, Chatham House, July 2022. URL: <https://www.u4.no/publications/accountability-in-reconstruction.pdf> (дата звернення: 11.07.2023).
381. Japan. At a glance: government lobbying in Japan. Miura & Partners. LEXOLOGY. February 22, 2023. URL: <https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=9934916f-4fa9-4536-b159-1d6490b1dd91> (дата звернення: 30.06.2023).
382. Jawny Lobbing. URL: <https://jawnylobbying.pl/wykresy/> (дата звернення: 30.06.2023).
383. Jeffrey M. The Interest Group Society. Wilcox, Clyde: Routledge. 2018. 268 p.
384. Jenkins M. Mitigating corruption in the post-war reconstruction of Ukraine: an overview of the debat. *Transparency International*. 21.02.2023. URL: <https://knowledgehub.transparency.org/helpdesk/mitigating-corruption-in-the-post-war-reconstruction-of-ukraine-an-overview-of-the-debate> (дата звернення: 11.07.2023).
385. Jessop B. The State: Past, Present, Future. Cambridge: Polity Press, John Wiley & Sons, 2015. 248 p.
386. Johnson V. R. Regulatinf Lobbyists: Law? Ethics, and Public Policy. *Cornell Journal of Law and Public Policy*. 2006. Vol. 16, Is. 1. P. 1–56. URL: <https://ww3.lawschool.cornell.edu/research/JLPP/upload/VincentJohnson.pdf> (дата звернення: 12.06.2023).
387. Joos K. Convincing Political Stakeholders - Successful Lobbying Through Process Competence in the Complex Decision-Making System of the European Union, Wiley VCH. 2016. 526 p.

388. Joos K. *Lobbying in the New Europe.*, Weinheim: WILEY-VCH Verlag, GmbH & Co. KGaA, 2011. URL: https://application.wiley-vch.de/books/sample/3527505970_c01.pdf (дата звернення: 12.06.2023).
389. Jordan G., Moloney K. Why Companies Hire Lobbyists. *Service Industries Journal*. 1996. Vol. 16, Is. 2. P. 242–258. URL: <https://ur.booksc.me/book/36076224/fc0264> (дата звернення: 12.06.2023).
390. Justice Against Corruption on K Street Act of 2018 Public Law 115-418. U.S. *Government Publishing Office Bills and Statutes*. URL: <https://www.govinfo.gov/app/details/COMPS-15224> (дата звернення: 12.06.2023).
391. Kalniņš V. Latvia. *Lobbying in Europe – Public Affairs and the Lobbying industry in 28 EU Countries* / Eds. by A. Bitonti, P. Harris. London: Palgrave Macmillan. 397 p.
392. Kalniņš V. *Parliamentary Lobbying between Civil Rights and Corruption: An insight into lobbying practices in Latvia and recommendations for the Saeima*. Latvian Institute of International Affairs, Centre for Public Policy PROVIDIUS. 2005. 84 p. URL: www.politika.lv/index.php?f=249 (дата звернення: 12.06.2023).
393. Kersh R. *Corporate Lobbyists as Political Actors: a View from the Field* / Interest Group Politics. Eds. by Cigler A.C., Loomis B.A. Washington, DC: CQ Press, 2002. P. 225–248.
394. Kessler R. *Inside Congress: The Shocking Scandals, Corruption, and Abuse of Power Behind the Scenes on Capitol Hill*. New York: Pocket Books, 1998. 320 p.
395. Key events in the history of the Canadian lobbyists registra The Commissioner of Lobbying of Canada. URL: [https://lobbycanada.gc.ca/en/rules/the-lobbying-act/tion regime](https://lobbycanada.gc.ca/en/rules/the-lobbying-act/tion%20regime) (дата звернення: 12.06.2023).
396. Kiely K. P. *U.S. Foreign Policy Discourse and the Israel Lobby. The Clinton Administration and the Israeli-Palestinian Peace Process*. New York: Palgrave Macmillan Cham, 2017. 270 p. DOI:<https://doi.org/10.1007/978-3-319-52986-8>
397. Kirkpatrick D. D. Senate Feels Heat as House Cranks Up Ethics Overhaul. *N.Y. TIMES*. Jan. 5, 2007. URL:<https://www.nytimes.com/2007/01/05/washington/05ethics.html?searchResultPosition=1> (дата звернення: 12.06.2023).
398. Kirkpatrick D. D. Congress Finds Ways to Avoid Lobbyist Limits. *N.Y. TIMES*. Feb. 11, 2007. URL: <https://www.nytimes.com/2007/02/11/us/politics/11trips.html> (дата звернення: 12.06.2023).
399. Kiros A. Lobbying is taboo in Sweden. *Network Europe*. Jan. 26, 2007. URL: <http://www.networkeurope.org/feature/lobbying-is-taboo-in-sweden> (дата звернення: 15.08.2022).

400. Klüver H. *Lobbying in the European Union: Interest Groups, Lobbying Coalitions, and Policy Change*. Oxford University Press. 2013. 320 p. DOI: <https://doi.org/10.1111/padm.12231>
401. Knill C. *Implementing EU environmental policy: new directions and old problems. New directions and old problems*. Manchester, New York: Manchester Univ. Press. 2000. 298 p.
402. Knowles H., Paybarah A. McConnell-linked super PAC pulls out of Senate race in Arizona. *The Washington Post*. September 20, 2022. URL: <https://www.washingtonpost.com/politics/2022/09/20/slf-arizona-senate-funding/> (дата звернення: 19.11.2022).
403. Kollman K. Inviting Friends to Lobby: Interest Groups, Ideological Bias, and Congressional Committees. *American Journal of Political Science*. 1997. Vol. 41, Is. 2. P. 519–544.
404. Kollman K. *Outside lobbying: Public opinion and interest group strategies*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1998. 215 p.
405. Kornhauser W. *The Politics of Mass Society*. N.Y.: Routledge, 1959. 272 p. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315133980>
406. Kovensky J. Mueller Finds Plenty of Crimes in Ukraine, In Contrast to Nation's Law Enforcers. *Kyiv Post*. March 2, 2018. URL: <https://www.kyivpost.com/ukraine-politics/mueller-finds-crimes-ukraine-gusenbauer-prodi-azarov-manafort-enforcers.html> (дата звернення: 19.10.2020).
407. KRK. Komisije za preprečevanje korupcije / Lobbying. Commission for the Prevention of Corruption / Slovenia. URL: <https://www.kpk-rs.si/> (дата звернення: 07.03.2023).
408. KRK. Register lobistov / Komisije za preprečevanje korupcije / Slovenia. URL: <https://www.kpk-rs.si/delo-komisije/instituti/lobiranje/register-lobistov/> (дата звернення: 07.03.2023).
409. Kuzio T. Deychakivsky O. Who is working in America on Ukraine. *The Ukrainian Weekly*. September 18, 2005. № 38. P. 8. URL: https://www.ukrweekly.com/archive/2005/The_Ukrainian_Weekly_2005-38.pdf (дата звернення: 19.11.2022).
410. Kuzio T. *Ukraine: Democratization, Corruption, and the New Russian Imperialism*. Santa Barbara: Praeger Security International, 2017. 641 p. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Taras_Kuzio/Ukraine_Democratization_Corruption_and_the_New_Russian_Imperialism.pdf?PHPSESSID=338hrhmf4j7paifts9r71lnh27 (дата звернення: 14.11.2023).
411. La Disposition du Règlement Relative au Registre des Lobbies et le Code de Conduite. URL: <https://www.lachambre.be/kvvcr/showpage.cfm?section=/lobby&language=fr&story=general.xml> (дата звернення: 10.09.2023).

412. Lapira T., Thomas H. Revolving door lobbyists and interest representation. *Interest Groups & Advocacy*. 2014. Vol. 3, Is. 1. DOI:10.1057/iga.2013.16 URL: https://www.researchgate.net/publication/263222815_Revolving_door_lobbyists_and_interest_representation (дата звернення: 09.07.2023).
413. Larocca R. Strategic Diversion in Political Communication. *Journal of Politics*. 2004. Vol. 66, Is. 2. P. 469–491.
414. Latem E. *The Group Basis on Politics*. Ithaca, N.-Y.: Cornell University Press, 1952. 236 p.
415. Latvia. Action Plan Review 2022-2025. *The Open Government Partnership (OGP)*. December 6, 2022. URL: <https://www.opengovpartnership.org/documents/latvia-action-plan-review-2022-2025/> (дата звернення: 13.11.2023).
416. Latvia. Transparency in Lobbying (LV0042) *The Open Government Partnership (OGP)*. URL: <https://www.opengovpartnership.org/members/latvia/commitments/LV0042/> (дата звернення: 14.11.2023).
417. Latvian parliament passes so-called lobbying law. BNN (Baltic News Network). October 13, 2022. URL: <https://bnn-news.com/latvian-parliament-passes-so-called-lobbying-law-239298> (дата звернення: 15.11.2023).
418. Law of Georgia on Lobbying №1591, 30.09.1998. With amendments 15.07.2020. Parliament of Georgia. Law of Georgi. LHG, 2, 26/10/1998. Registration code 010.240.090.05.001.000.416. Legislative Herald of Georgia. URL: <https://matsne.gov.ge/en/document/view/13552?publication=7> (дата звернення: 30.06.2023)
419. Lawrence J. Top Vote Counter Becomes Prize Job. *USA Today*. August 17, 2006. URL: https://usatoday30.usatoday.com/news/washington/2006-08-16-secretary-state-democrats_x.htm (дата звернення: 28.05.2020).
420. Leech B. L., Baumgartner F. R. *Where is the Public in Public Policy?* 2000. URL: https://www.researchgate.net/publication/228385630_Where_is_the_Public_in_Public_Policy (дата звернення: 21.04.2020).
421. Leech B. L., Baumgartner F. R., La Pira T., Semanko N. A. *The Demand Side of Lobbying: Government Attention and the Mobilization of Organized Interests*. Prepared for delivery at the annual meeting of the Midwest Political Science Association, April 25–28, 2002, Chicago. Copyright by the Midwest Political Science Association. URL: <https://fbaum.unc.edu/papers/mpsa02-leech-et-al.pdf> (дата звернення: 04.08.2023).
422. Lehbruch G. Corporatism / *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. Eds. by N. J. Smelser, P. B. Baltes. 2001. P. 2812–2816.

423. Lehmruch G. *Demokratisches System und politische Praxis der Bundesrepublik*. München : Verlag, Piper Verlag, 1971. 506 p
424. Leiton A. The relationship of political marketing to political lobbying: an examination of the Devonport campaign for the Trident refitting contract. *European Journal of Marketing*. 1996. Vol. 30, No. 10-11. P. 76–99.
425. Levine A., McDonald N. New Lobbying Legislation in Force in New Brunswick. Blakes. April 10, 2017. URL: <https://www.blakes.com/insights/bulletins/2017/new-lobbying-legislation-in-force-in-new-brunswick> (дата звернення: 30.06.2023).
426. Levine BJ *The Art of Lobbying: Building Trust and Selling Policy*. Washington, DC: CQ Press. 2009. 264 p.
427. Lifting the Lid on Lobbying: National Report of Hungary Lobbying in an Uncertain Business and Regulatory Environment. *Transparency International Hungary*. 2014. 65 p. URL: <https://transparency.hu/wp-content/uploads/2016/03/Lifting-the-Lid-on-Lobbying-National-Report-of-Hungary.pdf> (дата звернення: 29.06.2023).
428. Lindsay A. D. *The Modern Democratic State*. London: Oxford University Press, 1943. 245 p.
429. Lipsen C.B., Leshner S. *Vested Interest: A Lobbyist's Account of Washington Power and How it Really Works*. Garden City, NY: Doubleday, 1977. 184 p.
430. *Livre Bleu du Lobbying en France* / Jean-Paul Charie; Assemblée Nationale; Commission des affaires économiques. Paris, 2008. 102 p. URL: https://www.lefigaro.fr/assets/pdf/rapport_lobbying.pdf (дата звернення: 23.05.2022).
431. *Lobby Control. Party accounts: tell who the donations are from*. 2020. URL: <https://www.lobbycontrol.de/2020/03/rechenschaftsberichte-der-parteien-sag-von-wem-diespenden-sind>. (дата звернення: 29.06.2023).
432. *Lobby Register: More Informational Value and Transparency for Citizens*. The Austrian Court of Audit (ACA) presents reports on the lobby register. *Rechnungshof Österreich*. 15.11.2019. URL: https://www.rechnungshof.gv.at/rh/home/news/news/news_1/Lobbyregister_soll_fuer_Buergerinnen_und_Buerger_informativ.html (дата звернення: 27.04.2022).
433. *Lobbying* / Lucinda Maer; Parliament and Constitution Centre. London, 2009. 21 p.
434. *Lobbying Act* (R.S.C., 1985, c. 44 (4th Supp.)). Act current to 2023-02-08 and last amended on 2022-07-26. *Justice Laws Website*. URL: <https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/l-12.4/>(дата звернення: 27.04.2022).
435. *Lobbying Disclosure Act*. Public Law 104-65-Dec. 19, 1995 109 Stat. 691 Public Law 104-65 104th Congress 109 Stat. 691. As Amended Through P.L. 117-286, Enacted December

- 27, 2022. URL: <https://lobbyingdisclosure.house.gov/lda.html> (дата звернення: 28.04.2022).
436. *Lobbying Disclosure Act Guidance*. Effective January 1, 2008. Last Revised February 28, 2021. URL: https://lobbyingdisclosure.house.gov/amended_lda_guide.html (дата звернення: 27.04.2022).
437. *Lobbying in a Democratic Society* (European Code of conduct on lobbying): Report Committee on Economic Affairs and Development of 5 June 2009 / Council of Europe Parliamentary Assembly. – Strasbourg, 2009. 16 p.
438. *Lobbying in Europe: Hidden Influence, Privileged Access*. Report of the Transparency International. April 15, 2015. 68 p. URL: <https://www.transparency.org/en/publications/lobbying-in-europe> (дата звернення: 27.04.2022).
439. *Lobbying in the European Community* / Eds. by Sonia Mazey and Jeremy Richardson. Nuffield European Studies, Oxford: Oxford University Press. 278 p.
440. *Lobbying in the European Union: Current Rules and Practices*. Working Paper / Constitutional Affairs Series; Wilhelm Lehmann, Lars Bosche. Luxemburg: European Parliament, 2003. 58 p. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2003/329438/DG-4-AFCO_ET\(2003\)329438_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2003/329438/DG-4-AFCO_ET(2003)329438_EN.pdf) (дата звернення: 27.04.2022).
441. Lobbying Regulations and Civil Society Organisations. *Transparency international. The Anti-Corruption Knowledge Hub*. October 18, 2023. URL: <https://knowledgehub.transparency.org/helpdesk/lobbying-regulations-and-civil-society-organisations> (дата звернення: 23.11.2023).
442. Lobbying- und Interessenvertretungsregister [Реєстр лобістських організацій Австрії]. URL: <https://lobbyreg.justiz.gv.at/edikte/ir/iredi18.nsf/Suche!Openform> (дата звернення: 23.11.2023).
443. Lobbying- und Interessenvertretungs-Transparenz-Gesetz – LobbyG und Gerichtsgebührengesetz. *Bundesgesetzblatt I*. 2012. Nr.64. URL: <https://www.parlament.gv.at/gegenstand/XXIV/I/1465> (дата звернення: 24.11.2023).
444. Lobbying: Access and Influence in Whitehall. House of Commons. *Public Administration Select Committee. First Report of Session 2008-09*. Vol. I. London, 2009. 80 p
445. *Lobbyregister für die Interessenvertretung gegenüber dem Deutschen Bundestag und der Bundesregierung*. URL: <https://www.lobbyregister.bundestag.de/startseite> (дата звернення: 23.06.2022).
446. *Lobistinės Veiklos Įstatymas (LVI) VIII-1749*. Nauja redakcija nuo 2021-01-01: Nr. XIII-3170. *Valstybės žinios*. 2000-07-12, Nr. 56-1644. URL: <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.7B9B89F840E2/eXKZhbzvtF> (дата звернення: 23.11.2023).

447. Lobistų sąrašas [Список лобістів. Литва]
 URL:<https://skaidris.vtek.lt/public/lobbyist/listPublic?filter=%7B%22page%22:1,%22page%22:10,%22resourceStatusEnumList%22:%5B%22ACTIVE%22,%22BLOCKED%22%5D,%22viewType%22:1,%22offenderType%22:%22LOBBYIST%22,%22orderBy%22:%22name%22,%22sortingOrder%22:%22asc%22%7D> (дата звернення: 26.03.2023).
448. Lofgren M. *Anatomy of the Deep State*. February 21, 2014. URL: <http://billmoyers.com/2014/02/21/anatomy-of-the-deep-state/#1> (дата звернення: 23.11.2023).
449. Lohmann S. An Information Rationale for the Power of Special Interests. *American Political Science Review*. 1998. Vol. 92, Is. 4. P. 809–827.
450. Loomis B. A., Cigler A. J. *Introduction: The Changing Nature of Interest Group Politics / Interest Group Politics*. Eds. by Cigler A.C., Loomis B.A. Washington, DC: CQ Press, 2002. P. 1–34. URL: <http://kropfpolisci.com/democracy.loomis.pdf> (дата звернення: 23.11.2023).
451. Loomis B. Struempf M. Growing Larger, Going Abroad, Getting Acquired: DC. Lobbying as an Industry and a Cash-Flow Source / *Interest Groups and Lobbying in United States and Comparative Perspectives: Essays in Ethics, Institutional Pluralism, Regulation, and Management*. Eds. by Dr. C. McGrath. *Journal of Public Affairs*. The Edwin Mellen Press, June/July, 2009. 452 p.
452. Lösche P. *Verbände und Lobbyismus in Deutschland*. Stuttgart, GmbH: Verlag Kohlhammer W., 2007. 196 p.
453. Lowery D., Marchetti K. You Don't Know Jack: Principals, Agents, and Lobbying. *Interest Groups & Advocacy*. 2012. Vol.1, Is. 2. P. 139–170.
454. Lyotard J-F. *La Condition Postmoderne Rapport Sur Le Savoir*. Paris: Les Éditions de Minuit, 1979. 107 p.
455. Maass A. *Muddy Waters: Army Engineers and the Nation's Rivers*. Cambridge:Harvard University Press. 1951. 306 p
456. Mack C.S. *Business, Politics, and the Practice of Government Relations*. Westport, CT: Quorum Books, 1997. 267 p.
457. Madeira M. A. New Trade, New Politics: Intra-industry Trade and Domestic Political Coalitions. *Review of International Political Economy*. 2016. Vol. 23, No. 4, P. 677–711.
458. Makowski G. *Czy Mozliwy Jest Przejrzysty Lobbing? / Raport o Potrzebie Lepszych Regulacji I Dobrych Praktyk Działalności Lobbingowej*. Fundacji im. Stefana Batorego, Instytucie Polityk Publicznych Collegium Civitas. 2015. 70 s. URL:

- https://www.batory.org.pl/upload/files/Programy%20operacyjne/Odpowiedzialne%20Pans two/Lobbing_Raport.pdf (дата звернення: 21.03.2022).
459. Matthews D. The Great Money-in-Politics Myth. *Vox*. Feb. 9, 2016. URL: <https://www.vox.com/2016/2/9/10941690/campaign-finance-left> (дата звернення: 23.11.2023).
460. Mayer T. Podesta's downfall sends shock waves through R street. *Politico*. October 31, 2017. URL: <https://www.politico.com/story/2017/10/31/tony-podesta-lobbyists-mueller-manafort-244389> (дата звернення: 21.09.2021).
461. McFarland A.S. *Common Cause: Lobbying in the Public Interest*. Chatham, NJ: Chatham House. 1984. 212 p.
462. McGarry A. *Romaphobia: The Last Acceptable Form of Racism*. NY: Zed Books Ltd. 2017. 304 p.
463. McGrath C. Lester Milbrath's The Washington Lobbyists, 50 Years On: An Enduring Legacy. *SAGE Journals*. 2017. Vol. 16, Is. 3. DOI: <https://doi.org/10.1177/1478929917699415>
464. McGrath C. *Lobbying in Washington, London, and Brussels: The Persuasive Communication of Political Issues*. Lewiston, NY: Edwin Mellen Press, 2005. 365 p.
465. McGrath C. The Ideal Lobbyist: Personal Characteristics of Effective Lobbyists. *Journal of Communication Management. JCOM*. December, 2005. Vol 10, Is. 1. P. 67–79. DOI: 10.1108/13632540610646382
466. McGrath C., Harris P. The Creation of the U.S. Lobbying Industry / *Handbook of Political Management*. Eds. by D.W. Johnson. New York: Routledge, 2008. P. 407–419.
467. McHale J.P. *Communicating for Change: Strategies of Social and Political Advocates*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2004. 264 p.
468. Mearsheimer J.J., Walt, S.M. *The Israel Lobby and U.S. Foreign Policy*. London: Penguin Books. 2007. 496 p.
469. Merkle H. *Lobbying: Das Praxishandbuch für Unternehmen*. Darmstadt : Primus-Verlag, 2003. 216 p.
470. Mihut L. Lobbying in the United States and the European Union: New Developments in Lobbying Regulation. November 2008, Romanian Journal of European Affairs. Vol.8. No. 4. P. 5–17. URL: https://www.researchgate.net/publication/45601551_Lobbying_in_the_United_States_and_the_European_Union_New_Developments_in_Lobbying_Regulation (дата звернення: 21.12.2023)
471. Milbraith L. *The Washington Lobbyists*, Rand McNally, Chicago, IL. 1963. 441 p

472. Milbrath L. W. *Political Participation: How and Why Do People Get Involved in Politics?* Chicago: Rand McNally & Company, 1965. 195 p. URL: <http://journals.cambridge.org/action/displayAbstract?fromPage=online&aid=8986294&fileId=S000305540013212> (дата звернення: 29.08.2020).
473. Milbrath L.W., Klein W.W. Personality Correlates of Political Participation. *Acta Sociologica*. 1962. Vol.6, Is.1. P. 53–66.
474. *Ministerial Code. Cabinet offic.* December 2022. 39 p. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/1126632/ministerial_code.pdf (дата звернення: 21.09.2021).
475. Naurin D. *Deliberation Behind Closed Doors: Transparency and Lobbying in the European Union*. Colchester: ECPR Press, 2007. 171 p. URL: <https://books.google.co.uk/books?id=7cpMAQAAQBAJ&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false> (дата звернення: 21.09.2021).
476. Nelson R.L., Heinz J.P., Laumann E.O., et al. Private Representation in Washington: Surveying the Structure of Influence. *Law and Social Inquiry*. 1987. Vol.12, Is. 1. P. 141–200. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/american-bar-foundation-research-journal/article/abs/private-representation-in-washington-surveying-the-structure-of-influence/87533898D86F408E6E6F39062450C275> (дата звернення: 14.03.2023).
477. Nesterovych V. EU standards for the regulation of lobbying. *Prawa Człowieka*. 2015. № 18. P. 98–106.
478. Neustadtl A. Interest Group PACsmanship: An Analysis of Campaign Contributions, Issue Visibility, and Legislative Impact. *Social Forces*. 1990. Vol. 69. P. 549–564.
479. New independent EU ethics body: Parliament to discuss next steps. Newsletter - 13-16 February 2023 - Strasbourg plenary session <https://www.europarl.europa.eu/news/en/agenda/briefing/2023-02-13/6/a-new-independent-eu-ethics-body-parliament-to-discuss-next-steps> (дата звернення: 14.03.2023).
480. North D. *Institutions, Institutional Change, and Economic Performance*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1990. 152 p.
481. Nownes A. J. *Total Lobbying. What Lobbyists Want (and How They Try to Get It)*. NY.: Cambridge University Press, 2006. 279 p. URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/sites/default/files/inline/files/psd_r2_nownes_-_total_lobbying_what_lobbyists_want_and_how_they_try_to_get_it_2006.pdf (дата звернення: 02.02.2023).

482. O działalności lobbingowej w procesie stanowienia prawa : Ustawy z dnia 7 lipca 2005 r. / Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 lutego 2017 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy o działalności lobbingowej w procesie stanowienia prawa. *Dziennik Ustaw.* 2017, poz. 248. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20170000248> (дата звернення: 12.05.2022).
483. O integriteti in preprečevanju korupcije (ZIntPK): Zakon, 2010-2023. Veljaven predpis Zakon o integriteti in preprečevanju korupcije (Uradni list RS, št. 69/11 – uradno prečiščeno besedilo, 158/20 in 3/22 – ZDeb). URL: <http://pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO5523> (дата звернення: 07.03.2023).
484. O zaščiti prijaviteljev (ZZPri): Zakon o Uradni list RS, št. 16/23 z dne 7. 2. 2023. URL: <http://pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO5523> (дата звернення: 23.06.2022)
485. Odegard, P. H. Group Representation Before Congress. *American Political Science Review*. Cambridge University Press, 1929. Vol. 23(2). P. 469-471.
486. OECD. Experiences. Paris: OECD Publishing, 2004. URL: <https://dx.doi.org/10.1787/9789264104938-en>. (дата звернення: 07.02.2021).
487. OECD. *Lobbyists, Governments and Public Trust, Vol. 1: Increasing Transparency through Legislation*. Paris: OECD Publishing, 2009. 164 p. URL: <https://doi.org/10.1787/9789264073371-en>. (дата звернення: 12.03.2023).
488. OECD. *Recommendation of the Council on Principles for Transparency and Integrity in Lobbying*. OECD/LEGAL/0379 та C/M(2010)3/PROV. February 18, 2010. URL: https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0379?_ga=2.80245783.1899335524.1665248008-1431016265.1665248008 (дата звернення: 14.01.2024).
489. OECD. *Post-Public Employment: Good Practices for Preventing Conflict of Interest*. Paris: OECD Publishing, 2010. 107 p. DOI: <https://doi.org/10.1787/9789264056701-en>. URL: https://read.oecd-ilibrary.org/governance/post-public-employment_9789264056701-en#page2(дата звернення: 16.03.2023). (дата звернення: 16.03.2023).
490. OECD. *Lobbyists, Governments and Public Trust, Vol. 3: Implementing the OECD Principles for Transparency and Integrity in Lobbying*. Paris: OECD Publishing, 2014. URL: <https://dx.doi.org/10.1787/9789264214224-en>. (дата звернення: 12.03.2023).
491. OECD. *10 Principles for Transparency and Integrity in Lobbying / Transparency and integrity in lobbying*. Paris: OECD Publishing, 2013. 6 p. URL: <https://www.oecd.org/corruption/ethics/Lobbying-Brochure.pdf> (дата звернення: 14.04.2023).

492. OECD. *Managing Conflict of Interest in the Public Service: OECD Guidelines and Country*. Paris: OECD Publishing, 2014. URL: <https://www.oecd.org/gov/ethics/conflict-of-interest/> (дата звернення: 16.03.2023).
493. OECD. *G20/OECD Principles of Corporate Governance*. Paris: OECD Publishing, 2015. URL: <https://dx.doi.org/10.1787/9789264236882-en>. (дата звернення: 16.03.2023).
494. OECD. *Financing Democracy: Funding of Political Parties and Election Campaigns and the Risk of Policy Capture*. Paris : Paris: OECD Publishing, 2016. URL:<https://doi.org/10.1787/9789264249455-en>. (дата звернення: 14.03.2023)
495. OECD. *OECD Recommendation of the Council on Public Integrity*. Paris : OECD Publishing, 2017. URL: <http://www.oecd.org/gov/ethics/OECD-Recommendation-Public-Integrity.pdf>. (дата звернення: 16.03.2023).
496. OECD. *Preventing Policy Capture: Integrity in Public Decision Making*. OECD Public Governance Reviews. Paris: OECD Publishing, 2017. URL:<https://dx.doi.org/10.1787/9789264065239-en>. (дата звернення: 18.03.2023).
497. OECD. *OECD Public Integrity Handbook*. Paris: OECD Publishing, 2020. URL:<https://dx.doi.org/10.1787/ac8ed8e8-en>. (дата звернення: 18.03.2023).
498. OECD. *Lobbying in the 21st Century. Transparency, Integrity and Access*. OECD Publishing, Paris, May 20, 2021. URL: <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/c6d8eff8-en/index.html?itemId=/content/publication/c6d8eff8-en> (дата звернення: 17.03.2023).
499. OECD. *Lobbying*. 2022. URL: <https://www.oecd.org/corruption/ethics/lobbying/> (дата звернення: 18.03.2023).
500. OECD. *Regulating Corporate Political Engagement. Trends, challenges and the role for investors*. OECD Public Governance Policy Papers No.13. 2022. 55 p. URL: <https://www.unpri.org/download?ac=15729> (дата звернення: 18.03.2023).
501. OECD. *Recommendation of the Council on Principles for Transparency and Integrity in Lobbying*. OECD/LEGAL/0379. Paris: OECD Publishing, 2023. 11 p. URL: <https://legalinstruments.oecd.org/public/doc/256/256.en.pdf> (дата звернення: 14.01.2024).
502. Öffentliche Liste über die beim Bundestag registrierten Verbände / Deutschen Bundestag, Stand: Dezember 13, 2021 [Публічний список зареєстрованих лобістських асоціацій, зареєстрованих в Бундестазі, 2021]. URL: <https://www.bundestag.de/parlament/lobbyliste/> (дата звернення: 18.03.2023).
503. Öffentliche Liste über die Registrierung von Verbänden und deren Vertretern (1972-2021) / Deutschen Bundestag. URL: <http://www.bundestag.de/lobby> (дата звернення: 19.03.2023).
504. Olson M. *Logic of Collective Actions. Public Goods and Group Theory*. London: Garvard University Press, 1963. 212 p.

505. Olson M. *The Rise and Decline of nations: Economic Growth, Stagflation, and Social Rigidities*. New Haven: Yale University Press, 1982. 276 p.
506. Østergaard-Nielsen E. *Transnational Politics: Turks and Kurds in Germany*. London: Routledge, 2003 196 p.
507. PACE. *Lobbying in a democratic society / European Code of Good Conduct on Lobbying / Recommendation PACE Assembly debate on 26 April 2010*. Doc. 11937. Text adopted on 26 April 2010. URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17832&lang=en> (дата звернення: 14.01.2024).
508. PACE. *Extra-institutional actors in the democratic system / Resolution 1744 (2010)*, 23 June 2010. URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17884&lang=en> (дата звернення: 14.01.2024).
509. PACE. *Lobbying in a democratic society (European code of good conduct on lobbying): Recommendation 1908 (2010)*. Rec. 1908 26/04/2010. Doc.12438 URL: <https://pace.coe.int/pdf/7fad1b4e56165b10fd7885f521c66b710d4a2c98085e522747803b93b32c8f46/recommendation%201908.pdf> (дата звернення: 14.01.2024).
510. Parker G.R., Arbor A. *Capitol Investments: The Marketability of Political Skills*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press. 2008. 216 p.
511. Paul Manafort: Political Insider. *DW. Law and Justice*. March 8, 2019. URL: <https://www.dw.com/en/paul-manafort-political-insider/g-44898289> (дата звернення: 14.01.2024).
512. Pedler R. Introduction: Changes in the Lobbying Arena: Real-Life Cases / *European Union Lobbying: Changes in the Arena*. Eds. by R. Pedler. London: Palgrave, Basingstoke, 2002. P. 1–10.
513. Pera A., Salerno F. At a glance: government lobbying in Italy. *Lexology*. Gianni & Origoni. April 7, 2021. URL: <https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=91b9b64a-074e-4f05-9917-f26b1ae21128> (дата звернення: 14.01.2024).
514. Peterka S. Slovenia's stalled anti-corruption reform: what numbers don't tell us. *Transparency International Slovenia*. 10 march 2021. URL: <https://www.transparency.org/en/blog/slovenias-stalled-anti-corruption-reform-what-numbers-dont-tell-us> (дата звернення: 18.12.2023).
515. Pierson P. *A Quiet Revolution? Long-Term Processes and Welfare State Restructuring / Transforming the Democratic Balance among State, Market and Society: Comparative Perspectives on France and the Developed Democracies*, Cambridge, Mass. 2002. P.13–25.
516. Pierson P. *Politics in Time : History, Institutions, and Social Analysis*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2004. 208 p.

517. Potters J., Sloof R. Interest Groups: A Survey of Empirical Models That Try to Assess Their Influence. *European Journal of Political Economy*. 1996. Vol. 12, Is. 3. P. 403–442.
518. Potters J., Winden F. Models of Interest Groups: Four Different Approaches / *Collective Decision-Making*. Eds by. Norman Schofield. Boston: Kluwer. 1996. P. 337–362.
519. Presthus R. Interest Group Lobbying: Canada and the United States. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 1974. Vol. 413, Is. 1. P. 44–57.
520. Prewitt K. Political Socialization and Leadership Selection. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 1965. Vol. 361, Is. 1. P. 96–111.
521. Principles of Ethical Conduct for Government Officials and Employees: U.S. Executive Order 12731 of October 17, 1990 / Justice Management Division, US Department of Justice URL: <https://www.justice.gov/jmd/departamental-ethics-office> (дата звернення: 17.03.2023).
522. Proposition visant à insérer dans le Règlement de la chambre un article relatif au registre des lobbies / DOC 54 2803/003/ Chambre Des Représentants de Belgique. 11 juin, 2018. 6 p. URL: <https://www.lachambre.be/FLWB/PDF/54/2803/54K2803003.pdf> (дата звернення: 12.10.2022).
523. Prospectus Associates Canada web-site. URL: <http://prospectusassociates.com> (дата звернення: 06.07.2023).
524. Pross P. Roadworks: Assessing the Progress of Canada's Lobbying Laws. *Influencing BC*. September, 2012. P. 4. URL: <https://www.lobbyistsregistrar.bc.ca/handlers/DocumentHandler.ashx?DocumentID=99> (дата звернення: 06.07.2023).
525. Public Petitions. Procedure Series. Revised July 2008 / House of Commons Information Office. London, 2008. 11 p.
526. Pula J. S. *Polish Americans: An Ethnic Community*. US. NY: Twayne Publishers, January 1, 1995. 181 p.
527. Rechel B. *Minority rights in Central and Eastern Europe*. London: Routledge June 1, 2010. 262 p.
528. Register of Members' Financial Interests / UK Parliament. URL: <https://www.parliament.uk/site-information/glossary/code-of-conduct-for-mps/> (дата звернення: 18.05.2023).
529. Registre des lobbies / La Chambre des Représentants de Belgique. URL: <https://www.lachambre.be/kvvcr/showpage.cfm?section=/lobby&language=fr&story=general.xml> (дата звернення: 17.05.2023).
530. Registry of Lobbyists / The Commissioner of Lobbying of Canada. URL: <http://lobbyscanada.gc.ca> (дата звернення: 18.05.2023).

531. Réglementer le lobbying: actions du Réseau ETAL / Website Adéquations [Ressources électroniques]. URL: <http://www.adequations.org/spip.php?rubrique291>. (дата звернення: 23.05.2023).
532. Regulation of Lobbying Act 2015 / Ireland / S.I. No. 152/2015. Revised. Updated to 1 October 2020. URL: <https://revisedacts.lawreform.ie/eli/2015/act/5/revised/en/html> (дата звернення: 23.05.2023).
533. Regulation of Lobbying. Annual Report 2021. Standards in Public Office Commission. Dublin. 74 p. URL: <https://www.lobbying.ie/media/6308/lobbying-annual-report-2021.pdf> (дата звернення: 23.05.2023).
534. Rejestr podmiotów wykonujących zawodową działalność lobbingsową / Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji URL: <https://www.gov.pl/web/mswia/dzialalnosc-lobbingowa> (дата звернення: 23.05.2023).
535. Remini R. V. *The House: The History of the House of Representatives*. New York: Harper Perennial, Library of Congress. 2006. 624 p.
536. Renewing the Lobbyists' Code of Conduct / Updated standards for ethical and transparent lobbying / Submitted to the Standing Committee on Access to Information, Privacy and Ethics. November 2022. URL: <https://lobbycanada.gc.ca/en/rules/the-lobbyists-code-of-conduct/renewing-the-lobbyists-code-of-conduct/#ref47> (дата звернення: 23.05.2023).
537. Resimić M. Lobbying Regulations and Civil Society Organisations. *Transparency International Anti-Corruption Helpdesk* 18.01.2023. URL: <https://knowledgehub.transparency.org/helpdesk/lobbying-regulations-and-civil-society-organisations> (дата звернення: 20.02.2023).
538. Richardson J., Mazey S. *European Union: Power and Policy-making*. London: Routledge. February 20, 2015. 518 p.
539. Riesman D. *The Lonely Crowd: a Study of the Changing American Character*. Garden City, NY: Doubleday, 1953. 359 p.
540. Roessler P. *Ethnic Politics and State Power in Africa: The Logic of the Coup-Civil War Trap*. Cambridge: Cambridge University Press. December 15, 2016. 414 p.
541. Romania. On decisional transparency in public administration: Law no. 52/2003 (republished*) of 01/21/2003. In force since April 04, 2003. Form applicable from 03 December 2013. The Romanian Parliament. *Official Gazette*. Part I no. 749 of December 3, 2013. URL: https://arf.gov.ro/web/wp-content/uploads/2018/02/Law-52-2003r1_en.pdf (дата звернення: 30.06.2023)
542. Rommetvedt H., Thesen G., Christiansen P. M., Nørgaard S. A. *Coping With Corporatism in Decline and the Revival of Parliament: Interest Group Lobbyism in Denmark and*

- Norway, 1980–2005. *Comparative Political Studies*. 2012. Vol. 46, Is. 4. P. 457–485. URL: https://www.researchgate.net/publication/258130374_Coping_With_Corporatism_in_Decline_and_the_Revival_of_Parliament_Interest_Group_Lobbyism_in_Denmark_and_Norway_1980-2005 (дата звернення: 25.01.2023).
543. Rosenthal A. *The Third House: Lobbyists and Lobbying in the States*. Washington, DC: CQ Press. 2001. 229 p.
544. Rules of the House of Representatives. 115th Congress, 2d Session. House Document No. 115–177. 2019. XXV, cl.5 URL: <https://www.govinfo.gov/content/pkg/HMAN-116/pdf/HMAN-116.pdf> (дата звернення: 20.02.2023).
545. Salisbury R. Interest representation: The dominance of institutions. *American Political Science Review*. 1984. Vol. 78, No. 1, pp. 64–76.
546. Salisbury R., Johnson P., Heinz J., et al. Who You Know versus What You Know: The Uses of Government Experience for Washington Lobbyists. *American Journal of Political Science*. 1989. Vol. 33, Is.1. P. 175–195.
547. Samish, A.H., Thomas, B. *The Secret Boss of California: The Life and High Times of Art Samish*. NY: Crown. 1971. 192 p.
548. Schiff E., Seuffer K, Whitesell A. Agency Problems and Interest Representation: An Empirical Analysis of the Costs of Lobbying. *Interest Groups & Advocacy*. 2015. Vol. 4, Is.3. P. 225–248.
549. Schlesinger P, Miller D, Dinan D. *Open Scotland? Journalists, Spin Doctors and Lobbyists*. Edinburgh: Polygon. 2001. 312 p.
550. Scholzman K. L., Tierney J. *Organized Interests and American Democracy*. New York: Harper & Row, January 1, 1986. 448 p.
551. Scholzman K.L. What accent the heavenly chorus? Political equality and the American pressure system. *The Journal of Politics*. 1984. Vol. 46, No. 4. P. 1006–1032.
552. Schmitter Ph. Still the Century of Corporatism? *The Review of Politics*. 1974. Vol. 36, No.1, The New Corporatism: Social and Political Structures in the Iberian World. P. 85–131.
553. Schmitter Ph., Lehmbruch G. *Trends Toward Corporatist Intermediation*. London, Beverly Hills: Sage Publications. 1979. 328 p.
554. Schwartzberg R.-G. *Sociologie politique*. Paris: Ed Montchrestien, 1971. 514 p.
555. Senate Ethical Rules / An Overview of the Senate Code of Conduct and Related Laws, March 2007 / Select Committee on Ethics United States Senate one Hundred Tenth Congress First Session. URL: <http://ethics.senate.gov/downloads/pdf/overview.pdf> (дата звернення: 25.01.2023).

556. Service Employees International Union, SEIU / The official website. URL: <https://www.seiu.org/> (дата звернення: 23.02.2023).
557. Shain Y. *Marketing the American Creed Abroad: Diasporas in the U.S. and Their Homelands*. Cambridge University Press, March 28, 1999, 314 p.
558. Smith R. A. Advocacy, Interpretation and Influence in the U.S. Congress. *American Political Science Review*. 1984. Vol.78, Is.1. P. 44–63.
559. Smith R. A. Interest Group Influence in the U.S. Congress. *Legislative Studies Quarterly*. 1995. No20 (February). P. 89–139.
560. Spanish govt proposes rules for lobbyists, public officials. *Associated Press*. November 8, 2022. URL: <https://apnews.com/article/europe-spain-lobbying-government-and-politics-50dc8272e55e6ac4718f3788967a39fcb> (дата звернення: 24.02.2023).
561. Stanbury W. T. *Business-Government Relations in Canada*. Nelson, Scarborough: ON. 1988. 678 p. URL: https://archive.org/details/businessgovernme0000stan_i9f4/page/n707/mode/2up (дата звернення: 21.01.2023).
562. Standards of Conduct in the House of Lords / Oonagh Gay and Paul Lester; Parliament and Constitution Centre. London, 2009. 14 p.
563. Star Witness In Manafort Trial Details Ukrainian, Russian Money Ties. RFE/RL. August 07, 2018. URL: <https://www.rferl.org/a/star-witness-paul-manafort-trial-rick-gates-details-ukrainian-russian-money-ties-trump-campaign-chairman/29416421.html> (дата звернення: 23.03.2021).
564. Statsch P., Berkhout J. Lobbying and Policy Conflict: Explaining Interest Groups' Promiscuous Relationships to Political Parties. *Interest Groups & Advocacy*. 2020. Vol. 9. P. 1–20. URL: <https://doi.org/10.1057/s41309-019-00072-x> (дата звернення: 17.02.2022).
565. *Statute of the Council of Europe*, signed at London on 5 May 1949. As amended by 16 June 2015. URL: https://assembly.coe.int/nw/xml/rop/statut_ce_2015-en.pdf (дата звернення: 23.03.2021). Stephenson M., Jackson H. Lobbyists as Imperfect Agents: Implications for Public Policy in a Pluralist System. *Harvard Journal on Legislation*. 2010. Vol. 47, Is. 1. P. 1–20.
566. Stowarzyszenie Profesjonalnych Lobbystów w Polsce, SPLP [Асоціація професійних лобістів у Польщі]. URL: <https://jawnylobbying.pl/> (дата звернення: 23.03.2021).
567. Stoyanov A. Trade policy of a free trade agreement in the presence of foreign lobbying. *Journal of International Economics*. 2009. Vol. 77, Is. 1. P. 37–49.
568. Strickland J. *Multi-Client Lobbying in the American States* : a dissertation submitted in partial fulfillment for the requirements of the degree of Doctor of Philosophy (Political Science) in The University of Michigan, 2019. 171 p. URL:

- https://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/150049/strickl_1.pdf?sequence=1
(дата звернення: 24.05.2022).
569. Strickland J., Crosson J. *K Street on Main? How Political Institutions Cultivate a Professional Lobbying Elite.* August 2021 URL: https://www.researchgate.net/publication/313903307_K_Street_on_Main_How_Political_Institutions_Cultivate_a_Professional_Lobbying_Elite (дата звернення: 24.04.2023).
570. Sutton S., Butler K. *Lobbying Review – Chance for Industry Leadership.* April 06, 2023 URL: <https://www.russellmcveagh.com/insights/april-2023/lobbying-review-chance-for-industry-leadership> (дата звернення: 30.06.2023).
571. The Barnhart Dictionary of Etymology. Edited by Robert K. Barnhart; Managing ed. Sol Steinmetz. New York : The H.W. Wilson Company, 1988. 1284 p.
572. The City of San Antonio Ethics Code. Revised on June 21, 2018. Ordinance 2018-06-21-0491. URL: <https://flysanantonio.com/wp-content/uploads/2020/08/CitySAEthicsCode.pdf>
573. The Commissioner of Lobbying of Canada. URL: <https://lobbycanada.gc.ca/en/rules/> (дата звернення: 21.04.2023).
574. The Constitution of the United States of America. Analysis and interpretation / Co-editors Johnny H. Killian, George A. Costello. – Washington: U.S. Government printing office, 1996. 321 p.
575. The European Transparency Initiative and ALTER-EU / ALTER-EU Coalition the Alliance for Lobbying Transparency and Ethics Regulation (ALTER-EU) URL: <https://www.alter-eu.org/about/coalition> (дата звернення: 21.06.2022).
576. The Global Initiative for Fiscal Transparency (GIFT). URL: <https://fiscaltransparency.net/about/> (дата звернення: 14.01.2023).
577. The Government’s Sentencing Memorandum. United States of America V. Paul J. Manafort, Jr. / Crim. No. 1:18-Cr-83 (Tse). In The United States District Court For The Eastern District of Virginia Alexandria Division. URL: <https://www.courthousenews.com/wp-content/uploads/2019/02/ManafortVaSentencing-MEMO.pdf> (дата звернення: 22.01.2023).
578. The Group of States against Corruption (GRECO). URL: <https://www.coe.int/en/web/greco/about-greco/what-is-greco> (дата звернення: 15.08.2021).
579. The Honest Leadership and Open Government Act of 2007. Public Law 110–81—Sept. 14, 2007 121 Stat. 735. 110th Congress. URL: <https://www.govinfo.gov/content/pkg/PLAW-110publ81/pdf/PLAW-110publ81.pdf> (дата звернення: 22.01.2023).

580. The Law on Lobbying, adopted by the Parliament of the Republic of North Macedonia at its session held on 1 June 2021 is hereby promulgated. No. 08-2647/1. 1 June 2021 of North Macedonia. URL: https://dksk.mk/wp-content/uploads/2021/06/Adopted-Law-on-Lobbying_en.pdf (дата звернення: 30.06.2023).
581. The Ministerial Code: July 3, 2007. London: Cabinet Office, 2007. 23 p.
582. The Office of the Registrar of Consultant Lobbyists [Офіс Реєстратора лобістів-консультантів]. URL: <https://registrarofconsultantlobbyists.org.uk/> (дата звернення: 15.06.2023).
583. The Register of Lobbying / The Standards in Public Office Commission. Dublin. Ireland. URL: <https://www.lobbying.ie/> (дата звернення: 30.06.2023).
584. The Romanian Lobbying Registry Association (RLRA). URL: <http://registruldelobby.ro/en/> (дата звернення: 29.06.2023).
585. The Romanian Transparency Registry. URL: <http://www.registruldetransparenta.ro/> (дата звернення: 29.06.2023).
586. The Sunlight Foundation. Open Data Policy Guidelines. URL: <https://sunlightfoundation.com/opendataguidelines/> (дата звернення: 29.06.2023).
587. The UK Lobbying Register (UKLR). URL: <https://lobbying-register.uk/> (дата звернення: 23.04.2023).
588. Thelen K. How Institutions Evolve: Insights from Comparative-Historical Analysis. *Comparative Historical Analysis in the Social Sciences* / Eds. J. Mahoney, D. Rueschemeyer. Cambridge: Cambridge University Press. 2003. P. 208–241. URL: https://www.researchgate.net/publication/46285810_Comparative_Historical_Analysis_in_the_Social_Sciences (дата звернення: 14.01.2024).
589. Tichenor D. J., Harris R. A. Organized Interests and American Political Development. *Political Science Quarterly*. Winter, 2002-2003. Vol. 117, No. 4. P. 587–612.
590. Tichenor D. J., Harris R. A. The Development of Interest Group Politics in America: Beyond the Conceits of Modern Times. *Annual Review of Political Science*. 2005. Vol. 8, Is. 1. P. 251–270.
591. Tierney M. *I Am My Rights*. Dublin: Public Relations Institute of Ireland. 2002. 162 p.
592. Toornstra D., Bentinck M. Parliamentary Ethics – a Question of Trust / European Parliament's Office for Promotion of Parliamentary Democracy (OPPD) / EU: European Parliament, 2011 100 p. URL: <https://www.agora-parl.org/resources/library/parliamentary-ethics-question-trust> (дата звернення: 23.04.2023).
593. Transparency International Deutschland e.V. (Transparency Germany). URL: <https://www.transparency.de/en> (дата звернення: 12.01.2022).

594. Transparency International. Open Governance Standards to Promote Citizen Empowerment and Participation. February, 2013. 11 p. URL: https://knowledgehub.transparency.org/assets/uploads/kproducts/TI_open_governance_standards.pdf (дата звернення: 23.04.2023).
595. Transparency International. The Anti-Corruption Knowledge Hub. URL: <https://knowledgehub.transparency.org/> (дата звернення: 24.04.2023).
596. Transparency of Lobbying in Member States. Comparative Analysis. Brussels: EU. 2019. 47 p. URL: <https://www.europarl.europa.eu/EPRS/Lobbying-transparency-comparative-analysis.pdf> (дата звернення: 24.02.2023).
597. Transparency of Lobbying, Non-Party Campaigning and Trade Union Administration Act 2014 / UK Public General Acts. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2014/4/contents/enacted/data.htm> (дата звернення: 24.02.2023).
598. Trento S. B. *The Power House: Robert Keith Gray and the Selling of Access and Influence in Washington*. New York: St Martin's Press, 1992. 430 p
599. Tsebelis G. Decision Making in Political Systems: Veto Players in Presidentialism, Parliamentarism, Multicameralism and Multipartyism. *British Journal of Political Science*. 1995. Vol. 25. P. 289–325. URL: https://sites.lsa.umich.edu/tsebelis/wp-content/uploads/sites/246/2015/03/decision_making_in_political_systems_1995_bjps.pdf (дата звернення: 12.09.2020).
600. Truman D. B. *The Governmental Process. Political Interests and Public Opinion*. N. Y.: Alfred A. Knopf, 1951. 576 p.
601. Turks in Germany still lack a sense of belonging. *Deutsche Welle*. 20 October, 2016. URL: <https://www.dw.com/en/turks-in-germany-still-lack-a-sense-of-belonging/a-36199779> (дата звернення: 24.02.2023).
602. Van Biezen I., Kopecký P. The Cartel Party and the State: Party Politics in the Age of Austerity. *Government and Opposition*. 2014. Vol. 49, Is. 3. P. 420–440.
603. Van Schendelen R. *The Art of Lobbying the EU: More Machiavelli in Brussels*. Amsterdam University Press, March 11, 2013. 388 p.
604. Venice Commission. Report on the Role of Extra-Institutional Actors in the Democratic System (Lobbying). Study 590/2010. CDL-AD (2013) 011Or.Eng. Strasbourg, 22 March 2013. 20 p. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2013\)011-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2013)011-e) (дата звернення: 27.06.2021).
605. Victor J. N. The Role of Organized Interest Groups in American Politics. From the Lecture Series: Understanding The US Government. *WondriumDaily*. August 7, 2021. URL:

- <https://www.wondriumdaily.com/the-role-of-organized-interest-groups-in-american-politics/> (дата звернення: 12.09.2020).
606. Vymětal P. Comparison of Models of Lobbying Regulation in EU Countries / Conference: 13th International Scientific Conference “Economic Policy in the European Union Member Countries”, Karolinka, Czech Republic. 13th September, 2015. URL: https://www.researchgate.net/publication/298793857_Comparison_of_Models_of_Lobbying_Regulation_in_EU_Countries (дата звернення: 16.09.2020).
607. Vyriausiosios tarnybinės etikos komisijos (VTEK) [Комісія з питань службової етики]. URL: <https://vtek.lt/apie-vtek/komisijos-igaliojimai-ir-funkcijas/> (дата звернення: 12.09.2020).
608. Walker J. L. *Mobilizing Interest Groups in America: Patrons, Professions, and Social Movements*. MI: University of Michigan Press. 1991. 247 p.
609. Warmbrodt Z. Warren Proposes Sweeping Crackdown on Lobbying. *Politico*. August 21, 2018. URL: <https://www.politico.com/story/2018/08/21/elizabethwarren-lobbying-crackdown-745261> (дата звернення 02.02.2023)
610. Weaver R. K., Rockman B. *Do Institutions Matter? Government Capabilities in the US and Abroad*. Washington, DC: The Brookings Institution Press, March 1, 1993. 512 p.
611. Wheaton S. Network now, clients later: Lobbyists are in Ukraine eyeing post-war contracts. *Politico*, July 7, 2023. URL: <https://www.politico.eu/article/network-clients-lobbyists-ukraine-eying-post-war-contracts/> (дата звернення: 11.07.2023).
612. Williams S. A. The Conflict of Interest Issue and the British House of Commons: A Practical Problem and a Conceptual Conundrum : thesis submitted for the Degree of Doctor of Philosophy. Bedford College, University of London. London: ProQuest LLC, 2016. 333 p. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/78864758.pdf> (дата звернення: 09.05.2023).
613. Willis A. Confusion reins over cash-for-amendments probe. *EU Observer*. March 28, 2011. URL: <https://euobserver.com/news/32082> (дата звернення: 09.05.2023).
614. Wilson J. Q. *Political Organizations*. New York: Basic Books. 1973. 376 p.
615. Wise K. Lobbying and Relationship Management: The K Street Connection. *Journal of Public Relations Research*. 2007. Vol. 19, Is.4. P. 357–376.
616. Wootton G. *Interest Groups: Policy and Politics in America*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1985. 392 p.
617. Wright J. R. *The One Thing You Need to Know about Interest Groups* / Paper Presented at a Conference in Honor of Richard G. Niemi, University of Rochester. 2007. URL: <https://www.rochester.edu/college/psc/conferences/niemi2007/pdf/wright.pdf>. (дата звернення: 17.10.2020).

618. Wright J. R. *Interest Groups and Congress: Lobbying, Contributions and Influence*. London: Longman Classics Series, July 29 2002. 240 p.
619. Zeigler H. Interest Groups. *Encyclopedia of Government and Politics* / Eds. by M. Hawkesworth, M. Kogan. N.Y. Alfred A. Knopf, 1992. P. 377–392.
620. Zeigler H. *Interest Groups in American Society*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1964. 343 p.
621. Zeigler H. The Effects of Lobbying: A Comparative Assessment. *The Western Political Quarterly*. 1969. Vol. 22, Is.1. P. 122–140.
622. Zeigler H., Baer M. *Lobbying: Interaction and Influence in American State Legislatures*. Belmont, CA: Wadsworth. 1969. 203 p.

ДОДАТКИ

Додаток 1

ТИПИ ЛОБІСТСЬКИХ СТРУКТУР

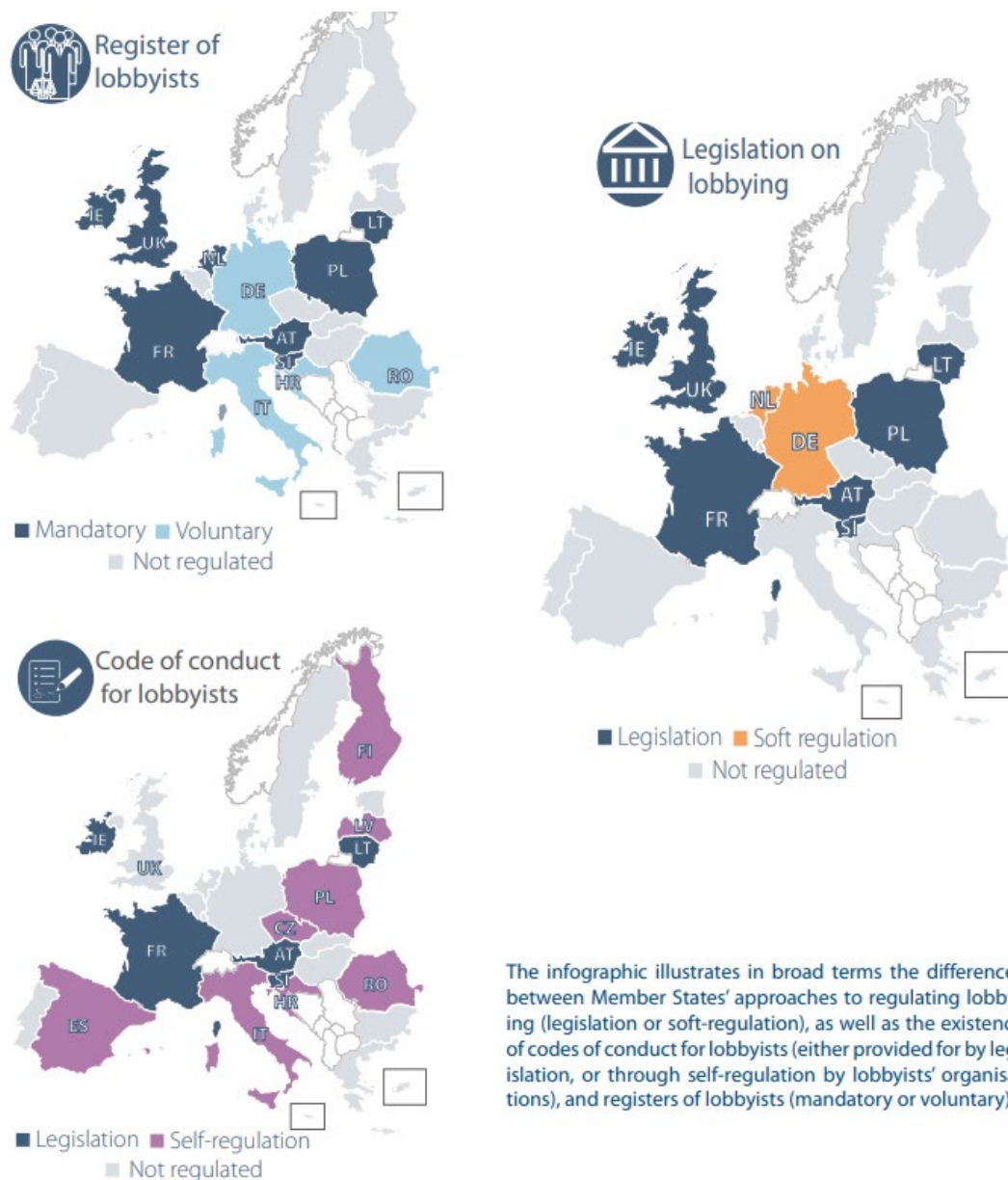
	Рівень діяльності лобістських груп (і місце розташування)	Роботодавець	Класифікація
1	Національний	акредитаційна комісія для професійно-технічні школи	публічна політика
2	Національний	велика юридична фірма	публічна політика
3	Національний	архітектурна, інженерна та консалтингова фірма	ведення справ за дорученням
4	Національний	лобіювання, зв'язки з громадськістю та бізнес консалтингова фірма	ведення справ за дорученням
5	Національний	група громадян, яка лобіює захист переваг громадян похилого віку	публічна політика
6	Національний	фірма з зв'язків з громадськістю	ведення справ за дорученням, публічна політика
7	Національний	незалежна коаліція торгових і професійних асоціацій	публічна політика
8	Національний	дослідницький та освітній інститут	публічна політика
9	Національний	консалтингова фірма з повним набором послуг	публічна політика
10	Національний	професійне об'єднання лікарів (спеціалістів)	публічна політика
11	Національний	торгова асоціація виробників будівельних матеріалів	ведення справ за дорученням
12	Національний	фірма зв'язків з урядом і з маркетингу	ведення справ за дорученням
13	Національний	позаштатний контрактний лобіст	ведення справ за дорученням, публічна політика
14	Національний	консалтингова фірма	землекористування, публічна політика

15	Національний	консалтингова фірма	ведення справ за дорученням
16	Національний	лобістська фірма	ведення справ за дорученням
17	Рівень штату	юридична фірма	публічна політика
18	Рівень штату	добровільне об'єднання міст і містечок	публічна політика
19	Рівень штату	фірма зв'язків з урядом	публічна політика
20	Рівень штату	юридична фірма	публічна політика
21	Рівень штату	холдингова компанія, яка контролює вантажну залізницю	публічна політика
22	Рівень штату	державне архітектурне» професійне об'єднання	ведення справ за дорученням, публічна політика
23	Рівень штату	національна юридична фірма	ведення справ за дорученням, публічна політика
24	Рівень штату	торгова асоціація	публічна політика
25	Рівень штату	адвокатська фірма зі зв'язків із громадськістю	ведення справ за дорученням, землекористування
26	Міський	консультаційна фірма з адвокатури та справ управління	землекористування
27	Міський	мультипрофільна юридична фірма	ведення справ за дорученням
28	Міський	юридична фірма	землекористування
29	Міський	консалтингова фірма	землекористування, публічна політика
30	Міський	приватний університет	землекористування, публічна політика
31	Міський	фірма зі зв'язків із громадськістю	землекористування
32	Міський	профспілка, що складається з присяжних працівників правоохоронних органів	публічна політика
33	Міський	юридична фірма	землекористування

Джерело [481, с. 9-10]

РЕГУЛЮВАННЯ ЛОБІЮВАННЯ В ЄС

за даними Європейської парламентської
дослідницької служби (EPRS, 2016)



The infographic illustrates in broad terms the differences between Member States' approaches to regulating lobbying (legislation or soft-regulation), as well as the existence of codes of conduct for lobbyists (either provided for by legislation, or through self-regulation by lobbyists' organisations), and registers of lobbyists (mandatory or voluntary).

Джерело [345]

РЕГУЛЮВАННЯ ЛОБІЮВАННЯ В ЄС

за даними Європейської парламентської

дослідницької служби (EPRS)

National provisions

Regulating lobbying is a rather recent concept in the majority of Member States. Currently, only seven Member States (France, Ireland, Lithuania, Austria, Poland, Slovenia and the United Kingdom) have legislation on lobbying activities, as well as a mandatory register of lobbyists. Hungary's earlier legislation on lobbying, and register were revoked in 2011. The most recent law has been adopted in France on 8 November 2016. Only codes of conduct provided for in law or by lobbyists' organisations (self-regulation) are included in the table. In some countries (e.g. Denmark, Germany, Sweden, UK) there are ethical codes of public relations and consultancy agencies, but these are not included.

The remaining Member States – Belgium, Bulgaria, Denmark, Estonia, Greece, Cyprus, Luxembourg, Hungary, Malta, Portugal, Slovakia and Sweden – have no legislation, code of conduct or register of lobbyists.

	Legislation	Code of conduct	Register
Czech Republic	No	Self-regulation	No
Germany	Bundestag Rules of Procedure, 1972	No	Voluntary, register for Bundestag lobbyists
Ireland	Registration of Lobbying Act, 2015	Yes, provided for by the law	Mandatory
Spain ¹	No	Self-regulation	No
France ²	Loi Sapin II, 2016	Yes, provided for by the law	Mandatory
Croatia	No	Self-regulation	Voluntary
Italy ³	No legislation at the national level	Self-regulation at different levels	Voluntary in some ministries
Latvia	No	Self-regulation	No
Lithuania	Lobbying Act, 2001	Yes, provided for by the act	Mandatory
Netherlands ⁴	House of Representatives Rules of Procedure, 2012	No	Mandatory register for accessing Parliament
Austria	Lobbying and Special Interest Group Transparency Law, 2013	Yes, provided for by the law	Mandatory
Poland	Act on Legislative and Regulatory Lobbying, 2006	Self-regulation	Mandatory
Romania ⁵	No	Self-regulation	Voluntary
Slovenia	Integrity and Prevention of Corruption Act, 2010	Yes, provided for by the act	Mandatory
Finland	No	Self-regulation	No
United Kingdom	Transparency of Lobbying, Non-Party Campaigning and Trade Union Administration Act, 2014	No	Mandatory only for public affairs consultancies

Legislation
 Soft-regulation
 Self-regulation

Notes

¹ In Spain, Catalonia has a Registro de lobbies de la Generalitat de Catalunya.

² In France, until a new law comes into force (in July 2017 at the latest), National Assembly Rules of Procedure regulate the issue and the register of lobbyists is voluntary.

³ In Italy there is no specific legislation at the national level but some internal regulations (for Chamber of Deputies still not in force, and for two ministries), and regional laws in five regions.

⁴ The Netherlands also has a mandatory register, but only for lobbyists accessing the Parliament.

⁵ In Romania, the Government introduced a public register of meetings with interest representatives in September 2016.

Джерело [345; 596]

**ПРОЗОРИСТЬ ЛОБІСТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
В ТРЬОХ ГІЛКАХ ВЛАДИ**

за даними Організації Економічного співробітництва та розвитку, 2021

Країна	Національна виконавча влада	Нижня палата парламенту	Верхня палата парламенту	Національна судова гілка влади
Австрія	✓	✓	✓	✓
Бельгія	–	✓	–	–
Франція	✓	✓	✓	–
Німеччина	✓	✓	✓	✓
Велика Британія	✓	–	–	–
Ірландія	✓	✓	✓	–
Данія	–	–	–	–
Нідерланди	–	✓	–	–
Люксембург	–	–	✓	–
Норвегія	–	–	–	–
Швеція	–	–	–	–
Ісландія	✓	–	–	–
Фінляндія	–	–	–	–
Італія	–	✓	–	–
Іспанія	✓	✓	✓	–
Португалія	–	–	–	–
Швейцарія	–	–	–	–

Джерело [498]

**ПРОЗОРИСТЬ ЛОБІСТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
В ТРЬОХ ГІЛКАХ ВЛАДИ**

(за даними Організації Економічного співробітництва та розвитку, 2021)

Країна	Національна виконавча влада	Нижня палата парламенту	Верхня палата парламенту	Національна судова гілка влади
Естонія	–	–	–	–
Латвія	✓	–	–	–
Литва	✓	✓	✓	✓
Словенія	✓	✓	✓	✓
Чеська Республіка	–	–	–	–
Словацька Республіка	✓	✓	✓	–
Польща	✓	✓	✓	–
Румунія	✓	–	–	–
Угорщина	✓	–	–	–
Греція	–	–	–	–

Джерело [498]

**ПРОЗОРИСТЬ ЛОБІСТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
В ТРЬОХ ГІЛКАХ ВЛАДИ**

(за даними Організації Економічного співробітництва та розвитку, 2021)

Країна	Національ на виконавча влада	Нижня палата парламенту	Верхня палата парламенту	Національна судова гілка влади
Ізраїль	–	✓		–
Канада	✓	✓	✓	–
Сполучені Штати Америки	–	–	–	✓
Австралія	✓	–	–	–
Нова Зеландія	–	–	–	–
Бразилія	–	–	–	–
Чилі	✓	✓	✓	–
Мексика	–	✓	✓	–
Колумбія	–	–	–	–
Коста Ріка	–	–	–	–
Перу	✓	✓	✓	✓
Японія	–	–	–	–
Півд. Корея	–	–	–	–
Турція	–	–	–	–

Джерело [498]

СТАТИСТИКА РЕЄТРУ ПРОЗОРОСТІ ЄС

станом на 27.02.2023

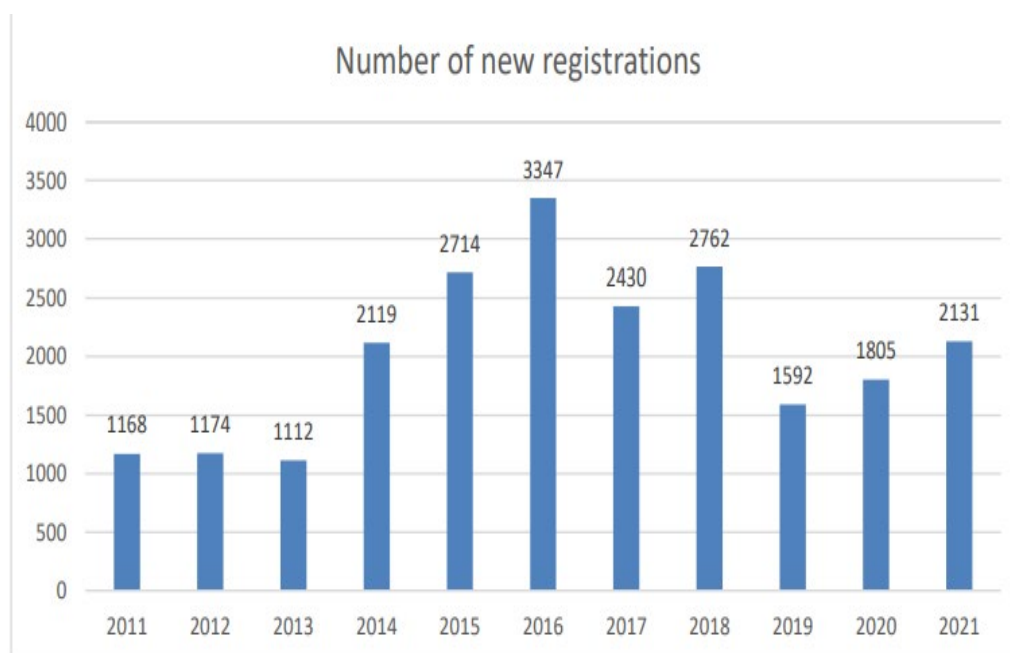
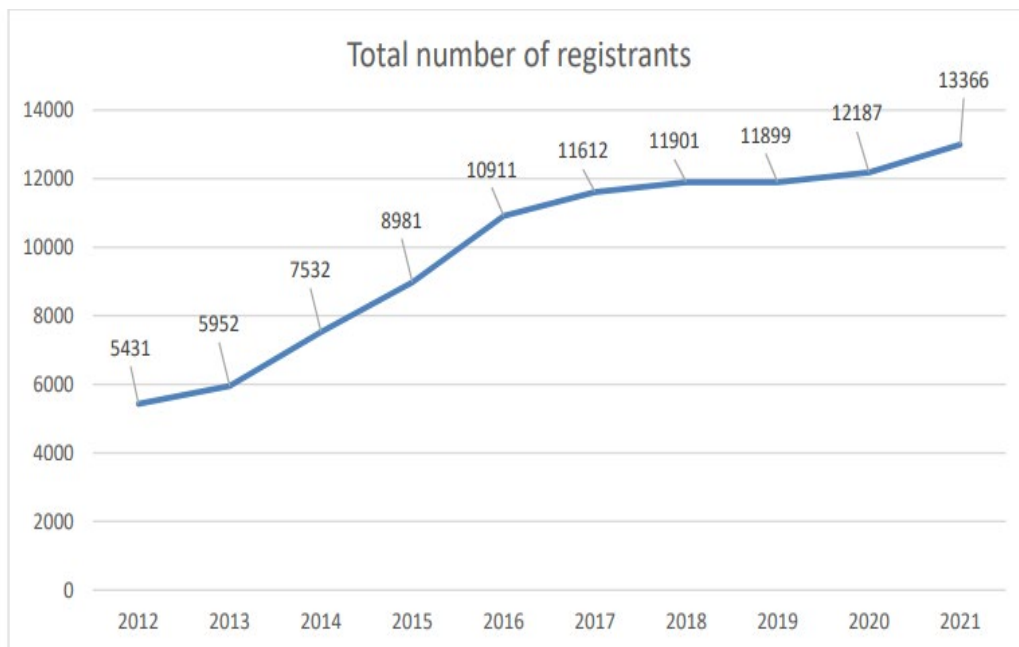
Станом на 27.02.2023 в реєстрі перебуває 12548 зареєстрованих.

- Реєстранти, які не представляють комерційні інтереси (3.541)
- Реєстранти, які відстоюють інтереси своїх клієнтів (681)
- Реєстранти, які просувають власні або колективні інтереси своїх членів (8.306)



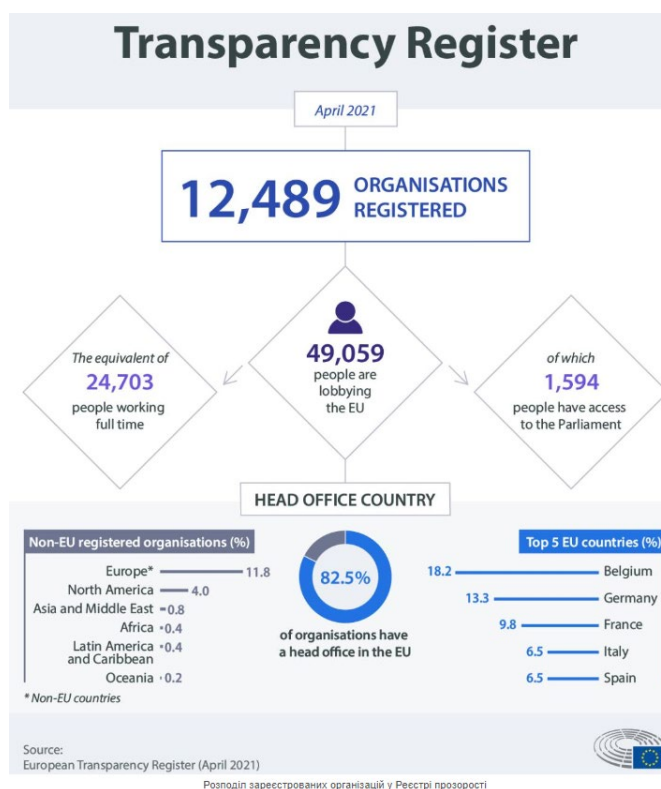
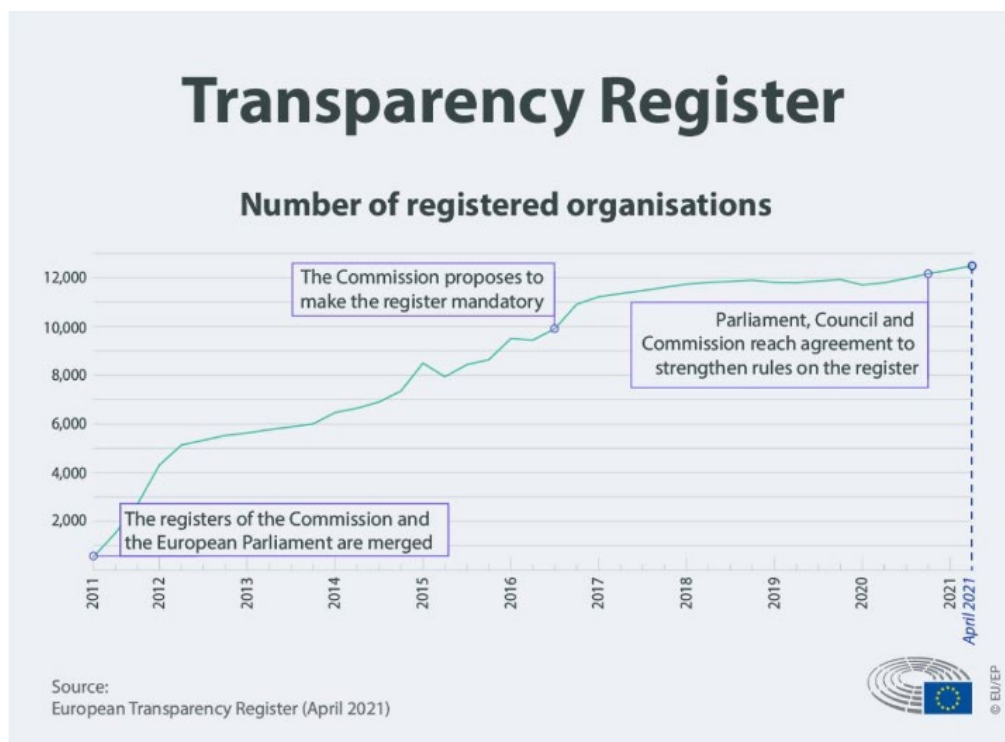
Джерело [296; 305]

РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ ЛОБІЗМУ В ЄС ЕВОЛЮЦІЯ РЕЄСТРУ ПРОЗОРОСТІ



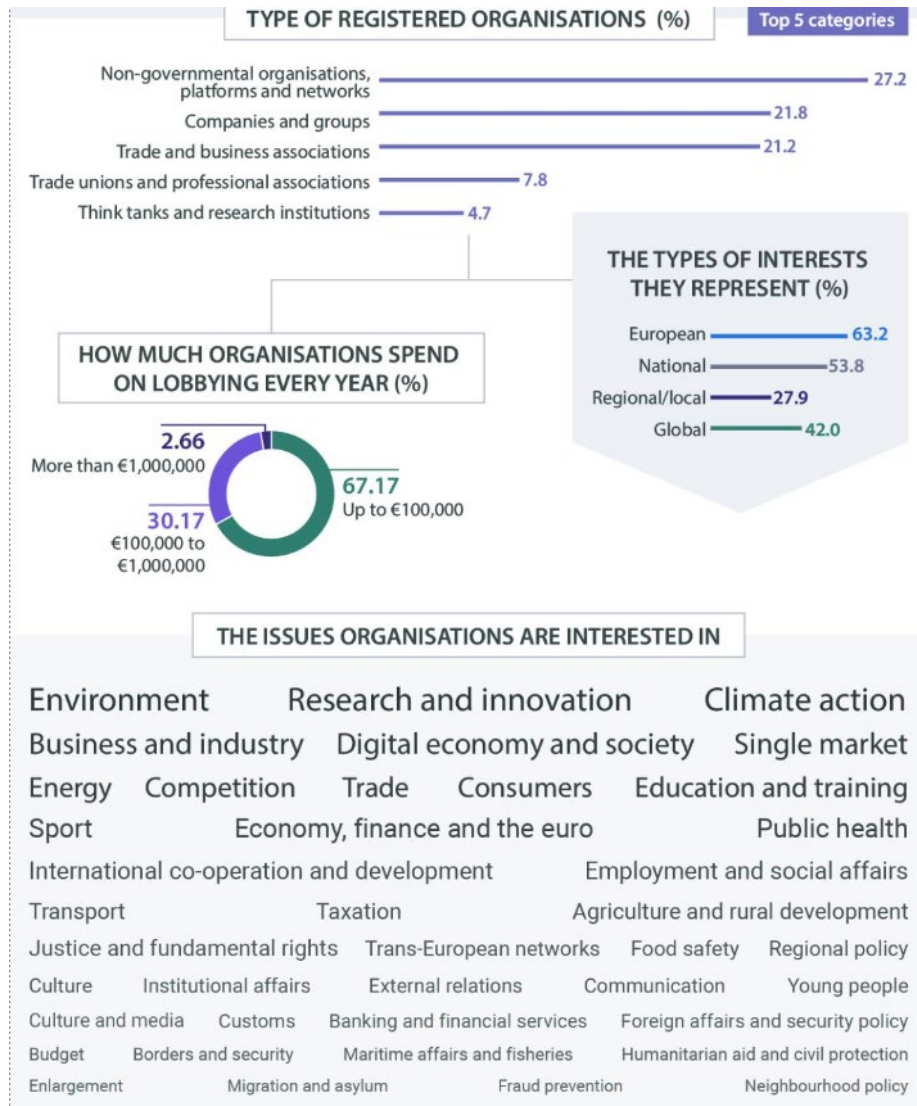
Джерело [296, с. 14]

РОЗПОДІЛ ЗАРЕЄСТРОВАНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В РЕСТРІ ПРОЗОРОСТІ ЄС, 2021



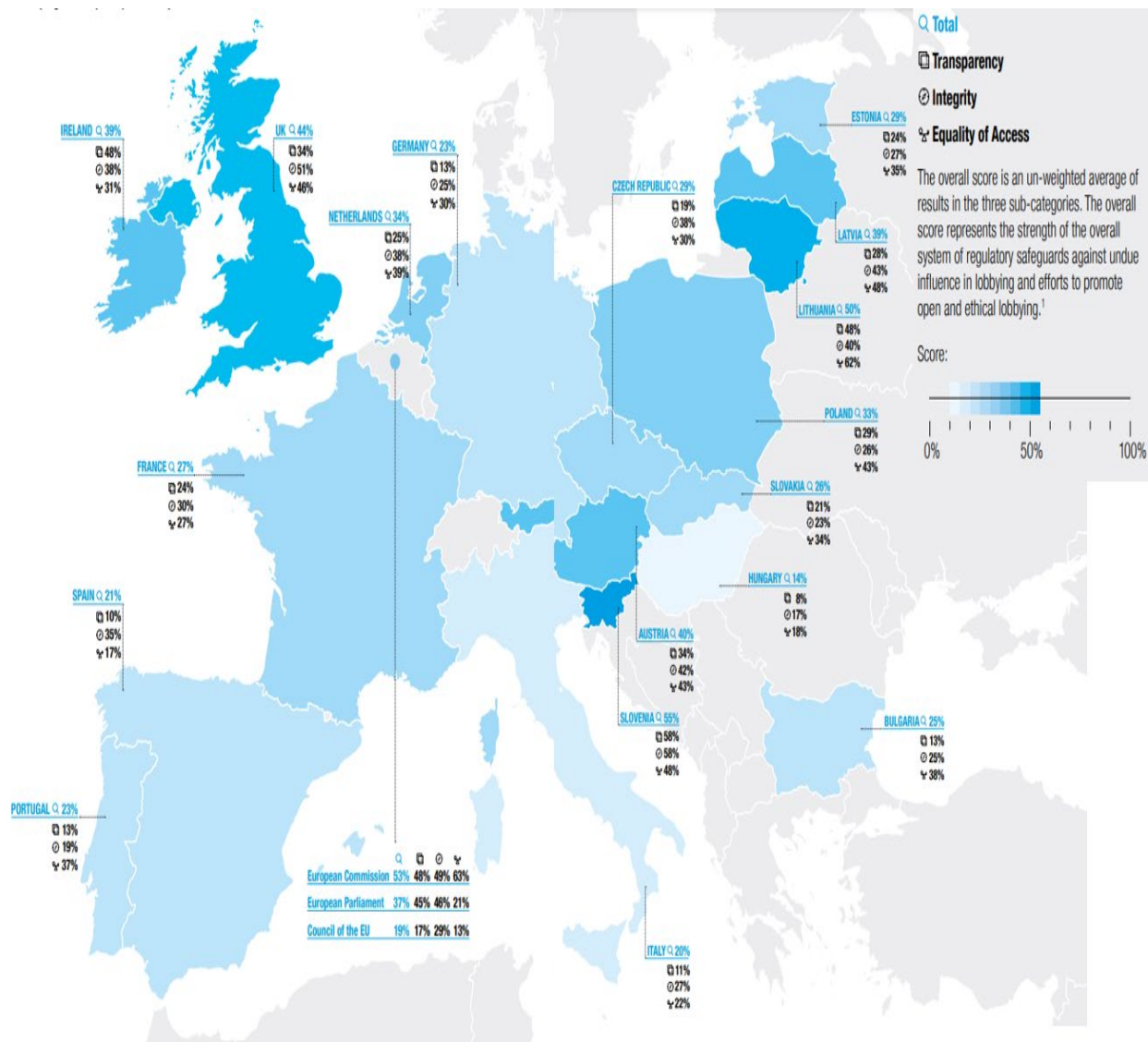
Джерело [296]

Продовження додатку 7



Джерело [303]

ГАРАНТІЇ ПРОТИ НЕПРАВОМІРНОГО ВПЛИВУ ТА ПРАВИЛА СПРІЯННЯ ЕТИЧНОГО ЛОБІВАННЯ В ЄВРОПЕЙСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМАХ



Джерело [438]

**ОСНОВНІ РИСИ ЛОБІСТСЬКИХ РЕЖИМІВ
США ТА КАНАДИ:
ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ РЕГУЛЯТОРНИХ РЕФОРМ**

Елементи режиму лобіювання	США	Канада
<i>Вказує вид діяльності, який тягне за собою зобов'язання щодо реєстрації</i>		
a. Усні та письмові повідомлення (з винятками для публічних процесів, а також у випадку осіб, які лобіюють від власного імені або на волонтерських засадах)	Так	Так
b. Вплив на посадових осіб як адміністративної, так і законодавчої гілок влади	Так	Так
c. Повідомлення стосуються формування урядової політики або її реалізації	Так	Так
d. Рівень посадової особи в урядовій ієрархії, до якої звертаються, може мати значення для визначення охоплення	Так	Ні
<i>Суб'єкти, які повинні реєструватися, поділяються на два класи: особи чи організації, які лобіюють від власного імені, та ті, які лобіюють інтереси третіх сторін, де реєстрація частково залежить від:</i>	Так	Так
a. Кількості часу, витраченого на лобіювання	Так	Так
b. Обсягу гонорарів, отриманих від лобіювання, або коштів, що витрачені на лобістську діяльність	Так	Ні
<i>Реєстраційна форма вимагає розкриття інформації про реєстранта (ім'я, адреса, клієнт) та очікувані сфери/питання, які будуть лобіюватися, а також</i>	Так	Так
a. Методи лобіювання, які будуть використовуватися (наприклад, низові)	Ні	Так
b. Державні посади, які раніше обіймали лобісти, що підлягають реєстрації	Так	Так
c. Імена членів лобістської коаліції	Так	Так
d. Грошові внески на лобіювання від третіх осіб (наприклад, якщо заявник є лобістською коаліцією)	Так	Ні
e. Імена лобістських працівників реєстранта	Так	Так
<i>Періодичні звіти про лобіювання та пов'язану з ним діяльність, що мають охоплювати</i>	Так	Так
a. Загальний та конкретний предмет(и) лобістської діяльності	Так	Так

b. Імена активних лобістів	Так	Так
c. Сума грошей, сплачених або витрачених на лобістську діяльність	Так	Ні
d. Імена конкретних посадових осіб, з якими ви контактували в рамках лобістської діяльності, та питання, що обговорювалися	Ні	Так
e. Конкретний зміст комунікацій з посадовими особами або організаціями, з якими ви контактували, або їх короткий виклад	Ні	Так
f. Політичні внески та інші виплати посадовим особам або на їхню користь	Так	Ні
<i>Адміністрування режиму розкриття інформації шляхом</i>		
a. Посадова особа, пов'язана із законодавчою гілкою влади	Так	Так
b. Особа, яка може приймати керівні акти, що роз'яснюють вимоги режиму розкриття інформації для тих, хто може під нього підпадати	Так	Так
c. З повноваженнями розслідувати потенційні порушення	Так	Так
d. Повноваження самостійно застосовувати санкції до порушників	Ні	Ні
e. Покладання на інших державних службовців притягнення до відповідальності за порушення	Так	Так
f. З можливими санкціями, включаючи штрафи та ув'язнення	Так	Так
<i>Доступні в Інтернеті бази даних з можливістю пошуку інформації про реєстрацію та періодичні звіти (підтримуються адміністратором режиму лобіювання)</i>	Так	Так
Кодекс поведінки лобіста	Ні	Так

Джерело [367]

**ПОКАЗНИКИ СРІ ДЛЯ РЕГУЛЮВАННЯ ЛОБІУВАННЯ,
ЗНАЙДЕНІ В РІЗНИХ КРАЇНАХ СВІТУ**

Регулювання лобізму	Показник СРІ	Теоретична класифікація (Chari et al., 2010)
США (2007)	62	Висока надійність
Канада (2008)	50	Середня надійність
Словенія (2010)	47	Середня надійність
Угорщина (2006 р., припинено у 2011 р.)	45	Середня надійність
Литва (2001)	44	Середня надійність
Чилі (2014)	42	Середня надійність
Франція (2016)	42	Середня надійність
Ірландія (2015)	37	Середня надійність
Австралія (2008)	33	Середня надійність
Австрія (2012)	32	Середня надійність
Єдиний Реєстр відкритості (JTR) ЄП та Єврокомісія (2014)	32	Середня надійність
Мексика (2010)	29	Низька надійність
Ізраїль (2008)	28	Низька надійність
Велика Британія (2014)	28	Низька надійність
Польща (2005)	27	Низька надійність
Нідерланди (2012)	24	Низька надійність
Європейська Комісія (2008)	24	Низька надійність
Німеччина (1951)	17	Низька надійність
Європейський парламент (1996)	15	Низька надійність

Джерело [268; 246; 247; 225]

ОСОБЛИВОСТІ ТРЬОХ СИСТЕМ НАДІЙНОСТІ ЗАКОНІВ ПРО ЛОБІЮВАННЯ

	Системи низького рівня надійності	Системи середнього рівня надійності	Системи високого рівня надійності
Правила реєстрації	Правила індивідуальної реєстрації з мінімальною деталізацією	Правила індивідуальної реєстрації з більшою деталізацією	Правила індивідуальної реєстрації зі значною деталізацією
Витрати розкриття інформації	Немає правил щодо розкриття інформації про індивідуальні розкриття інформації про індивідуальні витрати або витрат роботодавця	Деякі правила щодо розкриття інформації про індивідуальні витрати розкриття інформації про індивідуальні витрати; жодних правил щодо розкриття витрат роботодавців	Жорсткі правила щодо розкриття інформації про витрати фізичних осіб, розкриття інформації про особисті витрати та розкриття витрат роботодавців
Електронне подання	Слабка онлайн-реєстрація та паперовий документообіг	Надійна система для онлайн-реєстрації реєстрації, без паперової тяганини	Надійна система для онлайн-реєстрації реєстрації, без паперової тяганини
Публічний доступ	Список лобістів доступний, але не деталізований та не оновлюється часто	Список лобістів доступний, деталізований та часто оновлюється	Список лобістів та інформація про їхні витрати розкриття інформації про їхні витрати, детальний та часто оновлюється
Право-застосування	Обмежені можливості правозастосування вкладені в державні органи. Слабкий правозастосовний потенціал	Теоретично державний орган має правозастосовні можливості, однак зрідка використовуються	Державний орган може і має право проводити обов'язкові перевірки / аудити
Забезпечення «обертових дверей»	Відсутність періоду охолодження перед тим, як колишні законодавці можуть зареєструватися як лобісти	Існує період «охолодження» перед тим, як колишні законодавці зможуть зареєструватися як лобісти	Існує період «охолодження» перед тим, як колишні законодавці зможуть зареєструватися в якості лобістів

Джерело [167]